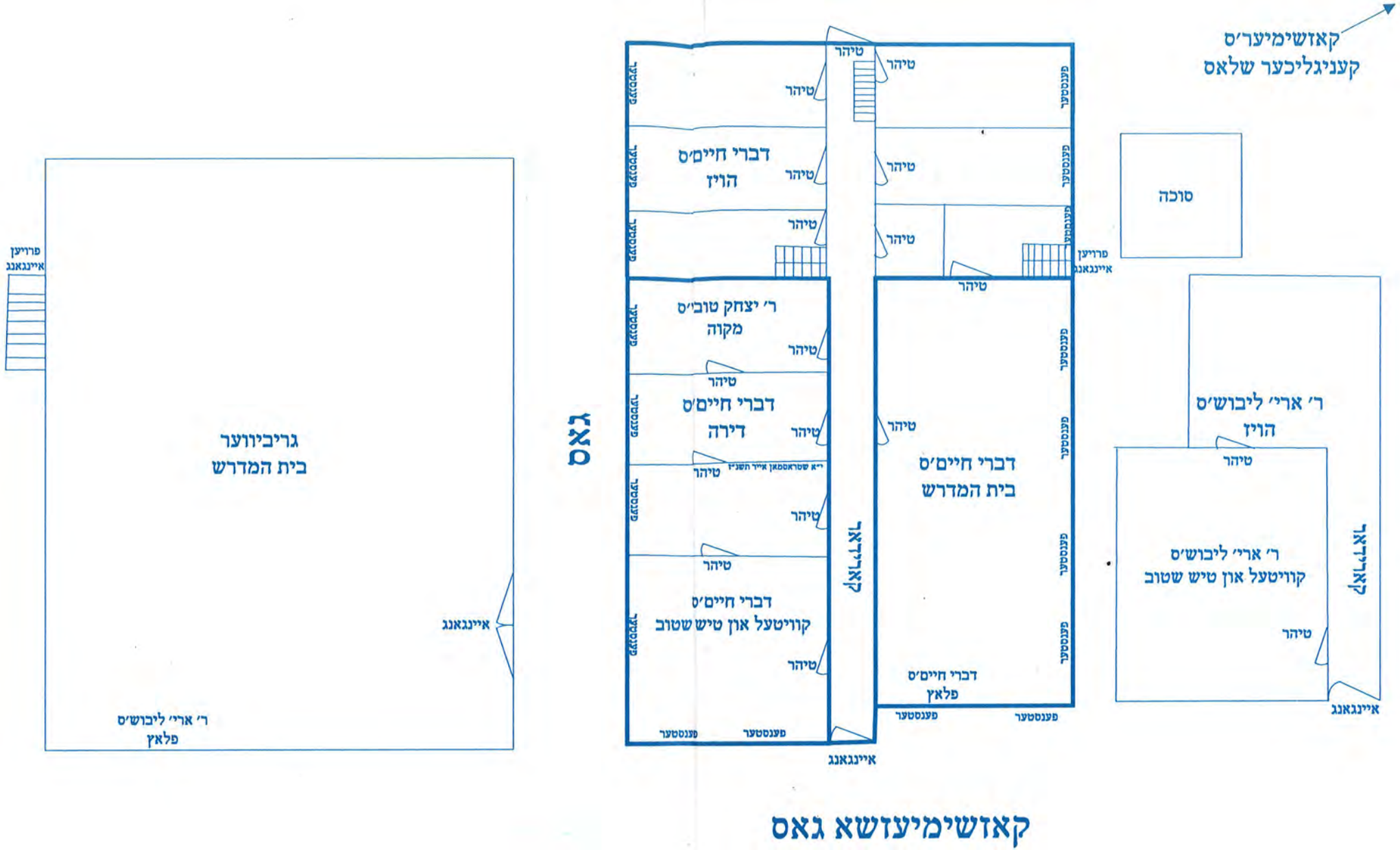
שלמה זלמן לעהרער

ישראל

די הייליגע פארשווינדענע שטאט

קאזשימיעזשא גאס

חסידיש׳ן
בית המדרש

מזרח

זכרת נצח לעילוי נשמת

אבי מורי ר' **יוסף ברוך** הי"ד
שנרצח בגעטא צאנז ע"י הצוררים האמאן ויוהאן ימ"ש
הונצח ע"י בנו **זאב קנובל** (תל-אביב)

****

אבי הר"ר **אברהם יעקב** ז"ל
ב"ר נחמי' ז"ל שולדינר
נפטר ח' טבת תשנ"ז

אמי **חנה רבקה** ע"ה
בת ר' נפתלי פאליק ז"ל בריקס

הונצח ע"י בנם וכלתם ר' **יוסף וקלרים שולדינר** וילדיהם

****

משפחת **רייכער** מעיר צאנז
שנרצחו בבעלזיץ ט"ז-י"ז אלול תש"ב

הונצח ע"י ר' **משה צבי רייכער** נ"י

****

ר' **שמואל וברכה נאטטערער** הי"ד
הונצח ע"י כנם **אברהם יהודה לייב** נ"י מפראנקפורט

פרויען
איינגאנג
גריביוועד
בית המדרש
איינגאנג
ר' ארי' ליבוש'ס
פלאץ
חסידיש'ן
בית המדרש

סאץ

צאנז

די הייליגע פארשווינדענע שטאט

צווייטער טייל:

צאנז אין דער צייט פון דער צווייטער וועלט־מלחמה, דאס לעבן פארן געטא, דאס לעבן אין געטא און די אויסזידלונג פון די 18,000 קדושים וטהורים פון צאנז און קרייז, צו די גאז־קאמערן אין בעלזשעץ, אלול תש"ב ווי אויך די פערזענליכע איבערלעבונגען, צרות און ליידן פונעם מחבר, אין דער צייט פון דער מלחמה, אין די קאנצענטראציע־לאגערן אין פוילן און אין דייטשלאנד אונטער די בלוטיגע הענט פון די נאצישע רוצחים ימ"ש

באשריבן און ארויסגעגעבן דורך

שלמה זלמן לעהרער

יליד צאנז

בעארבייט דורך

יהודה אליעזר שטראסמאן

חופ"ק אנטווערפען יצ"ו

שנת תשנ"ז לפ"ק

וועגן דעם ספר וועלן זיך צו:

S.Lehrer
44 Brialmontlei
2018 Antwerpen
Belgie

L. Strassman,
83 J.Jordaensstraat,
2018 Antwerpen
Belgium

לרר
בר אילן 35
ירושלים

RABBI R. SCHARF
1619 41ST ST.
BROOKLYN N.Y. 11204
Tel: 0718-633 0573

Digitized by Project Zikaron
Touro University-NY Libraries
www.zikaron.tourolib.org
2024

FIRST YIDDISH EDITION PUBLISHED SEPTEMBER 1994
SECOND YIDDISH EDITION PUBLISHED MAY 1997
FIRST ENGLISH EDITION PUBLISHED AUGUST 1997
FIRST HEBREW EDITION IN PREPARATION

©

כל הזכויות שמורות

COPYRIGHT ©

PRINTED IN E. ISRAEL

אינהאלט

אריינפיהר 7

ערשטער קאפיטל — 13
דער אויסברוך פון דער מלחמה 13
דייטשע שפיאנזש און פוילן 14
די ערשטע תקופה — די דייטשן זענען דא 15
מאסן יודן אנטלויפן פון צאנז 18
א תפילה אויפן ציון פון ר׳ אלימלך רודניקער 23
צוריק אין צאנז 26
די עלף יודישע העלדן 27
פרנסה אין געטא 35
דער שינאוער רב׳ס ווייטער בליק 41
יודן צו צוואנגס־ארבעט 43
נייע גזירות 47
דער חנוכה ״שפיל״ 48
דער איינציגער יודישער לוח אין פוילן 53
די אנטיסעמיטישע העצע פון עוואנגעלישן גלח 58
די ערשטע פליטים קומען אן 59

צווייטער קאפיטל — 62
דער אנהויב פון געטא און דאס ערשטע ארבעטס־לאגער .. 62
דאס יודישע שפיטאל 66
די פאלקס־קיך 69
איסר אייזענבערגס גמילות חסד 71

דאס מסירות נפש פון די "בן־ציון'דלעך" 72

דריטער קאפיטל — 74

דאס לעצטע יאהר אין צאנזער געטא 74

די ארדענונגס דינסט 76

די ערשטע "אקציעס" 85

רבנים אקציע אדער קאפטאן־יודן אקציע 86

די ווינטער קליידער־אקציע 94

קידוש השם אין לימאנאוו; די ערב מאי־אקציע 96

די שחיטה נאכט אין געטא 102

די ליקווידאציע פון די ארומיגע שטעטלעך 107

מאסן מארד אין אמסאנע 116

גריבאוו ווערט ליקווידירט 116

פערטער קאפיטל — 121

דער לעצטער עטאפ 121

בעלזשעץ 126

פינפטער קאפיטל — 135

קידוש השם און העלדישקייט 135

ר' יאסעלע פרענקל 137

די רעשטלעך יודן אין צאנזער געטא 140

זעקסטער קאפיטל — 147

די יסורים אין די ארבעטס־לאגערן 147

זיבעטער קאפיטל — 153

מיינע איבערלעבענישן 153

פון מושינע צוריק קיין צאנז 156
פון צאנז קיין טארנא 160
אין טארנער געטא 167
אין רימאנובער לאגער 173
דער באזוך פון געט ימ"ש אין רימאנובער לאגער .. 174
אין לאגער שעבניא 178

אכטער קאפיטל — 183
אוישוויץ 183

ניינטער קאפיטל — 203
שוויענטאכלאוויץ 203
דער באזוך פון רויטן קרויץ 209
זונטאג נאכמיטאג פריי 610
דער בלאט גמרא 218
אנגעקלאגט פאר סאבאטארזש 222

צענטער קאפיטל — 231
אין לאגער בונא 231
זויבערע פיס 233
מעריב דאוונען 234
תפילין לייגן אין לאגער 235
מיין תפילה פארן דייטש 235
בונא ווערט ליקווידירט 239
דער טויטן מארש 247

עלפטער קאפיטל — 250
די באפרייאונג 250

געבוירן אין אמסטערדאם 252
186 קייזערגראכט אמסטערדאם 252

צוועלפטער קאפיטל — 256
אין בעלגיע 256

דרייצנטער קאפיטל — 265
געפונען מיין שוועסטער נאך 42 יאהר. 265

אריינפיהר

מען זאגט נאך פונעם הייליגן רבי'ן ר' פנחס'ל קאָריצער זצ"ל, אז ער האט אמאל געזאגט: "רבונו של עולם, שיק נישט אויף א יוד אלעס וואס ער קען אויסהאלטן...".

אז א יוד איז בכח (חלילה) אִיבערצוטראָגן אפילו זעהר א שווערן גורל, ווייסן מיר שוין ליידער פון דורי דורות. פונדעסטוועגן, וועז איך קוק צוריק צו די בלוטיגע יאהרן פונעם גרויסן חורבן, און איך דערמאן זיך — ווי אין א בייזן חלום — די אומבאַשרייבליכע ליידן און פיין וואס מיר האבן אדורכגעמאכט, לאזט זיך עס עפעס נישט פארשטיין. ווי אזוי האבן מיר דאס געקענט מיטמאכן, און נאך דערצו בלייבן לעבן?...

ווי אזוי — ווייסן מיר טאקע איבערהויפט נישט. אבער איך גלויב אז עס איז א חוב אויף יעדן יוד, וואס האט איבערגעלעבט דעם לעצטן חורבן, פון יאהר תרצ"ט 1939 ביז די באפרייאונג פון די הענט פון די נאצישע רוצחים, אין יאהר תש"ה 1945, ער זאל אלעס אויפשרייבן לזכרון, למען ישמעו ויראו, און ווי די תורה זאגט אן: "זכור את אשר עשה לך עמלק". אונזערע קינדער און אייניקלעך זאלן וויסן וואס מיר האבן דורכגעמאכט, און טארן נישט פארגעסן, אז קיין איין איינציגער יוד איז נישט געבליבן לעבן בדרך הטבע,

נאר יעדער יוד וואס ס׳איז איהם פון הימל געווען באַשערט צו בלייבן לעבן, נאר ווי דער בעלזער רב זי״ע האט געזאגט, אז א יעדער יוד וואס איז געבליבן לעבן האבן איהם צוויי מלאכים געהיטן אויף שריט און טריט.

איך טראכט פיל מאל, ווי קומט אזא חיה׳שע ברוטאַליטעט צו דעם האָכשטודירטן ״הערן־פאלק״? ווי איז דאס מעגליך אז מענטשן אין די מיטעלע יאהרן האבן מיט אזא באַרבאַריזם געפייניגט זייערע קרבנות מיט אלע מיני עינויים קשים, ביז זיי האבן אויסגעהויכט זייערע נשמות? אפטמאל האבן זיי די ״הערן־פאלק״ נאך מיטגעברענגט זייערע פרויען און קינדער אין זייערע אויטאס, זיי זאלן קענען צוקוקן צו די בלוטיגע פארשטעלונגען וואס זייערע מענער און טאטעס ריכטן אפ.

אויך די קינדער פון אט דעם ״הערן־פאלק״, באקומענדיג א ״גוטן״ חינוך פון זייערע עלטערן — די ״עס. עס.״ רוצחים — האבן זיך אלע אנגעשלאסן אין דער היטלער יוגנט. מיט גרויס ברוטאַליטעט האבן זיי צוגעהאלפן אין דער פארניכטונג פון דער יודישער באפעלקערונג אין צאנז, פון אלט און יונג, און אזוי אויך אין אנדערע שטעט און שטעטלעך פון פוילן און אנדערע לענדער. אפילו די גאנץ יונגע יודישע קינדער פלעגן זיי אויסזוכן און זיי מיט סאַדיזם געפייניגט און געשלאגן און דערנאך איבערגעבן אין די הענט פון דער געסטאַפּאָ.

א קליינער ביישפיל:

זומער תש׳ 1940, אויפ׳ן וועג פון אלט־צאנז קיין ניי־צאנז,

האבן די היטלער־יוגענט, צוזאמען מיט די פוילישע שקצים, ארומגערינגלט א גרופע יונגע יודישע יונגלעך, וואס זענען צווישן קעמפער פון די ארומיגע דערפלעך, באַזאָרגענדיג אביסל לעבנסמיטלען פאר זייערע משפחות, און זיי געכאפט. איידער זיי האבן זיי איבערגעגעבן אין די הענט פון דער געסטאפא, האבן זיי די קינדער געפיניקט, געשלאגן און באראוועט, און זיי געצוואונגען צו וואַרפן דאס ביסל לעֶבנסמִיטל אויף דער ערד און דאס צוטרעטן, און נאך די אלע עינויים האבן זיי איבערגעגעבן די קינדער אין די הענט פון די געסטאפא — רוצחים, אויסער דעם עלטסטן פון דער גרופע, א 19־יעריגן בחור. איהם האבן זיי איבערגעלאזט פאר זיך, איהם צו קענען פארפיניגן צום טויט.

זיי האבן דעם בחור געפיהרט אין א לאַהם פאבריק, (דאס איז א סארט קלעבעכץ, וואס ווערט געגוצט קאכנדיגערהייט צו קלעבן מעבל). דארט האבן זיי געצוואונגען דעם בחור זיך אויסצוטוהן נאקעט, און איהם געהייסן גוט ארומוואשן. אפילו זייף האבן זיי איהם אויך געגעבן. נאכדעם ווי ער האט ערפילט אלע זייערע באפעלן, האבן זיי געבונדן זיינע הענט און פיס, און ארויפגעגאסן אויף זיין קערפער דעם קאָכעדיגן לאַם, איין שיכטע און נאך א שיכטע, אזוי עטליכע מאל.

וועז די פריערדיגע שיכט לאַהם האט זיך אויסגעטריקנט, האבן זיי ארויפגעגאסן אויף איהם א צווייטע שיכטע, אזוי ווייט אז זיין קערפער איז געווארן אינגאנצן באדעקט ווי מיט א פאַנצער, און ער האט מער נישט געקענט אטעמען און נישט געקענט באוועגן קיין שום אבר. און אזוי האט דער קרבן אויסגעהויכט זיין נשמה. די רציחה איז געווארן

דורכגעפירט דורך א הויכן "עס. עס." אפיציר, מיט דער הילף פון א פאלקס דייטש פון דער היטלער יוגענט. די איבעריגע זענען געשטאנען און זיך צוגעקוקט ווי זייער קרבן מוטשעט זיך מיט דער גסיסה, ביז ער האט אויסגעהויכט זיין נשמה.

די חברה קדישא האבן נאכדערציילט, אז זיי זענען דערציטערט געווארן דערזעענדיג דעם נפטר, וואס די רוצחים האבן זיי איבערגעגעבן קובר צו זיין. זיינע אויגן זענען געווען ברייט אפן ארויסצוגיין פון זייערע לעכער. דאס פנים איז איהם געווען אויפגעבלאזן, וועלנדיג דעם אטעם כאפן דורך דער נאז און דורכ'ן מויל. דער גאנצער קערפער האט באקומען א בלויע פארב, און פון די צוויי נאָזלעכער זענען ארויס צוויי פעדים פאַרגליווערט בלוט.

נאך דעם רציחה אקט וואס זיי האבן אדורכגעפירט, און די חברה קדישא האבן באגראבן דעם קרבן אין א ברידער קבר, האבן די "עס. עס." רוצחים זיך אוועקגעזעצט אויף די צובראכענע מצבות, און אויפ'ן הויכן קול זיך צוזינגען דאס באקאנטע דייטשע ליד, "טענענבוים, ווי שיין זינד דיינע בלעטער"...

דער דאזיגער שוידערליכער טאט איז בלויז א ביישפיל, וואס ווייזט אן דעם כאראקטער פון טאג־טעגליכן לעבן אונטער די שטיוול פון די נאציס, ימ"ש. פרעג איך זיך טאקע שטענדיג, ווי האט דאס געקענט פארקומען?

נאר ס'איז א שאד אפילו צו פרוביר דאס צו פארשטיין, ווייל מיטן מענטשליכן שכל איז עס נישט צום באגרייפן. אלא מאי, ס'ליגט נישט אויף אונז צו זוכן אן ענטפער. אונזער פליכט איז נאר אלעס צו פארשרייבן, עס זאל חלילה

גארנישט פארגעסן ווערן, אזוי אז די דאזיגע הארצרייסנדע פראגע זאל נאכאמאל און ווידעראמאל געפרעגט ווערן — לדוד ודור.

לויט מיין חשבון זענען אין צאנזער געטא אומגעקומען על קידוש השם בערך 18,000 יודן, טראָצדעם וואס לויט די אפיציעלע יודענראט דאָקומענטן זעט אויס, אז די צאָל איז געווען פיל ווייניגער, ווייל אויף ווי ווייט איך ווייס, האבן זיך אין געטא געפונען בערך 2,000 נפשות וועלכע האבן זיך נישט רעֶגיסטרירט אין יודענראַט. זיי האבן מורא געהאט צו זיין פאַרשריבן אין די ביכער פון יודענראט, כדי די יודישע ארדענונגס דינסט זאל נישט וויסן וועגן זייער אנווועזנהייט אין געטא, און נישט כאפן זיי ביי די "אַקציעס", וואס פלעגן דארט פארקומען רעֶגלמעֶסיק. עס האט אבער זיי ליידער נישט פיל געהאָלפן, ווייל די נאצישע רוצחים אונטער די אָנפֿירונג פון דעם הויפטמערדער געסטאַפּאָ שעֶף הַיינריך האַמאַן ימ"ש האבן זיי איבעראַל פאַרפאָלגט און פון אלע באַהעלטענישן ארויס געשלעֶפט, און זיי אויפגעלאָדנט אין די אָקסען וואַגאָנען, וועלכער זענען געווען אויסגעשיט מיט נישט געֶלאָשענעם קאַלעֶך וואס האט זיי באלד אנגעהויבן צו שטיקן. די וואס זענען נישט אומגעקומען אויפן וועג פון דאָרשט און שטיקענישן האבן דערלעבט דעם לעצטן שטאַפל פון גיהנום די גאז קאַמעֶרן פון בעֶלזשעץ.

מיט א פאַרשטיינערט הארץ, וואס איז אויסגעאַרבעט געווארן פון די האַרטע צרות און פיין, פון גרויליקע ליידן און יסורים׳דיקע בַייטשן, שרייב איך יעצט די הספד געשיכטע נאך דעם חורבן פון דעם יודישן חסידישן צאנז, וואס איז פאַרטיליקט געווארן ט"ז-י"ז אלול תש"ב 29-30 אויגוסט

1942, דורך די נאצישע רוצחים. אוודאי באווייגען מיר דעם חורבן פון אלע 6 מיליאן יודן, אבער דאך זאגט יעדע שטאט אן אייגענעם "קדיש" נאך איהרע טאטעס און מאמעס, און איהרע טייערע תינוקות של בית רבן...

דאס איז א הספד ביי אן אפענעם "קבר" פון די קדושים, וועלכע געפינען זיך אצינד אין גן עדן, נאך דעם ווי זיי זענען פארפייניקט געווארן קערפערלעך און גייסטיק, אין די גאז־קאמערן פון בעלזעץ, און דערנאך פארצוקט געווארן דורך די פלאַמען פון די אויוונס.

מיטן צאנזער ישוב איז אונטערגעגאנגען אן אלטער יודישער קיבוץ פון שיינע רעליגיעזע, חסידישע און לומדישע דורות פון טייערע בחורים און חסידישע יונגעלייט, וועלכע זענען געווען מלא וגדוש מיט תורה און יראת שמים, פון וועמענס יודיש־געזונטע וואָרצלען עס זענען ארויסגעוואקסן טיף חסידיש איינגעווארצלטע אמונה און בטחון.

זאלן די קורצע פארצייכענונגען פון די יסורים און פיניקונגען זיין פארהייליקט ביי זייערע קינדער און ביים גאנצן כלל ישראל ווי א קינות־ספר לדור דורות.

ערשטער קאפיטל

דער אויסברוך פון דער מלחמה

איך וויל דא באשרייבן אביסל פון די איבערלעבענישן פון די טויזנטער יודן אין צאנזער געטא, איינגעטיילט לויט פיהר תקופות.

די ערשטע תקופה, וואס האט געדויערט ביז אנהייב 1940 ספּאָראַדישע מארדן פון איינצעלנע יודן און גאנצע גרופּעס. דער רויב פון יודישן פארמעגן. אַפּסטעָמפּלונג פון יודן אלץ פּאַראַכטער און דאס צונעמען זייער באוועגונגס־פרייהייט דורך די גזירה פון שאַנד־צייכן "יודע", אינדערמיט פון א מגן־דוד.

די צווייטע תקופה: פון אָנהייב 1940 ביז מאי 1941: דער אנהייב פון געטא. די אַריינטרַייבונג אין געטא פון די פאַרטריבענע יודן פון די אַרומיקע שטעטלעך און דעָרפער, און אפילו פון ווייטע מקומות. די פאַרקלעָנערונג פון פרנסה מעגליכקייטן ביז צו א מינימום און גרופן דעפּאָרטאַציעס אין אַרבעטס לאגערן.

די דריטע תקופה: פון יוני 1941 ביז זומער 1942: דאס געטא ווערט אָפּגעשלאָסן. אלע פרנסה קוואלן ווערן אויסגעָטריקנט. דער הונגער נעמט אן א קאַטאַסטראָפאַלן פארנעם. די ענגשאפט אין געטא ווערט אלץ שטיקנדיקער,

דורך אויסשליסן כסדר נייע גאסן צו פארקלענערן די וואוינמעגליכקייטן. עפֿידעמיעס פון טיפוס. מאָרד־אקציעס ווערן א טעגלעכע דערשיינונג און דערגייען ביז מאסן־שחיטות.

די פערטע תקופה: זומער 1942: די צוגרייטונגען צו מאסן דעפּאָרטאַציע. די אויסליידיקונג פון די געטאס אין די שטעטלעך ארום צאנז (אַלט־צאַנז, לימאַנאָוו, אַמסאַנע, גריבאָוו) און דאן די קאָמפּלעטע ליקווידאַציע פון צאנזער געטא און דעפּאָרטאַציע קיין בעלזשעץ.

דער עֶפֿילאָג, פון זומער 1942 ביז זומער 1943: דעפּארטאציעס פון די הַייפּעלעך יודישע צוואנג־ארבעטער פון צאנזער געגנט אין די ארבעטס־לאגערן. די שטאט צאנז ווערט "יודן־ריין". אומקום פון די דעפּארטירטע צוואנגס־ארבעטער אין די טויט־ארבעטס־לאגערן.

דייטשע שפּיאָנאַזש אין פוילן

פארן קריג איז געווען אין גאנץ פוילן א אייזקרעם פירמא מיטן נאמען "פינגווין". וועלכער האבן געהאט אין אלע שטעט זייערע פארטרעטערס. אויך אין צאנז האבן זיי געהאט זייער פארטרעטונג מיט צוויי אייזקרעם בודקעלעך. איין בודקעלע איז געווען אנטגעגן איבער דעם סטאַראָסטוע (דער אמט וואס דארט ווערן אלע אפיציעלע דאָקומענטען ווי רייזע פאַספּאָרטן, ויזעס א.א.וו. און אלע מיליטערישע אַנגעלעגנהייטען אויך ערלעדיגט). דאס צווייטער בודקעלע איז געווען נעבן די באהן סטאציע.

איין וואך פארן קריג אויסברוך האט פוילן אנגעהויבן

צו מאָביליזירן. די מיליטער בעהערדע אין צאנז האט נישט געהאט קיין מיליטערישע אוניפאָרמען פאר די אלע פרישע זעלנער וואס זיי האבן מאבילִיזירט. האבן זיי געטיילט פאר איינעם א מיליטעריש רעקל און א צווייטן מיליטערישע הויזן. אין דעם זעלבן מאמענט פון די פארטיילונג פון די מיליטערישע אוניפאָרמען, האט דער דייטשער ראדיא פון בערלין געמאלדן מיט חוזק ווי אזוי עס זעהט אויס די פוילישע ארמיי אז אין די שטאט נוי-צאנז האבן זיי אפילו קיין אוניפארמן נישט מער פאר זייערע זעלנערס.

די מעלדונג האט געברענגט דערצו אז די געהיים פאליציי האט אנגעהויבן נאָכצופאָרשן פון ווי איז דאס מעגליך אז דער דייטשע ראדיא זאל שוין וויסן פון דעם אז זיי האבן נישט קיין אוניפאָרמען אין צאנז. האבן זיי פארשטארקט די פאליציי וואַכע ביים סטאַראָסטוווע.

די פאליציי וועלכע האבן געהאט נאכטדינסט, האבן געהערט עפעס א גערויש דארכגייענדיג ביי דעם פינגווין אייזקרעם בודקעלע זענען זיי נענטער צוגעגאנגען צו דעם בודקעלע איז דער גערויש שטילער געווארן. זיי האבן געקלאפט אין דער טיר האט מען זיי נישט אויפגעמאכט, האבן זיי די טיר אויפגעבראכן און דארט געטראפן א פאלקס דייטש וועלכער האט געהאט א ראדיא זענדער מיט וועלכן ער האט איבער געגעבן קיין דייטשלאנד אלע שפיאָנאַזש בעריכטן. האט זיך ארויסגעוויזן אז די גאנצע אייזקרעם פירמע איז געווען א שפיאנאזש נעץ אין גאנץ פוילן.

בעפאר די דייטשן זענען אריין קיין צאנז האבן די תפיסה

בעהערדן אויפגעמאכט דאס געפענגעניש און ארויס געלאזט אלע געפאנגענע,(אזוי ווי מיר האבן שוין פריער וועגן דעם דערמאנט) א חוץ די פאלקס דייטשע שפיאנען וועלכער זיי האבן מיט זיך מיט גענומען ביים אנטלויפן און זיי געפירט ביז מעלין און דארט האבן זיי די שפיאנען געהארגעט.

ווען די דייטשן האבן באזעצט צאנז, דריי חדשים שפעטער האבן זיי צוריק געברענגט די קערפערס פון די דערמארדעטע פאלקס דייטשע שפיאנען און זיי איינגעארדענט א גרויסע פייערליכע בעגרעבעניש.

דעם טאג פון דעם בעגרעבעניש האבן די דייטשן געוואלט מאכן א פאגראם אויף די צאנזער יודן מיטן אויסרייד אז די צאנזער יודן זענען געווען די רוצחים פון די דייטשע שפיאנען. אבער א דאנק דעם צאנזער פאלקס דייטש יענקנער וועלכער האט געהאט א מיהל און געווען זעהר בעפריינדעט און געהאנדעלט מיט אלע יודישע בעקערס און געריעדט פערפעקט יודיש. האט ער זיך ארויסגעשטעלט און געזאגט צו די עס.עס. אז ער גאראנטירט מיט זיין קאפ אז די יודן אין צאנז האבן קיין שום אנטייל נישט געהאט אין די זאך נאר די פאלאקען האבן זיי אומגעברענט. זיי האבן איהם געגלייבט ווייל איינע פון די שפיאנען איז געווען זיינס א קינד.

די ערשטע תקופה — די דייטשן זענען דא

א שווארצער וואָלקן האט באדעקט פוילין מיט דעם ערשטן שאס, אין ערשטן סעפטעמבער 1939 וועלכער איז געווען דער צייכן פארן אנהייב פון אונטערגאַנג פון מזרח איירָפעאִישן יודענטום בפרט, און דער אנפאנג פון דער

די דייטשן קומען אן קיין צאנז איבער די העלענער בריק

וועלט־קאַטאַסטראָפע בכלל. מען האט באלד געפילט אז דא קומט א חורבן אויף דעם פוילישן יודנטום, אבער אויף אזא מאסן פאַרניכטונג מיט אלע מיתות משונות האט מען נישט געדעכנט.

אבער וואס נענטער דאס קנאַלן פון דער דייטשער מלחמה־מאשין האט זיך געטראגן, אלץ קלארער זענען געווארן די פינסטערע צילן פון די נאצישע באַרבאַרן.

צאנז איז געווען איינע פון די ערשטע יודישע ישובים, וואס דער נאצישער שטיוול האט באטראטן און אנגעהויבן פיניקן דעם יודישן גוף און דעם יודישן גייסט.

מאסן יודן אנטלויפן פון צאנז

גלייך ביים אנהייב פון קריג האבן אלע יודן פון צאנז, ספעציעל מענער, אנגעהויבן אנטלויפן פאר די רוצחים, ווייל דער קול איז געווען אז זיי כאפן נאר מענער, און שיקן זיי צום פראָנט אָפצוריניקן מינען פעלדער. מיר — מיין פאטער און איך, זענען צוזאמען געלאפן צופוס ביז באבוב. דארט האבן מיר געדונגען א פִיאַקער (קאָטש) צוזאמען מיט׳ן מושינער רב הי״ד (וועלכער איז תיכף ביים אויסברוך פון דער מלחמה געלאפן קיין צאנז) און געפארן אין דער ריכטונג פון ריישא.

דער מושינער רב, ר׳ ארי׳ ליבוש הלברשטאם, איז געווען א זוהן פון הרב ר׳ משה, באַרדִיעווער רב, א זוהן פונעם גארליצער רב, א זוהן פון דברי חיים זי״ע. זיין שוועהר איז געווען הרה״ג ר׳ שמואל רוקח, א זוהן פון מיטעלער בעלזער רב, ר׳ יהושע׳לע זי״ע. זיין איידעם האט געהייסן ר׳ שמואל

פריעדמאן, א זוהן פון ר׳ אברהם הערש פריעדמאן, וועלכער איז געווען ראש ישיבה אין צאנז פאר מיין פאטער ע״ה.

ביי יעדע בריק איז געשטאנען א סאלדאט אלס שומר קעגן סאַבאָטאַזש (זעֶלבסטפאַרשטעָנדלִיך זענען די בריקן — אין קריגס צייט — זעהר א סטראַטעָגִישער סאבאטאזש ציל). מיר זענען אנגעקומען קיין דעמביץ (אויפ׳ן וועג קיין ריישא), און אזוי ווי דארט זענען געווען אַמעִריצִיאָנס־פאַבריקן, וועלכע מען האט געמוזט שטרענג היטן, איז ביי דער בריק געשטאנען א פוילישער אפיציר מיט זיין געווער אלס שומר.

דערזעהענדיג מיין פאטער ע״ה מיט דעם מושינער רב ז״ל, צוויי יודן מיט בערד און פיאות, איז דער פוילישער אפיציר אריין אין כעס און א געשריי געגעבן צום פורמאן: ״האלט! שטיין בלייבן! דא זענען צוויי ראבינערס שפִּיאָנען, און צוליב זיי ברענט יעצט דאס גאנצע שטעטל דעמביץ. איך אליין האב געזעהן ווי די צוויי ראבינערס האבן געצייגט די דייטשע פלוגצויגן ווי זיי זאלן באָמבארדירן דעמביץ״, האט ער געשריגן. ״איהר אלע זענט פאַרהאַפטעט (ארעסטירט)!״

דער פוילישער אפיציר האט זיך דאן ארויפגעזעצט אויפ׳ן פיאקער און געהייסן דעם פורמאן צופארן מיט אונז צו די מיליטער־קאסערן, כדי באלד צו שטעלן די ראבינערס פאר א שטאַנד־גערִיכט, אלס שפיאנען.

היות מיין פאטער און דער מושינער רב האבן קיין פויליש נישט געקענט רעדן, איז דער פורמאן (אויך א יוד) געווארן דער דאָלמעטשער (איבערזעצער) צווישן זיי. דער פורמאן האט געטענה׳ט צום אפיציר, אז היות ווי די שטאט

דעמביץ ברענט שוין א גאנצן טאג און מיר זענען דאך אנגעקומען ערשט פארנאכט, ווי אזוי איז דאס מעגליך אז די ראבינערס האבן אנגעוויזן ווי די פלוגצויגן זאלן באמבארדירן?

דער אפיציר האט זיך אבער געהאלטן ביי זיינעם — די ראבינערס זענען דייטשע שפיאנען און זיי זענען פאַרהאַפטעט. אזוי ווי דער פורמאן האט געזעהן אז דא איז נישטא קיין חכמות, אז דאס איז פארבונדן מיט סכנת נפשות, ווייל אין א מיליטעריש געריכט וועט מען גלויבן דעם פולישן אפיציר און נישט קיין ראבינער, האט דער פורמאן אונז מרמז געווען אז ער וועט פראבירן אפצוקויפן זיך פאר געלד ביי דעם פולישן אפיציר. אלזא, דער מסחר האט זיך אנגעהויבן, דער פורמאן האט איהם צוערשט צוגעזאגט 10 זלאטעס, 20, 30, 40... אלזא פאר 40 זלאטעס זענען די צוויי ראבינערס באלד געווארן אויס שפיאנען.

נאך די טראַנזאַקציע פון 40 זלאטעס האט ער — דער אפיציר — אונז געגעבן א גוטע עצה. "אזוי ווי איהר פארט יעצט קיין ריישא, און דארט שטייט דאס פולישע מיליטער, זיי האבן רעכט אין בעשלאַג צו נעמען (קאָנפיסקירן) דאס פערד מיטן פיאַקער פאר'ן מיליטער — נעמט ביי מיר צו דעם באַנדאַזש און באַנדאַזשירט דעם קליינעם" (דאס האט דער אפיציר געמיינט מיך, איך בין דעמאלט אלט געווען 18 יאהר).

אלזא, מען האט מיר באנדאזשירט דעם קאפ מיט איין אויג דערצו, כדי עס זאל הייסן אז איך בין פאַרוואונדעט געווארן אין קאפ און אויך אין אויג. דער אפיציר האט מיר

געהייסן זעצן זיך אויבנאן נעבן דעם פורמאן, כדי צו דערוועקן רחמנות ביים פולישן מיליטער, זיי זאלן אונזער פערד און וואגן נישט צונעמען. די עצה האט אבער ליידער נישט געהאלפן, ווייל אנקומענדיג פאר ריישא האבן די פולישע זעלנער אן רחמנות אונז אראפגעווארפן פון דעם פיאקער און צוגענומען דעם פערד מיט דער קאָטש. זענען מיר געווען געצוואונגען ווייטער צו גיין צופוס. אזוי האבן מיר זיך דערשלעפט ביז ריישא.

אנקומענדיג קיין ריישא זענען מיר אריינגעגאנגען צום קאלאשיצער רבי'ן, הרה"צ ר' חָנה הלברשטאם הי"ד. דארט איז געווען א פולע שטוב מיט פליכטלינגען פון אלע שטעטלעך וואס זענען אנטלאפן פאר'ן דייטש, און דער קאלאשיצער רבי אליין איז גראדע אריינגעקומען אין שטוב גאנץ אויסגעמוטשעט פון דער שווערער ארבעט.

דער רבי זצ"ל האט געוואוינט נישט ווייט פון דער באהן סטאַציע אין ריישא, און אזוי ווי די באהן סטאציע איז באמבארדירט געווארן פון די דייטשן, האבן די פאליאקן געכאפט מענטשן צו דער ארבעט, צו רייניגן און אָפרוימען די שינעס, אז די צוגן זאלן קענען ווייטער פארן. אזוי האבן זיי מיט א ספעציעלן געשמאק געכאפט א רבי'ן אויך, כדי איהם צו קענען אביסל פייניגן. האט דער קאלאשיצער רבי א גאנצן טאג געמוזט שווער ארבעטן — אוועקשלעפן מתים, קלעצער, און שווערע אייזנס — און דערפון איז ער אהיימגעקומען זעהר אויסגעמוטשעט.

אריינקומענדיג אין שטוב האט דער רבי דאס ערשטע געפרעגט צי דער גאנצער עולם האט שוין געגעסן און

געטרונקען. וועו דער עולם האט געענטפערט יא, האט ער אליין אויך עפעס טועם געווען.

נאכדעם ווי דער קאלאשיצער רבי ז״ל האט עפעס טועם געווען און זיך אביסל אפגערוהט, האט ער געזאגט צו מיין פאטער ע״ה, ״נתן! איך גיי מיט אייך אין גלות!״, ווייל מיר האבן געוואלט ווייטער אנטלויפן פאר׳ן דייטש קיין סאָקאָלאָוו. דער רבי האט אנגעטוהן זיין פעלץ און מיטגענומען זיין טלית ותפילין מיט א פאר קליניקייטן, און איז מיט אונז מיטגעגאנגען איין קילאמעטער. ער איז אבער צוזאַמענגעבראָכן און מער נישט געקענט ווייטער גיין, האט ער זיך געזעגנט מיט מיין פאטער ע״ה און געוואונטשן הצלחה. ״איך פיל אז מיינע כוחות לאזן זיך מיר אויס״ — האט ער געזאגט — ״איך גיי דעריבער צוריק אהיים, קיין ריישא״.

נאכדעם ווי די שטאט ריישא איז געווארן באזעצט דורך די נאצישע רוצחים, האט דער רבי, זייענדיג באהאלטן אויף פארשידענע פלעצער, געליטן זעהר פיהל צרות ביז דעם צווייטן טאג חול המועד סוכות תש״ג, וועו די רוצחים האבן אנטדעקט דעם בונקער ווי דער רבי איז געווען באהאלטן אין דער שטאט פריסטיק, האבן זיי ארעסטירט דעם רבי׳ן און איהם אריבערגעפירט אין א תפיסה אין דער שטאט יאַסלע. דעם זעלבן טאג — ח״י תשרי תש״ג — האבן זיי איהם דערשאסן, צוזאמען מיט נאך א גרופע יודן, הי״ד. איין יוד פון דער גרופע וועלכער האט איבערגעלעבט דעם חורבן, איז געווען צוזאמען מיט׳ן רבי׳ן אין דער תפיסה פון יאסלע, און דער רבי האט איהם צוגעזאגט אז ער וועט ניצול ווערן.

זיין נאמען איז שמעון בלומענשטאק נ״י, און ער האט טאקע איבערגעלעבט די מלחמה.

מיר זענען ווייטער געגאנגען ביז סאקאלאוו, אבער אזוי ווי מיין פאטער ע״ה האט נישט געהאט מער קיין כח ווייטער צו לויפן, זענען מיר שוין פארבליבן אין סאקאלאוו.

א תפילה אויפן ציון פון ר׳ אלימלך רודניקער

די יודן פון דער שטאט סאקאלאוו האבן אונז דערציילט, אז אויפ׳ן בית החיים דארט געפינט זיך דער קבר פון א גרויסן צדיק, ר׳ אלימלך רודניקער זצ״ל, זענען מיר דארט געגאנגען מתפלל זיין.

ר׳ מלך רודניקער איז געווען אן אייניקעל פון רבי׳ן ר׳ אלימלך פון ליזענסק זי״ע. די יודן פון סאקאלאוו האבן נאכדערציילט, אז אין דער צייט פון ערשטן וועלט קריג, אין די יאהרן 1914־1918, זענען געקומען די גוים פון אלע דערפער ארום סאקאלאוו מיט העק, מעסערס און שטעקנס, מיט׳ן ציל צו בארויבן די יודישע געשעפטן פון סאקאלאוו. אבער אנקומענדיג צו די גרענץ פון דער שטאט סאקאלאוו, האבן די גוים זיך אויסגעדרייט און צוריקגעלאפן, נישט האבנדיג עפעס שלעכטס געטוהן פאר די יודישע איינוואוינערס.

די דארטיגע יודן האבן שפעטער געפרעגט די גוים פארוואס זיי זענען צוריקגעלאפן און האבן נישט געטוהן קיין שלעכטס די יודן, האבן די גוים געענטפערט, אז צוקומענדיג צו די גרענץ פון דער שטאט, איז געשטאנען אן אלטיטשקער יוד מיט א לאנגער גרויער בארד, מיט א גרויסן שטעקן אין

דער האנט, און געהאקט איבער די קעפ פון די גוים וועלכע האבן געוואלט אריבערטרעטן די גרענץ פון דער שטאט סאקאלאוו. אויס׳משל׳דיג ווי אזוי דער אלטיטשקער האט אויסגעזעהן, האט זיך ארויסגעוויזן אז דאס איז געווען דער צדיק ר׳ מלך רודניקער זצ״ל, וואס האט מציל געווען די שטאט פון דעם רויב פון די גוים, נאכדעם ווי ער איז שוין לאנג נישט געווען אויף דער וועלט, זי״ע. מיר האבן דארט מתפלל געווען אויף זיין קבר.

מיר זענען געבליבן אין סאקאלאוו, ווייל עס האט טאקע נישט געהאט קיין צוועק ווייטער צו לויפן, ווייל דאס גאנצע פוילישער מיליטער איז אנטלאפן אין גרויס בהלה צוזאמען מיט זייער גענעראל, זאגענדיג אז דאס דייטשע מיליטער איז שוין אונטער סאקאלאוו. ס׳איז אבער אינטערעסאנט צו באמערקן, אז לויפנדיגערהייט האבן די פוילישע זעלנערס דערזעהן אינמיטן מארק א גרויס יודיש געשעפט מיט א שילד אויפגעשריבן ״אייער מאַגאַזין״. נאטירליך איז דאס געשעפט געווען געשלאסן. האבן די פוילישע זעלנערס אויפגעבראכן דאס געשעפט, און אויסגערויבט אלע אייער פון געשעפט, אנפילנדיג מיט אייער די אייזערנע העלמעטן וואס זיי האבן געטראגן אויפן קאפ. אפילו אנטלויפנדיג, האבן זיי נישט פארגעסן צו בארויבן א יודיש געשעפט.

זייענדיג דעם ערשטן שבת אין סאקאלאוו נאכן באזעצן פון די דייטשן, איז דארט אויך געווען געפליכטעט דער קאָלבעסיוואר רב הי״ד, א יוד א גרויסער למדן. איינמאל, אין מיין פאטער׳ס אַנוועזנהייט, איז אריינגעקומען א יוד און געפרעגט דעם רב א שאלה אין הלכות שבת. נאכדעם ווי דער רב האט איהם געענטפערט און דער שואל איז

ארויסגעגאנגען, האט מיין פאטער אויפמערקזאם געמאכט דעם קאלבעסיוועד רב אז ער האט א טעות אין פסק, ווייל די הלכה איז פונקט פארקערט. דער רב האט תיכף געהייסן צוריקרופן דעם יוד און צוריקגעצויגן זיין פסק. דערנאך האט ער צוגעגעבן בזה הלשון: "איך נעם אויף מיר נישט צו פסק'ענען מער קיין שאלות ביזן סוף פון דער מלחמה, ווייל איך זעה אז מן השמים האט מען צוגענומען אונזערע מוחות". דער קאָלבעסיוועד רב הי"ד איז ליידער אויך אומגעקומען על קידוש השם.

דאס האט מיך דערמאנט, בעפאר מיר האבן געפליכטעט, זענען מיר אריין געגאנגען צום צאנזער רב, הרה"צ ר' מרדכי זאב הי"ד און איהם געפרעגט צו מיר זאלען אנטלויפן אדער צו מיר זאלען בלייבן אין צאנז. ער האט אונז געענפערט דאס זעלבע וואס ער האט יעדען איינעם געענפערט וועלכער איז איהם געקומען פרעגען. "איך ווייס נישט! מן השמים האט מען צוגענומען אונזערע מוחות. טו ווי די פארשטייסט".

ערב ראש השנה זענען די דייטשן אנגעקומען און פארנומען סאקאלאוו. צוליב מורא פון די דייטשן, האט מען נישט געדאוונט ראש השנה אין די שוהלן און בתי מדרשים, נאר מ'האט געמאכט פריוואטע מנינים אין די הייזער. אינמיטן דאוונען זענען די דייטשע סאלדאטן אריינגעקומען, מיטן אויסרייד אז זיי "זוכן וואַפנס". אבער גלייכצייטיג האבן זיי געגנב'עט וואס עס האט זיך נאר געלאזט, געלד און ווערט זאכן, זייגערלעך, גאָלדענע בראַנזילעטן און רינגלעך. זיי האבן אפילו אריינגעשטאכן זייערע באיאנעטן (מעסער ביים שפיץ ביקס) אין די שטריימעל פושקעס, צו זעהן צו ס'ליגט נישט דארט עפעס "פאַרדעכטיגס".

צוריק אין צאנז

אין סאקאלאוו זענען מיר פארבליבן ביז נאך יום כיפור. זעהענדיג אז די דייטשן האבן פארנומען גאנץ פוילן, אזוי אז עס האט נישט קיין צוועק ווייטער צו לויפן, זענען מיר צוריק אהיימגעפאהרן אויף סוכות. מיין פאטער ע״ה האט אויף זיין פנים אנגעטוהן א זאק, כדי מען זאל אויפ׳ן וועג נישט ארויסזעהן די בארד און פיאות.

מיר זענען טאקע — מיט׳ן אויבערשטנ׳ס הילף — אהנגעקומען אהיים בשלום. דאגעגן זענען א סך צאנזער לאנדסלייט אומגעבראַכט געווארן צווישן די 600 יודן וועלכער זענען אומגעברענגט געווארן דורך די נאציס ווען זיי האבן באזעצט די שטאט פשעמישל, און א באדייטנדיקע צאל אין דינאוו, ווי זיי זענען געכאפט געווארן און צוזאמען מיט אנדערע יודן אריינגעטריבן געווארן אין דער שטאטישער שוהל, וועלכע איז אונטערגעצונדן געווארן דורך די נאצישע רשעים, און זענען אלע פארברענט געווארן אויף קידוש השם. אויך אין איסטריק זענען צאנזער יונגעלייט, אויפ׳ן וועג אהיים, אומגעקומען אויף קידוש השם.

אין צאנז, נאך יום כיפור, האבן מיר אויפגעשטעלט אין הויף א סוכה, אזוי ווי יעדעס יאהר. אבער דעם ערשטן טאג סוכות האט דער דייטשער נייער בירגעמייסטער, דאָקטער היין, ארומגעריטן אויף זיין פערד, און איבעראַל ווי ער מיט זיין פערד האט נאר געקענט אריינרייטן אין א יודישן הויף, האט ער, רייטנדיג אויפ׳ן פערד, אָנגערייצט דעם פערד צו שטויסן און צעווואָרפן די יודישע סוכות.

די עלף יודישע העלדן

בעת דער מאָביליזאַציע פון פוילישן מיליטער, וועָן אלע פוילישע זעלנער האבן זיך געמוזט מעלדן צו מיליטער דינסט, האבן יודישע יוגנטלעכע — אין די הונדערטער — זיך אויך פרייוויליק געמאָלדן צום דינסט, אבער זיי זענען, צוליב אומבאַקאַנטע סיבות, נישט אנגענומען געווארן. סיי ווי איז די פוילישע ארמיי געווען שטארק איבערראשט און איבערהויפט נישט צוגעגרייט צו שטעלן א פעאיגן ווידערשטאנד. דעריבער שיינט אז די אורזאַך פון נישט אנעמען אלע געמאלדענע איז געווען, ווייל זיי האבן נישט געוואלט מיט שלעפן אין זייער ריקצוג ציווילע מאסן, וועלכע וואלטן נאר פארמערט די אומזיכערהייט פון דער ארמיי, און וואלט נאך מער דערנידערט זייער מאָראַל. ווי אלע ווייסן, האט זיי אבער אזוי אויך קיין סך נישט געהאלפן — די דייטשע קריגס מאַשין האט זיי שנעל אונטערטעָניגט.

פונדעסטוועגן האבן אייניקע יודישע סאלדאטן פון דעם ערשטן "פולק סטשעָלצאָוו פאָדהאַלאַנסקי", געשפילט א וויכטיקע ראלע אין דעם אויפהאלט און ווידערשטאנד פון די דייטשע טרופן ביים אריינמארש קיין צאנז.

געווען איז עס וועָן די פוילישע ארמיי האט זיך צוריקגעצויגן פון די גרעניצן ארום סלאַוואַקיי און דערנאך פאַרלאָזט די צאנזער געגנט, האבן עלף יודישע בחורים סאלדאטן געזומען אויף זיך די אויפהאַלטונג און פאַרטיידיקונג פון דעם וויכטיק־סטראַטעָגישן פאַס, די בערג נעבן צאנז און דעם וועג קיין גריבאוו.

אייניקע פון די יודישע סאלדאטן האבן זיך פארפעסטיגט

אין די הויכע מויערן פון דער עוואַנגעלישער קירכע, וואס איז נעבן דער יודישער גאס, און פון דארט מיט שוועדע האַרמאַטן באַשאָסן דעם וועג אויף וועלכען די דייטשע טרופן האבן אריין מארשירט קיין צאנז. (צאנז איז געלעגן אויף א בארג, דערפאר איז לייכט געווען פון דארט אַראָפצושיסן). די דייטשן ארמיי, האבנדיק צווישן זיך צאנזער עוואַנגעלישע שפּיאָנעָן, האבן זיך צוריקגעהאלטן פון באשיסן די עוואַנגעלישע קירכע.

נאך א צוויי טאגיקן אויפהאלט פון דעם דייטשן בליץ־מארש, האבן די עלף יודישע סאלדאטן נאך אלץ נישט פארלאזן זייערע פאזיציעס, ביז די דייטשע כלי־משחית האבן אויסגעלאָשן זייערע הייליקע נשמות און אפגעשטעלט זייערע יודישע הערצער. די העלדנטאַטן פון די עלף יודישע געפאַלענע זענען נאך א סך וואכן געווען דאס געשפּרעך פון יודן און פאלאקן.

מיטוואך, כ״ד אלול תרצ״ט דעם 6־טן סעפּטעמבער, 4 אזייגער פארטאָגס, האבן זיך באויזן אין צאנז די ערשטע דייטשע פאַטראָלן. א האלבע שעה דערנאך האבן שוין אַריינמאַרשירט אין שטאט די ערשטע אַפּטַיילונגען פון דייטשן מיליטער.

מיט עטליכע טעג פריער האבן אין צאנז געווואוינט קרוב צו 12,000 יודן, צווישן א באַפעלקערונג פון 35,000. היות בלויז א קליינע צאל יודן האבן באַויזן צו אַנטלויפן באַצייטנס קיין מזרח־גאליציע, ערב דער מלחמה און אין די געצייטלטע טעג נאך איהר אויסברוך. איז די קהלה, אין איהר גרויסער מערהייט, צוזאמען מיט די יודן פון דער גאנצער סביבה,

געווען אויסגעליפערט פאר דעם נידערטרעכטיגן נאצישן שונא ישראל.

שוין דעם ערשטן טאג פון זייער אַרײַנמארש האבן די דייטשן געגעבן די יודן צו פיהלן דעם ביטערן טעם פון דער "נייער אָרדענונג". עטליכע יודן זענען אַרעסטירט געווארן נאר דערפאר וואס זיי זענען געשטאנען אין גאס. זיי האבן געמוסן איינצענלע יונגע יודישע בחורים אלס ציוויל געפאַנגענע. צווישן זיי איז געווען גרשון באָרנפרײַנד, דער זוהן פון יאסל באָרנפרײַנד (א באבאווער חסיד), פון דער וואַלאָווא 12, וועלכער האט זיך, נאכן אפזיצן זעקס חדשים אין א געפֿענגעניש, צוריקגעקערט מיט אנדערע געפאַנגענע קיין צאנז.

צומארגנס, דאנערשטאג, האט זיך שוין אנגעהויבן א סיסטעמאַטישער געיעג אויף יודן; דייטשע זעלנער זענען אריין אין די דירות און ארויסגעשלעפט יודן צו צוואנגס ארבעט. פארמאַטערטע, צוקיילטע און צוביילטע, האט מען זיי ביינאכט ארויסגעלאזט צוריק אהיים.

מיט צוויי טעג שפעטער, שבת, האבן די דייטשן איינגעארדנט א "ספעקטאַקל" פאר דער שטאט. אויף דער איניציאַטיווע פון עטליכע דייטשע פרויען — קריגס־קאָרעספאָנדענטן — האבן דייטשע זעלנער צוזאַמענגעשלעפט א צאל יודן מיט לאנגע פיאות און לאנגע בערד, אנגעטוהן אין בעקישעס, און מ׳האט פון זיי געמאכט א גרופן־פאָטאָגראַפיע. כדי צו פאַרשטאַרקן דעם איינדרוק פון דער קאַריקאַטור, האבן זיי אינמיטן איינגעשלעפט א שטאט־משוגענעם. די פאטאגראפיע האט זיך דערנאך באוויזן אין

שטרייכער׳ס ״דער שטירמער״, ווי אן אילוסטראַציע פון כלומרשטע ״יודישע מלחמה העצער״, וועלכע האבן אויפגעהעצט פוילן קעגן דעם דייטשן רייך.

דאן האבן זיי ווייטער אַראָפגעכאַפט א צווייט בילד, פון א גרופע יודן, אינדערמיט איז געשטאנען הרב ר׳ הערש הלברשטאם (דעם לעצטן צאנזער רב׳ס א ברודער) — וועלכער האט געהאט א גרויסע בארד און פיאות — וועמען די דייטשן האבן געצוואונגען אנצאטוהן א ברייטן, פלאכן קאפעלוטש. איך בין אויך געווען אנווועזנד דערביי. מיר האבן געמוזט אויפהייבן די הענט קעגן דעם מיטלסטן יוד, הרב ר׳ הערש הלברשטאם. אויך דאס בילד איז שפעטער געווין געווארן אין ״שטירמער״ — אז די יודן אין ניי־סאנדז האבן זיך רעֶוואָלטִירט קעגן זייער ראבינער, וואס ״באַשווינדלט״ זיי.

באלד אין די ערשטע טעג נאכן אריינקומען פון די דייטשן, האט זיך אנגעהויבן דער רויב פון יודן, אין וועלכן עס האבן זיך באטייליגט, אחוץ די אָרטִיקע פאָלקס דייטשן, אויך פוילישע כוליגאַנעס. די אנפאלן זענען אפגעשטעלט געווארן דורך דער דייטשער מאכט, וועלכע האט דעם רויב פון דער יודישער באפעלקערונג געהאלטן פאר איהר אייגענעם מאָנאָפאל.

דאס כאפעניש פון יודן צו צוואנגס־ארבעט איז דערווייל געווארן מיט יעדן טאג מורא׳דיקער. בערך א וואך נאך דעם אריינמארש פון מיליטער, האט זיך אין צאנז באוויזן די ״עס. עס.״ באנדע. אחוץ כאפן יודן אויף דער גאס און שניידן די בערד און פאות, אדער ברענען מיט שוועבעלעך, האבן זיי

בעיקר געכאפט יודן צו דער ארבעט. זיי האבן נישט בלויז ארויסגעפירט יודן פון די דירות, נאר אויסגעזוכט אפילו יענער יודן, וואס האבן זיך גוט אויסבאהאלטן.

די ארבעט איז בעיקר געווען א געלעגנהייט פאר די סאַדיסטן צו ממית׳ן און דערנידעריקן די יודן. מען פלעגט הייסן אלטע יודן רייניקן די גאסן, אדער איינשפאנען די וועגן מיט מיסט, און אונטער חוזק־אויסרופן זיי טרייבן מיט שמיץ, ווי פערד. מיך אליין האבן זיי אויך געצווינגן אויסציריניגן די טואַלעֶטן(בתי שימוש) מיט די בלויזע הענד.

דער פוילישער המון פלעגט שטיין ביי אזעלכע סצענעס און אויסדריקן זייער הנאה מיט שפּאָט און געלעכטער. צווישן די ערשטע געכאפטע צו אזא "ארבעט" זענען געווען בעלי בתים פון די הייזער וואס האבן געוואוינט אין מארק.

דער יודישער האַנדל איז אינגאנצן פאַראַלִיזִירט געווארן, ווייל עס איז געווען א סכנה צו באווייזן זיך אויף דער גאס. די פאַניק האט זיך נאך מער פאַרשטאַרקט, ווען צוויי דייטשע זעלנער האבן אונטערגעלייגט א באמבע אין חסידישן בית־המדרש, וועלכע האט עקספלאָדירט אבער נישט פארשאפט קיין גרויסן שאדן. דאס איז געווען א גרויסע נס, ווייל אויב עס וואלט אויסגעברָאכן חלילה א שריפה וואלטן פארלוירן זייער דאַך איבערן קאפ מער ווי 100 פלִיכטלִינגן וועלכע האבן געוואוינט אין דעם חסידישן בית המדרש.

א פאר וואכן נאך די בעזאטצונג פון די דייטשע טרופן, זענען אנגעקומן די געטאַפאָ מיט היינריך האַמאַן ימ"ש בראש און איבערגענומן די ממשלה פון צאנז און קרייז. זיי האבן גלייך געלאזט פיהלן צאנזער יודן אז זיי זענען די בעלי בתים

איבער אלעם. דער ערשטער באַעֶפֿהל פון זיי איז געווען, אז עס מוז געשאפן ווערן א יודנראַט וועלכער וועט מוזן אויספירן אלע באפעלן וואס די געסטאפא וועט פון זיי פארלאנגן.

די געטאַפאָ איז געוואָרן, אז אין צאנז האבן זיך געפונען א סך בתי מדרשים. אין דער יודישער גאס אליין צעהן, א חוץ די שטעטישע שוהל. האבן זיי פארלאנגט פון יודנראט מען זאל זיי אָפּלִיפֿערן אלע קופערנע לייכטער און הענגל לייכטערס. זיי געבן צייט ביז 8 טאג. מיר האבן פראָבירט אראָפצונעמן די צעהן גרויסע און שווערע הענגל לייכטערס, וועלכע האבן געוואויגן מער ווי טויזענט קילא. (די הענגל לייכטערס זענען געווען פאר לעכט) מיר האבן אויסגעגרובן א גרויסן גרוב אין שוהל הויף און באגראבן דארט די אלע הענגל לייכטערס מיינענדיג אז דאס ווערט אדורך אזוי בשלום.

אבער די געסטאפא האט זיך נישט באַגניגֶענט מיט די אלע הענגל לייכטערס, פון די אנדערער בתי מדרשים נאר געֶפֿאָדֶערט די גרויסע הענגל לייכטערס פון די שטעטישע שוהל. זיי האבן באלד צוגעזאגט און באפוילן צום יודנראט, אז אויב ביז 8 טאג וועט דאס נישט אפגעליפערט ווערן צו זיי. וועלן זיי שיסן 6 מיטגלידער פון יודנראט. האט מען באלד געמאלדן דעם יודנראט אז די הענגל לייכטערס זענען באגראבן אין שוהל הויף. די יודנראט האט באלד געהייסן אויפגרובן די הענגל לייכטערס, און זיי אפגעליפערט צו די נאצים. זייענדיג אין צאנז ל״ג בעומר תשנ״ג האב איך נאך דערקענט דעם צייכן פון דעם גרוב וואס מיר האבן געהאט באגראבן די הענגל לייכטערס.

שושן פורים תש״א זענען עטליכע מענטשן געקומען צו פארען פון קראקא קיין צאנז מיינענדיג אז אין צאנז איז די לאגע רוהיגער. צווישן זיי איז געווען דער בארימטער באבאווער בדחן און תלמוד חכם ר׳ אלטר גלאַזער. צומארגנס נאך שושן פורים איז מיין חבר ר׳ נחמי׳ שענגוט געגאנגען באזוכן ר׳ אלטר. ער האט איהם געטראפן לערנען משניות. ר׳ אלטר האט באלד א פרעג געגעבען, ״נו, וועט מען זיך עפעס צוזאמען קומען היינט לכבוד פורים?

זענען זיך די באבאווער חסידים צוזאמען געקומען און ר׳ אלטר האט געגראמט און משמח געווען דעם עולם מיט זיינע ווערטלעך. מאכענדיג ליצנות פון די דייטשן און פון דעם גאנצן זמן. ער האט מיט דעם אריין געגעבן גרויס התחזקות אין דעם צעבראכענעם עולם וואס האט דאס ממש נויטיג געהאט ווי א רפואה.

דעם לעצטע פורים אין צאנזער געטא תש״ב. ווען די באבאווער חסידים האבן געהערט אז מען האט געהארגעט איבער צוואנציג חשובע באבאווער חסידים אין די שטאט באבוב. זענען זיי געווען טרויריג, זעהענדיג דאס האט ר׳ אלטר זיך אויפגעשטעלט און גענומען איבער זינגען דאס פאלגנדע לידל עטליכע מאל אויף א תנועה וואס ער האט פארפאסט.

הערטס מיך אויס טייערע יודעלעך,

הערטס שוין אויף צו ווייגען

האלטס ענק פעסט הייליגע חסידימ׳לעך,

האטס נישט מורא פאר קיינעם.

ווייל עס וועט נישט דוירן לאנג.

נאר אט באלד און גיך

וועט מען אקעגן גיין מיט געזאנג.

דעם הייליגן מלך המשיח.

טרייסטן וועט ער אייך,

און בענטשן מיט אלעם גוטן.

נו הערטס שוין אויף צו ווינען,

הערטס שוין אויף צו קלאגן.

וויש דיר אויס די אייגעלעך מיין טייערער ישראל׳יק

מ׳האט די מגילה געטוהן ליינען,

און על הנסים געטוהן זאגן

לאמיר זינגן שירים, לכבוד פורים, לכבוד מחיית עמלק.

אויך האט דאן ר׳ איטשע קינסטליגער געזאגט בדחנות. דאס בדחנות איז בעשטאנען פון א הספד אויף המן באזירט אויפן קאפיטל יושב בסתר. עס האט זיך אנגעהויבן אזוי.

יושב בסתר, וועגן דיר המן פייערן מיר ארביסר וחמיסר.

בצל ש׳ יתלונן, דערפאר איז געשמאק אויף דיר צו זיין מקונן...

פרנסה אין געטא

איך וועל דא ערקלערן פון וואס מיר האבן געלעבט און זיך ערנערט פון אנהייב קריג ביז צו די פארניכטונג פון צאנזער געטא אין 1942. דערנאך וועל איך ווייטער שרייבן וועגן דער שטאט.

מיין עלטסטער ברודער, משה, האט געוואוינט אין קראקא פאר׳ן קריג און געארבעט ביי מיין פעטער, לייזער לעהרער, וועלכער איז געווען מיין מוטער׳ס א ברודער און געהאנדלט אין ווערט פאפירן מיט איבערווייזונגען. ער איז געווען פארבונדן מיט באנק האלצער אין קראקא (א גרויסע באנק, אין וועלכער פיל יודן האבן געהאלטן געלד) און אויך מיט דער וויענער באנק פעראיין, און זייענדיג גוט אינפארמירט וועגן די באנק אנגעלעגנהייטן, האט ער אויפגעמערקט אז נאך דעם ווי היטלער ימ״ש האט געהאט באזעצט עסטרייך האט פוילן גלייך אויך געמאכט ״דעוויזן שפּערע״ (פאַרבאָטן ארויסצופירן געלד נאך אויסלאנד, כדי די עקאָנאָמיע זאל נישט צוגרונד גיין דורך א מאנגל אין דעוויזן). די פאר עשירים האבן אנגעהויבן אריבערצופירן אויף אן אומלעגאלן אופן זייער קאפיטאל קיין אויסלאנד. דאס געלד פלעגט מען ארויס שיקען פון לאנד דורך שלוחים, סיי קיין וויען און סיי קיין שווייץ. די שלוחים זענען געווען טשעכישע בירגער, צוליב דעם וואס דער טשעכישע פאס איז געווען דער בעסטער פאס אין אייראפא און עס איז געווען דער איינציגער פאס וואס האט נישט געדארפט האבען קיין וויזאם. אין טבת

תרח״ץ (1938) האט לייזער לעהרער געשיקט א שלוח וואס האט געדארפט ארויס פירען א זעהר גרויסע סומע דאלער. דער שלוח האט געזאלט פארען פון ווארשע קיין צירין. ווען ער איז איינגעשטיגען אין פלוגצויג איז ער דורך די פוילישע געהיים פאליציי פארהאלטען געווארען און ארעסטירט און דאס גאנצע געלד האבן זיי אין בעשלאַג גענומען.

ווי באלד מיין פעטער האט דאס געהערט האט ער פארשטאנען אז די פאליציי וועט איהם באלד זוכען. האט מיין ברודער משה וואס האט ביי איהם געארבעט, געמאכט א פלאן אז מיין פעטער לייזער זאל קענען ארויס פון פוילען בעפאר מען טוט איהם פארהאפטען.

מיין ברודער משה איז באלד געקומען קיין צאנז און זיך שואל עצה געווען מיט ר׳ עבער ענגלענדער וועלכער האט געהאט א גרויס ווארט ביי די פאליציי. ר׳ עבער האט געהייסען אז מען זאל נאך אין דעם זעלבען טאג איינמעלדען דעם לייזער לעהרער אין צאנז.

אזוי ווי מען האט איהם איינגעמאלדען אין צאנז האט עס געהייסען אז ער איז אין צאנז אין דעם זעלבען טאג וואס ער איז איינגעמאלדען געווארען שווער קראנק געווארען און דער דאקטער האט ארויס געגעבען א בריף אז מען מוז איהם באלד אפערירען אין וויען. אויף דעם בריף וואס דער דאקטער האט ארויס געגעבען האט דער סטאַראָסטווע (פאַס אַמט) גלייך ארויס געגעבען א פאס מיט א וויזאם קיין וויען.

וועז אלעס איז געווען גרייט האט מיין פעטער גענומען דעם אינטערנאַציאָנאַלן צוג וואס גייט פון קראקא קיין וויען וועלכער פארט אדורך צאנז. וועז דער צוג האט זיך געשטעלט

אין צאנז האט מיין ברודער משה איהם ערוואַרטעט ביי דער באהן סטאציע און איהם אריינגעגעבען אין צוג דעם פאַספאָרט מיט דעם גילטיגעם וויזאם נאך וויען, און אזוי איז ער אַרויס בשלום פון פוילען.

באלד אין דער פרי איז געקומען דער פאליציי מאכען א הויז זוכונג ביי אונז אין דער היים צוליב דעם וואס דער פעטער איז געווען איינגעמאלדן ביי אונז. אבער זיי האבען ביי אונז גארנישט געפונען.

מיין פעטער לייזער איז דארט אין וויען געבליבען רוהיג א פאר חדשים, ביז היטלער ימ״ש איז אריין קיין וויען. יעצט איינמאהל וועז מיין פעטער איז אראפ געגאגען אין סעף פון די באַנק אין וויען איז ער דורך די נאצים ימ״ש פארהאפטעט געווארען און זיי האט איהם איבערגעגעבען צו די פוילשער גרענץ פאליציי. ער איז געזעסען אין תפיסה ביז צום אויסברוך פון קריג 1939 וועז מען האט געעפענט אלע תפיסות איז ער אויך באפרייט געווארען צווישען אלע געפאנגענער. ער איז געבליבען אין קראקעווער געטא און צוזאמן מיט אלע יודען אווועקגעשיקט געווארען אין די גאז קאמערען פון בעלזשעץ הי״ד.

מיין פעטער, לייזער, האט פאר די גאנצע פרשה צוגערעדט מיין ברידער משה׳ן, אז אויב ער אדער זיין משפחה האט עפעס געלד, זאל ער קויפן פאר דעם געלד ״גאלד דאלארן״, וועלכע זענען וועדר געווען דאפלט ווי פאפיר דאלארן. דער פאפיר דאלאר איז געווען 4.5 זלאטעס פאר איין דאלאר, און דער גאלד דאלאר איז געשטאנען אויף 9 זלאטעס פאר א דאלאר.

מיר האבן קיין גרויסע פארמעגנס נישט געהאט. נאר איך (דער שרייבער פון די שורות) האב געהאט ליגן אויף די פאסט אביסל געלד וואס איך האב פאר מיר געהאט אנגעזאמלט פון חנוכה געלד, ווי "לעצט־געלד" פון פארשידענע געלעגנהייטן (זייענדיג דער יונגסטער אינדערהיים, האט מיר יעדער גאסט, באזונדערס ביי די "צאנזער יאהרצייט", ווען עס פלעגן ביי אונז איינשטיין א סך פרעמדע געסט און אלע פלעגן איבערלאזן פאר מיר לעצט־געלד). אויך האב איך געהאט א פעטער, שמואל באָדנער, ווועלכער איז קיין עושר נישט געווען, נאר ער האט קיינמאהל נישט פארגעסן פאר מיר איבערצולאזן לעצט־געלד מיט א ברייטע האנט. פון די אלע געלדער האב איך געהאט אנגעזאמלט בערך 200 זלאטעס. מיין פאטער ע"ה האט אויך געהאט 200 זלאטעס און מיין ברודער 100 זלאטעס, האט מיין ברודער משה איינגעקויפט אין קראקא פאר דעם גאנצן געלד "גאלד דאלארן".

די גאלד דאלארן האט מען אריינגענייט אין מיינע הויזן טרעגער (מען האט צו דעם צווינק, מיר ספעציעל געקויפט ברייטע הויזן טרעגער). יעדע פאר חדשים האט מען ארויסגענומען אזא גאלד שטיקל, אמאל פון 2.5 און אמאל א פינפער גאלד שטיקל, און פון דעם האבן מיר זיך מפרנס געווען, ביז אינמיטן יאהר תש"א (1941) זענען עטליכע יודן, דערונטער אויך יצחק לאנדוי, ארעסטירט געווארן דורך די געסטאפא. דער באפעל איז געווען אז אויב ביז 48 שטונדן וועט מען זיי נישט אויסלייזן, וועלן זיי דערשאסן ווערן. זיי האבן דערצו געזאגט אז דאס אויסלייז גאלד מוז נאר זיין אמעריקאנער גאלד דאלאר, און האבן געווארנט אז דער זמן וועט נישט פארלענגערט ווערן, די סומע מוז צוגעשטעלט

ווערן צו דער צייט. זענען היימישע יודן ארומגעגאנגען און געזאגט אז ווער עס האט גאלד דאלאר זאל ברענגען און העלפן דערמיט צו פדיון שבויים. האט מיין פאטער זיך געמאלדן און האט זיי איבערגעגעבן די לעצטע גאלד דאלארן וואס מיר האבן נאך געהאט. זיי זענען טאקע באפרייט געווארן, אבער דערנאך האבן מיר געהונגערט, נישט האבנדיג מער קיין ווערט זאכן צו פארקויפן.

ענדע יאהר (1941 תש״ב) האבן מיר באקומען א פעקל מיט אביסל לעבענסמיטלען. אין דעם פעקל איז אויך געווען א בלעכערנער פלעשל מיט שמן זית. האט מיין מוטער ע״ה זיך געפרייט אז זי וועט האבן אויל מיט וואס צו קאכן, אבער מיין פאטער ע״ה איז דערויף נישט געווען איינפארשטאנען, נאר גענומען דאס פלעשל שמן זית צו צינדן חנוכה ליכט, און געזאגט צו מיין מוטער ע״ה, אז אזוי ווי דאס פעקל איז גראדע אנגעקומען פאר חנוכה, איז עס א סימן אז מען דארף מיט דעם פלעשל מקיים זיין די מצוה פון הדלקת נר חנוכה.

מיר האבן אויך דערהאלטן פון האלאנד צוויי פעקלעך מיט לעבענסמיטלען, וואס עס האבן געשיקט אלעזר מיי פון אמסטערדאם, און ברוך גלאט פון שעווענינגען (ברוך גלאט האט היינט א זוהן און אייניקלעך אין אנטוווערפען).

ווען די נאציס ימ״ש האבן באזעצט פוילן, איז צווישן די ביטערע גזירות אויך געווען אז אלע יודן וואס וואוינען אין ״גרעניץ פאס״, מוזן באלד פארלאזן זייערע הייזער און זייערע פארמעגנס... דאס זענען אלץ געווען פון די גרויסע פארניכטונגס פלענער וואס די נאציס האבן צוגעגרייט, קודם

צוזאמנצונעמען די יודן אין איין גרויסן געטא און אזוי ארום וועט זיי לייכטער אנקומען דאס פארניכטן די יודן.

די דארפס יודן האבן געמוזט פארלאזן זייערע וואוין ערטער, און האבן גארנישט געטארט מיטנעמען מיט זיך, אזוי זענען זיי אוועק איבערלאזענדיג די פעלדער, די בהמות, קיה, שאף און עופות, די פאלאקן האבן באלד אלעס גע׳ירש׳נט און די דארפס יודן זענען אנגעקומען אין די יודישע געטאס בערום ובחוסר כל.

צווישן די דארפס יודן וועלכע זענען ארויסגעטריבן געווארן פון זייערע היימען אין דעם גרענץ געביט פון קרענץ (נעבן די סלאָוואַקישע גרענץ), איז אויך געווען א פאמיליע, ש. באכנער מיט 10 קינדער. וואוינענדיג אין געטא אין א שטיבעלע ד׳ על ד׳ אין גרויס דחקות, און זעהענדיג דעם הונגער וואס האט געהערשט ביי זיי האבן מיר, צוויי בחורים, געגומען אויף זיך צו גיין צוזאמענעמען ברויט אין אלע יודישע הייזער. אין געטא זענען ליידער נישט געווען צופול יודן וואס האבן געקענט געבן. מיר זענען געגאנגען איינמאהל אין דער וואך — יעדן דאנערשטיק, ביז מיר האבן צוזאמענגענומען א גאנצע טאש מיט ברויט.

וועז מיר האבן אריינגעברענגט די טאש מיט׳ן ברויט איז געווארן אין שטוב א שמחה און א געשריי פון די קינדער, וועלכע זענען געווען גאנץ בלאס פון הונגער. ליידער האט דער פאטער, ר׳ ש. באכנער, נישט געקענט באהאלטן דאס גאנצע ברויט אויף שבת פאר זיינע אויסגעהונגערטע קינדער, נאר געגעבן פאר יעדן קינד א שטיקל ברויט, און דאס רעשט, האט ער געזאגט, קינדערלעך, מוז מען לאזן פאר שבת.

ר׳ ש. באכנער האט מיט טרערן אין די אויגן אונז געדאנקט און אנגעווינטשן, אז אין דעם זכות פון דער מצוה זאלן מיר ניצול ווערן פון די נאצישע רוצחים׳ס הענט. אזוי ווי ״תפילה עושה מחצה״, האט זיין ברכה געהאלפן נאר פאר מיר אליין, וואס איך האב איבערגעלעבט דעם חורבן, אבער נישט פאר מיין חבר, וואלף.

דער שינאוער רב׳ס ווייטער בליק

דרך אגב ווייל איך דא איבערגעבן אן אינטערעסאנטע פאסירונג וואס ר׳ אלעזר אושפיצינער, דער זעקסטער איידים פון הייליגן דברי חיים, האט דערציילט זייענדיג אין געטא פאר הרה״ח ר׳ משה בלום נ״י וועלכער וואוינט היינט אין נוי יארק. וועז די דייטשן האבן געפייערט דעם געבורטס טאג פון זייער פיהרער ימ״ש, דורך דעם וואס זיי האבן אין יענעם טאג אויסגעפירט מער רציחות קעגן די יודן.

דער צדיק ר׳ אלעזר ראזענפעלד זצ״ל (אדער ר׳ אלעזר אושפיצינער, ווי מ׳פלעגט איהם רופן אויפן נאמען פון דער שטאט ווי ער האט געוואוינט) וועלכער איז שוין דאן אלט געווען ארום אכציג יאהר, האט זיך א כאפ געגעבן און אויסגערופן:

״יא, איך געדענק עס נאך אזוי ווי עס וואלט יעצט פארגעקומען. טאקע אין דעם טאג, מיט עטליכע און פופציג יאהר צוריק, א בחור פון ביאלע וועלכער איז ערשט געקומען פון שינאווע האט מיר פארציילט אז עס האט פאסירט א וואונדערליכע זאך. דאס איז געווען אין א דאנערשטאג ביינאכט, אין שינאווע. געזעסן איז ער אין בית המדרש פון

תרח"צ ר' אלעזר אשפיצינער איידים פון דברי חיים

מיין שוואגער, דעם הייליגן שינאווער רב זי״ע (דער עלטסטער זוהן פון דברי חיים זי״ע). ״פלוצלינג האט זיך די טיר געעפנט, און ביי דער שוועל איז געשטאנען דער שינאווער רב און אויסגערופן צו די אנווועזנדע יודן אין בית המדרש:

— ״טייערע יודן, זייט מתפלל, זאגט תהלים, ווייל יעצט איז אין עסטרייך געבוירן געווארן א שרעקליכער רשע, וואס אויב ער וועט אויפוואקסן וועט ער זיין פיל ערגער פון המן הרשע. מען דארף בעטן דעם אויבערשטן ער זאל איהם אוועקנעמען פון דער וועלט נאך איידער ער וועט אויפוואקסן״.

ר׳ אלעזר אושפיצינער האט דאן אויסגעפירט: ״איצט זעהען מיר וואס פאר א ליכטיגע און ווייט זעהענדיגע אויגן מיין שוואגער, דער שינאווער רב זי״ע, האט געהאט״.

יודן צו צוואנגס־ארבעט

אין דער דאזיגער סיטואציע קומט אויף ביי טייל מענטשן דער ערשטער געדאנק וועגן ״רעגולירן״ דעם דייטשן טעראר דורך ״לאָיאַלער״ צוזאמענארבעט. לויט דער עצה פון א דייטשן אפיציר, האט יאנקל מאַרין (וועלכער האט מיט מסירות נפש געטוהן אלעס מעגליכס צו פארלייכטערן דאס לעבן פון די יודן אין געטא), שפעטער א יוצא ונכנס ביי די דייטשן, צוזאמענגעשטעלט א דעלעגאציע, וואס האט זיך געשטעלט פאר׳ן קאָמאַנדִירנדִיקן געניראל און געבעטן א דערלויבעניש אויפצושטעלן א יודישן ״ארבייטס אויסשוס״, וואס זאל צושטעלן די פארלאנגטע צאל צוואנגס־ארבעטער פרייוויליג צו יעדער צייט.

דער געניראל האט אָפגעזאגט די ביטע און דאס געיעג

צוואנגס ארבעט אין אויף די פיעקלע

אויף יודן צו צוואנגס ארבעט האט ווייטער אנגעהאלטן, און פארשפרייט שרעק און אַנגסטן ביי דער יודישער באפעלקערונג.

די יודישע צוואנגס־ארבעטער ביי דער ארמיי האבן באדארפט שלעפן פאר די דייטשן די קאָנפִיסקִירטע סחורות און מעבל, און רייניקן קאַסערן און אנדערע מיליטעריש אָביעקטן.

ערשט נאך עטליכע וואכן האט דער ענערגיקער אויפצושטעלן א יודישן "ארבייטס אויסשוס". אין שפיץ פון דער דאזיקער אינסטיטוציע, האט זיך געשטעלט א געוויסער משה רינדלער. דער אויסשוס האט אדוכגעפירט א רעגיסטראציע פון אלע יודישע מענער, און צוגעשטעלט קאָנטינגעָנטן פון ארבעטער אויף יעדן פאַרלאנג.

קוים האט זיך געענדיגט דאס כאַפעניש צו צוואנגס־ארבעט, האט זיך אראפגעלאזט אויף יודן א נייע גזירה: די פעלד־זשאַנדאַרמעריע האט געכאפט א צאל יודן אלס ערוב׳ניקעס פאר א קאָנטריבוציע, וואס איז ארויפגעלייגט געווארן אויף דער יודישער באפעלקערונג אין שטאט. נאך אן אינטערוועניץ פון יודישן "ארבייטס־אויסשוס" זענען צוויי פון די ערוב׳ניקעס, פערלבערגער און קלויזנער, באפרייט געווארן, כדי צו העלפן צוזאמענשטעלן די גרויסע קאָנטריבוציע־סומע. ערשט א צייט שפעטער, נאך דעם ווי די קאנטריבוציע איז געׂסילוק׳ט געווארן, זענען די ערוב׳ניקעס ארויסגעלאזט געווארן אויף דער פריי. זיי זענען אהיימגעקומען דערשלאָגענע און צושלאָגענע.

אין די ימים־נוראים האבן שוין יודן נישט געוואגט צו דאוונען אין דער שוהל, אדער אין בית־המדרש. מען האט

איינגעארדנט קליינע מנינים, צו 10-20 מענטשן, אין דירות ווייט פון צענטער פון דער שטאט און אוועקגעשטעלט אינדרויסן א וואַך, וואס זאל קענען וואָרענען באצייטנס אויב די דייטשן קומען אן. אזוי האט מען אין ציטערניש אפגעדאוועט.

הגם באלד נאך יום כיפור איז איינגעשטעלט געווארן אין צאנז א יודענראט און עס האט שוין פון פריער פונקציאנירט אן ארבעטס־אמט, האבן דייטשע זעלנערס זיך נאך אלץ "פאַרווויילט" מיט כאפן יודן אויף דער גאס צו צוואַנגס ארבעט. מיט דער צייט האט זיך איינגעשטעלט בנוגע צוואנגס־ארבעט אן "אָרדענונג", וואס האט אין צאנז, ווי אומעטום, געטראגן א בולט'ן סאָציאלן כאַראַקטער: דאס ארבעטס־אמט האט רעגיסטרירט אלע יודישע מענער און צוגעשטעלט קאָנטינגענטן פון צוואנגס־ארבעטער פון דער יודישער באפעלקערונג, און געצאלט די צוואנגס־ארבעטער נישטטיקע לוינען.

אין דער זעלבער צייט איז דער יודענראט, פון וועלכן דאס ארבעטס־אמט איז געווארן אפגעזונדערט, געווען געצוואונגען אויסצופירן די ערשטע פאדערונגען פון די דייטשן וועגן צושטעלן געלד, לעבנסמיטל און קליידונג.

עטליכע וואכן האט זיך געקענט דאַכטן, אז די לאגע פון די יודן אין שטאט איז פאַרהעלטנִיסמעסיג "סטאַבילִיזירט" געווארן.

אויפן ארט פון פוילישן בירגערמייסטער, דעם אדוואקאט ד"ר סִיכראַווא, וועמען די דייטשן האבן ארעסטירט, האבן זיי טאקע אנגעווארפן דער שטאט א דייטשן בירגערמייסטער,

ד״ר היין (וועלכער האט — ווי דערמאנט — צעווארפן די סוכות). אבער דער דייטשער בירגערמייסטער האט דווקא באפוילן די יודן צוריק צו עפענען די געשעפטן.

נייע גזירות

אבער נישט לאנג האבן די יודן געהאט דאס ביסל מנוחה. ווען עס איז אראפגעקומען קיין צאנז די געסטאפא, מיט האַמאַן און שולצע ימ״ש בראש, איז די מאכט אין שטאט איבערגעגאנגען אין איהרע הענט. עס האבן זיך אנגעהויבן פארהאפטונגען פון יודן, און נאר אדאנק די השתדלות׳ן פון יודנראט ביי די געסטאפא, האט זיך איינגעגעבן צו באפרייען די ארעסטירטע דורך גרויסע סומעס געלד און ווערט זאכן.

קיין שום השתדלות האט אבער נישט געקענט אָפּוועגדן די נייע נאצישע גזירות. אלע גרעסערע געשעפטן זענען צוגענומען געווארן ביי זייערע יודישע אייגנטימער און איבערגעגעבן געווארן צו דייטשן און ״פאלקס־דייטשע״, אלס קאָמִיסאַרן. די געוועלבער, וואס זענען דערווייל געבליבן ביי יודן, האבן געמוזט געהאלטן ווערן אפן אום שבת, די יודישע געוועלבער, שענק, רעסטאָראַציעס און ווארשטאטן האבן, לויט א פאדערונג פון געזעראל־גובערנאטאר פראנק, געמוזט באצייכנט ווערן דורך א מגן־דוד אין אויסלאַג־פענסטער, און אפילו א יודיש שטעלעכל איז געווען מחוייב ארויסצוהענגען א פלאקאט מיט א מגן דוד.

דעם זעלבן טרויעריקן הערבסט זענען די יודן אין צאנז, פונקט ווי אין גאנץ פוילן, געסטעמפלט געווארן מיט דעם מיטאלטערלעכן שאנד־צייכן. זיי האבן געמוזט אנטוהן אויף

דעם רעכטן ארעם א ווייסן ארעמבאנד, מיט א מגן־דוד און מיט דעם וואָרט "יודע" אויסגענייט אינעווייניג. באלד דערנאך איז געקומען אין גאנצן פארנומענעם פוילן די גזירה, וואס האט פארבאטן יודן צו פארן מיט דער באהן, און אפילו צו פארלאזן די שטאט אן א באזונדערע דערלויבעניש.

די שוואַרצסטע פאַנטאַזיע האט זיך דעמאלט נאך נישט געקענט אויסמאלן, אז דאס וואס יודן זענען געווארן געסטעמפלט און צוגענאגלט צו זייערע וואוין־ערטער, ווי אייגענע שקלאפן, איז שוין לכתחילה געווען אויסגערעכנט, כדי אוועקצונעמען ביי זיי די מעגליכקייט פון ראטעווען זיך פון דער פאר זיי צוגעגרייטער נעץ פון פאַרטילקונג. אבער אויך אן אזא ווייטן קוק, האט די שענדלעכע גזירה ארויסגערופן ביי יודן א פיינליך געפיל פון דערנידעריקונג און מאכטלאזיקייט. עס האט נישט לאנג געדויערט און באלד אין אנהייב פון ערשטן ווינטער אונטער די דייטשן, האבן די יודן אין צאנז איבערגעלעבט א שוידערלעך געשעעניש, וואס האט זיי דייטליך באוויזן, אז זיי זענען אויסגעליפערט אויף הפקר דעם בלוטגיריקן סאדיזם פון שונא.

דער חנוכה "שפיל"

די געסטאפא ימ"ש האבן געוואלט אויספראָבירן ווי אזוי די צאנזער פאלקן וועלן רעאגירן אויף די אלע רציחות קעגן יודן.

זאת חנוכה איז דער געטא געווארן ארומגערינגעלט דורך די עס־עס און ס. ד. (זיכערהייטס־דינסט) מיט אויסגעשטעלטע מאשין־געווער, מיטן אויסרייד, אז מען זוכט אין יודישן געטא

כלומרשט פאר באהאלטן געווער, אמוניציע, ראדיאס און וואלוטע. פאקטיש איז דאס געווען א רעוויזיע, וואס האט געגעבן א געלעגנהייט אויסצורויבן ביי יודן אלץ וואס עס האט זיך נאר געלאזט און געלוינט.

די "רעוויזיע" איז אדורכגעפירט געווארבן פון הויז צו הויז. אלע מענער, יונג און אלט, האט מען ארויסגעטריבן פון די היימען ארויסגעטריבן אויף דער גאס, כדי אינגאנצן אומגעשטערט צו קענען אדורכווארפן די דירות. זיי האבן איבערגעדרייט אלע שאפעס און אלע בעטן כדי צו רעווידירן, צו זיי האבן נישט עפעס באהאלטן אין די קערפער טיילן. די רעוויזיע האט געדויערט פון גרויען פארטאג ביז 10 אזייגער אין דער פרי.

נאך דעם ווי די "עס. עס." סאלדאטן האבן זיך אנגעשטאָפט מיט גלעלד, צירונג און אנדערע טייערע זאכן, האבן זיי דאס רוב מענער, דווקא יודן מיט בארד און פאות, געטריבן אין מארק אריין. א טייל יודן, די וואס זיי האבן געכאפט ביים דאוונען, האבן זיי אין טלית און תפילין געצוואונגען צו קריכן אויפן בויך ביזן מארק און דווקא אין די גרעסטע בלאָטעס אויף אלע פיר, אדער צו ריטשן זיך אויפ'ן בויך מיט די שבת־לייכטער אדער מנורות איבער די קעפ, אונטעריאָגנדיק זיי מיט קאפען מיט די שטיוול אין דער ריכטונג פון מארק פלאץ.

מיט די צונויפגעזאַמלטע יודן אין מארק האבן די דייטשן איינגעאָרדנט א "ספעקטאַקל". דער מארק איז געווען ארומגעשטעלט מיט פאלאקן, אן ארטיקער המון און פויערים,

וועלכע זענען זיך צונויפגעלאפן, כדי צוצוקוקן זיך צום בייזן וואונדער.

צווישן די צונויפגעקליבענע יודן אין מארק, האבן זיך אויך געפונען עלטערע רבנים, ווי דער לאבאווער רב, הרה״ג ר׳ שמואל אהרן מיללער (א זוהן פון ר׳ נפתלי — גארליצער ראב״ד. ר׳ שמואל אהרן איז געווען א תלמיד פון שינאווער רב זי״ע, ווי אויך פון ערשטן באבאווער רב זי״ע. א יוד פול מיט עזות דקדושה, וואס האט געברענט פאר יעדן הייליגן ענין. פארנומען רבנות פאָסטנס אין יעדליטש, און שפעטער אין לאַבאָווא. אין יאהר ת״ש איז ער אנגעקומען קיין צאנז אלס פלוכטלינג.) — זיין זוהן, הרה״ג ר׳ יואליש הי״ד, ר׳ חנה הירש רובין — וועלכן מען האט געפונען דער סאקמארער רבי, איינער פון די גרעסטע בעלי חסד אין צאנז, ווי אויך הרה״ג ר׳ משה פראנק, דער מחבר פון ספר ״השם אקרא״, הי״ד.

די נאציס האבן זיי געצווינגען צו דאווענען, זינגען הויך, טאנצן און פאטשן מיט די הענט, אונטער א חוזק־געלעכטער פון די מאסן צוקוקער. די מיד־געווארענע האט מען געצווואונגען מיט מורא׳דיקע קלעפ ווייטער צו טאנצן. מ׳האט ביי די פאָרשטעלונג געצווינגען אז איינער זאל רייטן אויפ׳ן צווייטן אויף אלע פיר. ארום 4 שעה, ביז צווי אזייגער נאכמיטאג, האט געדויערט די אויסטערלישע אָרגיע.

די צוקוקער האבן אחוץ דעם ספעקטאַקל געהאט נאך א צוגאב ריווח: יעדער פאלאק האט זיך געקענט אויסקלויבן א פאר שיך, א פאר שטיוול, אדער א מאנטל פון די אלע טאנצנדיגע יודן. דאס האט דער יוד זאפארט געמוזט אויסטוהן

צאנזער יודן ווערן געצווינגען צו זינגען און טאנצן אלץ חוזק אויפן מארק פלאץ

און אוועקגעבן גלייך דעם גוי. א סך פון די פאַרמאַטערטע און פארחלש׳טע יודן זענען געווען אזוי צו׳מזיק׳ט פון די שלעק, אז מען האט זיי געמוזט פירן אין שפיטאל. די יודן זענען אבער געווען גליקליך אז דער חוזק שפיל האט זיך געענדיגט בלויז מיט שלעק און געלד שאדן, אן קרבנות (כאטש דריי פון זיי זענען באלד דערנאך געשטארבן, אלס פועל־יוצא פון די פיניקונגען).

בעת דער המון פון דער פוילישער באפעלקערונג פון שטאט איז געווען גלייכגילטיק צו די ליידן פון די יודישע שכנים, און אפילו געקוואָלן פון אזעלכע שוידערליכע סצענעס, ווי דער טאנץ פון די יודן אין מארק, איז געווען איין איינציגער פאלאק וואס איז געווען אַנשטענדיג. דער אַפטייקער יאַראָש, וואס האט שטרענג גע׳מוסר׳ט די פאלאקן, וועלכע האבן געכאפט פון די דייטשן די צוגעווואָרפענע שיך און בגדים פון די "טאנצנדיקע" יודן. ער האט געזאגט צו די פאלאקן: "פרייט אייך נישט צו שטארק מיט די יודישע צרות, ווייל ווען זיי וועלן פארטיג ווערן מיט די יודן וועלן זיי זיך נעמען צו אונז, פאלאקן..."

נישט לאנג דערנאך, אנהייב 1940, האט דער איידעלער יאראש געפונען דעם מאַרטירער־טויט פון די הענט פון די דייטשן.

אויף דעם שוידערלעכסטן אופן איז פארפיניקט געווארן צום טויט דער 30־יעריקער יאסקע טארעם, א זוהן פון ר׳ מרדכי און פייגעלע טארעם, וועמען מען פלעגט רופן מיט׳ן מיידלשן פאמיליע־נאמען, פייגעלע מאהלער. יאסקע טארעם איז געווען פארקריפלט פון קינדהייט אן, א קליינער, א

בלאסער, מיט א קרומער פלייצע. איהם האבן די דייטשן אויסגעקליבן פאר אזא גרויליקער פיניקונג: זיי האבן איהם צוגעבונדן צום ווייד פון א פערד און געטריבן דאס פערד איבער דער שטאט לאנגע שעה׳ן, אויך נאך דעם, ווי דער קרבן האט שוין לאנג אויסגעהויכט די נשמה.

דער איינציגער יודישער לוח אין פוילן

אין יאהר ת״ש (1940), ווען חנוך קרישער, דער אייגנטימער פון דער דרוקערייַ ג. ווינשטיין, האט געזעהן אז די יודישע דרוקערייַען האבן זיך געפונען אין א זעהר שווערן מצב, צוליב דעם וואס קיין יודישע געשעפטן האבן נישט געדרוקט קיין דרוק זאכן, און ווען דרוקן א לוח האט חנוך קרישער געזעהן איז נישט דא קיין רעדע. האט חנוך קרישער זיך געווענדעט צו דעם איינציקן פארבליבענעם יודישן זעצער אין צאנז, צו העלפן איהם אריסגעבן א יודישן לוח.

דעם לוח האבן פאַרפאַסט הרב ר׳ נטע שלמה שליסל און זיין זוהן, וועלכער איז געווען באקאנט אלס למדן און אויך אלס גוטער מאַטעמאַטיִקער. ווי עס האט זיך נאכדעם אריסגעוויזן איז דאס געווען דער איינציגער לוח אין גאנץ פוילן, וואס איז אין יענעם יאהר פארשפרייט געווארן. א צווייטער לוח איז שוין נישט אריסגעגעבן געווארן, צוליב דער פשוטער סיבה וואס אלע יודישער דרוקערייַען זענען רעקווויזירט געווארן פון די דייטשן און פארטיילט צווישן די נישט יודישע דרוקערייַען.

און איצט צוריק צו מיינע פערזענליכע זכרונות.

אין אנהייב, נאכן אריינמארשירן פון די נאצישע טרופן

וואס האבן באזעצט די שטאט צאנז, האבן די "עס. עס." זעלנערס אנגעהויבן כאפן יודן צו פארשידענע ארבעטן, ווי צו וואשן אויטאס, אויסקערן די גאסן, און אפילו אויסרייניגן בית הכסא'ס — פשוט ערנידערונגס ארבעטן. עס איז געשאפן געווארן אן ארבייטס־אמט. דער דייטשער שעף פון ארבייטס־אמט האט געהייסן סוואַבאָדאַ — פון טשעכן, און מען האט אנגעהויבן ארומשיקן איינרופס־צעטלען פון ארבייטס־אמט וועלכע האבן פארפליכטעט זיך צוצושטעלן צו דער ארבעט. דער וואס האט זיך נישט צוגעשטעלט צו דער ארבעט אן א באווייז פון א דאקטאר אז ער איז קראנק, האט מען באשטראפט מיט 25־20 שמיץ. צו דעם צווועק איז געווען א יודישער שלעגער, מיט'ן נאמען אלתר באומאן.

דעם ערשטן צעטל זיך צוצושטעלן צו דער ארבעט האב איך באקומען אנהייב 1940. דער שעף סוואָבאָדאַ האט באפוילן דעם אלתר באומאן מיר אפצושערן די פיאות. אהיימקומענדיג האב איך מיך זעהר געשעמט מיט מיין אויסזען. מיין פאטער ע"ה האט מיך אבער געטרייסט, "אויב עס וועט נאך זיין א וועלט" — האט ער געזאגט — "און דו וועסט דעם קריג איבערלעבן, וועסטו ווייטער האבן פאות".

איך האב באקומען א שווערן האמער און געמוזט גיין 9 קילאמעטער צו דער ארבעט. מיין קאפא האט געהייסן מייברוך, א יוד, נישט קיין שלעכטער מענטש. מען האט מיר צוגעטיילט א הויפן מיט גרויסע שטיינער, און איך האב געמוזט מיט מיין האמער זיי צוהאקן אויף קליינע (כדי שפעטער מיט די קליינע שטיינדלעך, אויסצופלאַסטערן די גאסן). מען האט מיך אוועקגעזעצט אינמיטן וועג, אזוי ווי די ציגיינערס, אבער דאס אלעס איז געווען אויסצוהאלטן.

בלויז מיין שווארצע זאקן האבן זיי מיר איבערגעלאזט

דער מצב האט זיך אבער פארערגערט פון טאג צו טאג. יעדן טאג איז עפעס נייעס פארגעקומען אין געטא. מען האט אנגעהויבן שיסן יודן, אין אנהויב, מיט א תירוץ און שפעטער אן א תירוץ.

איינמאהל האט עמיצער אויפגעקלעבט א צעטל אויף א וואנט, מיט אויפשריפטן קעגן די נאצים. האבן די געסטאפא אלס שטראָף, ארעסטירט 4 יודן און 4 פאלאקן. מ׳האט זיי צוערשט געשיקט קיין טארנע אין דער תפיסה, און דארט א לאנגע צייט געפיניקט דורך די דארטיגע געסטאפא רוצחים. איינע פון די פייניגונגען איז געווען וואס מען האט זיי געצווינגען אריינצוגיין אין א וואַנע פון קאָכעדיג וואסער, וואו זייער קערפער איז אינגאַנצן אפגעבריט געווארן. וועז זייערע כוחות זענען שוין געווארן אינגאנצן אויסגעשעפט, זענען זיי ערשט געשיקט געווארן קיין אוישוויץ.

די 4 פאלאקן זענען נאך א פאר חדשים צוריקגעקומען, אבער נישט די יודן. די משפחות פון די יודן וואס זיי האבן אוועקגעשיקט האבן באקומען צוגעשיקט מיט די פאסט א בריוו, אז זיי מוזן איינצאלן 2 דייטשע מארק אויף דער פאסט. דאן האבן זיי באקומען א קליין שאַכטל מיט אַש מיטן נאמען אויפגעשריבן דעם נאמען פון דעם קרבן וואס זיי האבן אומגעברענגט.

איך געדענק דריי נעמען פון די פיר: איינער איז געווען שמעלקא שיף הי״ד (זיין באבע, צלאווע, איז געווען א שוועסטער פון הה״צ ר׳ איציקל מפשעווארסק־אנטווערפען זצ״ל), דער צווייטער איז געווען הרב ר׳ משה אונגער, א דאמבראווער אייניקעל, און א זוהן פון הרה״ג ר׳ בן ציון

אונגער זצ״ל (וועלכן מען האט געוופן ״דער הויכער בן ציון״), און דער דריטער איז געווען הרב בן ציון וועסטרייך, א זוהן פון קאַנטשיגער רב, און אן איידעם פון צאנזער דיין, ר׳ מרדכי יוסף סאפיר ז״ל (ער איז אויך געווען א שוואגער פון הרב ר׳ שלמה קליינמאן ע״ה פון לאנדאן).

זעהענדיג אז דאס גיין יעדן טאג 9 קילאמעטער צו האקן שטיינער איז מיר צו שווער אנגעקומען, האט מיין פאטער זיך געווענדעט צו ברוך בערלינער — וועלכער האט אמאל ביי איהם געלערנט ער זאל מיך באזארגן מיט א גרינגערן ארבייטס פלאץ. ברוך בערלינער איז געווען פון די עסקנים אין יודענראט — א בעל טובה, און ער האט געזארגט דערפאר אז איך זאל באקומען צוגעטיילט פון ארבייטס־אמט, צו זיין א ״קינדער פאַרזאָרגער״ אין ״בית יתומים״, אויפן נאמען פון שמואל מאשלער (זעה ספר צאנז, עמוד 595, ש. מאשלער). דארט איז יעדן טאג אויסגעטיילט געווארן פרישטיג און מיטאג פאר 500 קינדער פון צאנזער געטא.

ליידער האט מען דארט נאר אנגענומען איין קינד פון יעדע משפחה ווייל די פינאנציעלע לאגע אין געטא האט נישט ערלויבט אויף מער. לערנען האט מען אפיציעל נישט געטארט מיט די קינדער קיין יודיש און קיין פויליש. איז נאר געבליבן אז מען מעג זינגען מיט זיי. אזוי האבן מיר פארברענגט מיט די קינדער פון פרישטיג ביז מיטאג מיט זמירות.

די ארבעט איז געווען זעהר אנגענעם, צו טיילן עסן פאר יודישע קינדערלעך. איך האב באקומען א לעגיטימאציע, אונטערגעשריבן פון געזעראל גאווערנער פראנק ימ״ש פון

קראקא, אז מען טאר מיך נישט כאפן צו קיין אנדערע צוואנגס־ארבעט. די לעגיטימאציע האב איך באקומען אזוי ווי אלע אַנגעשטעלטע פון דעם אָפּיציעלן הילפס־קאָמיטעט וואס האט זיך געגרופן "דזשעי. עס. עס." (יודישע סאָציאַלע זעלבסטהילף). אבער קעגן די געסטאפא זענען די אלע דאקומענטן און צייגענישן גארנישט ווערט געווען, ווייל יעדעס מאהל ווען מען האט נאר געכאפט מענטשן אין געטא אוועקצושיקן, האט מען אויך מיטגענומען די אלע וואס האבן געהאט לעגיטימאציעס פון די "דזשעי. עס. עס.".

די אנטיסעמיטישע העצע פון עוואנגעלישן גלח

עדנע נאוועמבער 1939 האבן זיך באוויזן אין שטאט רעפאָרטערן פונעם טרויעריק־בארימטן נאצישן אנטיסעמיטישן העץ־בלאט "דער שטירמער". די ארבעט פון די פארברעכערישע רעפארטערן האט זיך געשטיצט אויף פעלשונגען פון פאקטן, דורך העצן קעגן יודן אלס די יעניקע וועלכע האבן געהאט א האנט אין דער דערמארדונג פון 10 צאנזער פאלקס־דייטשן, און אז די יודן האבן כלומרשט תמיד געהאַסט די עוואַנגעלישער, ווי אויך זיי שטענדיק באפאלן. אזא אינטערוויו איז געווען אונטערגעשריבן דורך דעם גלח. דער גלח פון דער עוואנגעלישער קירכע, וועלכע איז געווען אין שכנות, האט פאר'ן קריג זעהר גוט געלעבט מיט יודן און אפילו געהאלפן פערפעקט יודיש.

אט די רעפארטערס פון דעם שמוציקסטן און נידריקסטן פראָפאַגאַנדע־בלאט האבן אדורכגעפירט לאקאלע "עקספערימענטן" און "באגרינדעט" זייערע העסלעכע ליגנס מיט פאָטאָ־בילדער.

די אויפנאַמע פון די פאָטאָגראַפיעס איז פארגעקומען אויף א צוואַנגס־אופן: מיט דער הילף פון דער עס־עס האבן זיי געכאפט יודן, עלטערע און יונגערע, און מיט זיי אויסצוניזירט פארשידענע פאָזיציעס, כדי דורך די "געכאפטע אין דער לעצטער מינוט אויטענטישע בילדער" ארויסצורופן שנאה און נקמה־געפילן ביי די דייטשן.

זיי זענען אריין אין בתי מדרשים און אראפגעכאפט בילדער ווי יודן, אנגעטוהן אין זייערע טליתים און תפילין "מאַסאַקרירן" א דייטשן סאלדאט, און גרייטן זיך איהם צו שיסן, נאר דער צייטליכער אנקום פון דער געסטאפא האט גערעטעוועט דעם אומגליקליכן סאלדאט... און אז די יודן, די פרומע, האלטן עס פאר א מצוה צו מארדעווען אַריער... זיי האבן אויך געמאכט סצענעס פון יודישן "פלפול", ווי יודן דיסקוטירן איבער דער "מפלה" פון די דייטשן, וועלכע גייען גראַדע זיגרייך פאראויס. פארשידענע אזעלכע "אויפגעכאַפטע" בילדער, האבן באדארפט זיין באווייזן פון דער יודישער איינשטעלונג צו די דייטשן. די דאזיגע בילדער זענען טאקע דערשינען אין "שטירמער", מיט העצערישע אויסטייטשונגען.

די ערשטע פליטים קומען אן

שוין אין נאוועמבער 1939 זענען אנגעקומען אין צאנז די ערשטע אויסגעזידלטע פון דער לאָדזשער און שיעראַדזער געגנט. וועז דער ערשטער טראנספארט איז אנגעקומען אויף דער באהן־סטאציע אין צאנז, איז זיי אקעגנגעגאנגען א "קבלת פנים" פון הילפס קאָמיטעט: ישראל פרידמאן, רפאל קליין, פריילין ב. פינדער און דוב הירשטאהל.

פאר אונזערע אויגן אויף דער באהן־סטאציע האט זיך באוויזן אן אומפארגעסלעך טראגיש בילד. די אנקומענדע יודן זענען געווען צוקיילט און צוביילט, דערשלאגן און צוטראגן, פאַרוואונדעטע, פאַרבלוטיקטע און רעזיגנירטע. אויסגעשטעלט אין רייען ווי א פאָרבילד פון די שפעטערדיקע מאַסן־עקזעקוציעס, זענען די אָנגעקומענע יודן, מענער, פרויען און קינדער, געטריבן געווארן אויסגעמאַטערטע פון וועג, הונגעריגע און פאַרציטערטע אין די קאַזערנעס פון דעם ערשטן פולק.

ביז שפעט אין אוונט האט געדויערט די באַהאַנדלונג און באַנדאַזשירונג פון די צושלאָגענע, וועלכע מען האט דערנאך איינקווארטירט פאר דער ערשטער נאכט אין די גרויסע בתי מדרשים.

צומארגנס האט מען זיך געמומען איינצוארדענען די משפחות מיט קליינע קינדער אין פריוואטע היימען, אין די פארלאזטע וואוינונגען פון משפחות וואס זענען אנטלאפן צום מזרח. אבער דאך האט א גרויסער טייל געמוזט פארבלייבן אין די שוהלן, וועלכע זענען געווארן דער מקום מקלט, און מען האט זיי טאקע גערופן "אזילוס".

צובראכענע פון די געשיכטעס, וואס מיר האבן זיך אנגעהערט פונעם ערשטן טראנספארט "איבערגעזידלטע", האבן מיר זיך צוריקגעקערט פון דעם "קבלת פנים", אבער די פליטים האבן זיך דערפילט מער זיכער און געטרייסט, זעהענדיג די מיטגלידער פון דעם קאָמיטעט אין זייער שווערער אויפגאַבע, און דאס געפיל, אז "עס איז נאך נישט אזוי שלעכט ווי מען האט געמיינט", איבערהויפט זעהענדיג דאס גרויסע מסירות נפש פון די צאנזער יודן, וואס זיי האבן געברענגט

וואַרימע קליידער פאר גרויס און קליין, האט זיי דערווייל בארוהיגט. עס זענען ארויסגעקלעפט געוואַרן צעטלען אז מען נייטיגט זיך אין קליידער און וועש פאר די פליטים, און אז מען זאל דאס ברענגען צום הילפס קאמיטעט. ממש אין זעלבן טאג האט מען אנגעפילט מיט קליידער און לעבנסמיטל דעם ביורא פון קאמיטעט. אזוי אז די פליטים זענען געווען געשטארקט פון דער באַלדיגער הילף און פון דעם וואַרעמען קבלת פנים וואס זיי האבן באקומען פון די צאנזער יודן.

צווייטער קאפיטל

דער אנהויב פון געטא און דער ערשטער ארבעטס־לאגער

פון אנהייב 1940 ביז פרילינג 1941

נאך דער חנוכה־אקציע האבן יודן אין צאנז געהאט מנוחה אין משך פון עטליכע וואכן. דערנאך איז פארגעקומען א רעֲווִיזיעֲ אין אלע יודישע געשעפטן, בעת וועלכע די סוחרים זענען אָפגעקומען בלויז מיט שרעק און מיט געלד שטראַפן.

שוין דעם ערשטן ווינטער (1940־1939) האט זיך געלאזט פילן אין שטאט דער גרויסער מאַנגל אין לעבנסמִיטלען. אין העֲרבסט 1940 זענען צוגעקומען אין צאנז נייע פליטים. דעם 29סטן אקטאבער האבן אלע יודן פון גרענִיץ־פאס און פון די קור עֲרטער קרעֲניץ, מושינע, זשעֲגִיעסטאָוו, פִיוונִיטשנע, געמוזט פארלאזן זייערע היימען ביז צום 30סטן נאוועמבער, נישט מיטנעמענדיק קיין שום שטוב זאכן. אט די יודן זענען געטריבן געווארן קיין צאנז, וועלכע איז געווען די גרעסטע שטאט אין דער געגנט.

די ענגשאפט אין די וואוינונגען פון די יודישע גאסן איז

געווארן וואס אמאהל גרעסער, צוליב דעם צופלוס פון די פארטריבענע יודן פון די אומגעבונג. אויך די פרנסה מעגליכקייטן זענען כסדר געווארן באַגרעניצט, דורך דער שטענדיגער "אַריעֶריזירונג" (איבערגעבן אין דייטשע הענט) פון יודישע געשעפטן. בלויז איינצעלנע יודישע געשעפטן, אויסרן יודישן געטא, זענען נאך געבליבן בייַ יודן. עטליכע יודן האבן נאך געפירט געשעפטן אויף א גרויסן מאַסשטאַב, ווי למשל דער הורט־סוחר פון בערשטן, חיים פעטערפריינד, וועלכער איז געווען דער מוהל אין צאנז. אגב, נישט בלויז וואס חיים פעטערפריינד האט נישט געמומען קיין געלד פאר'ן מל'ען יודישע קינדער, נאר ער פלעגט נאך צוגעבן א מתנה צום אבי הבן. דערנאך איז ער פאר'מסר'ט געווארן פון זיין שותף, א דייטשן קאָמיסאַר, און נאר אדאנק גרויסע באמיאונגען פון יודענראט איז ער ארויס גאנץ פון דער מסירה.

אין זעלבן הערבסט, 1940, איז געקומען א נייע גזירה, די גזירה וועגן פארבאָטענע גאסן פאר יודן: דער נייער דייטשער בירגעמייסטער, שמידט, האט פאראָרדנט, אז יודן מוזן זיך ארויסציען פון דער אלט־סאנדזער גאס און פון מארק. די ענגשאפט אין די יודישע קוואַרטאלן, בעיקר אויף דער יודישער גאס און אויף דער פיעקלע, וואס איז שוין אזוי אויך געווען גרויס, מחמת דער גרויסער צאהל פליטים, איז יעצט געווארן גאר דריקנדיק. דער זעלבער בירגערמייסטער, שמידט, האט אין יענער טעג ארויסגעגעבן א גזירה, אז יודן טארן אין די מארק־טעג (דינסטאג און פרייטאג) זיך נישט ווייזן אויף דער גאס ביז מיטאג־צייט. אזוי ארום איז דער יודישער האנדל און מלאכה נאך מער איינגעשרומפן געווארן.

א שווערער קלאפ איז געקומן, נישט נאר פאר די רעשטן

פון יודישן האנדל, נאר אויך פאר די פאַרזאָרגונג פון יודן מיט לעבנסמיטלען, איז געווען די גזירה וועגן קאָנטראָלירן פון יודישע פעקלעך: די פוילישע פאליציי האט באקומען א באפעל פון דער דייטשער מאכט צו קאנטראלירן יעדעס פעקל אין די הענט פון א יוד. באזונדערס האבן זיך געפלייסט און אויסגעפירט די דאזיקע גזירה מיט א צוגאב־אייפער, די פוילישע פאליציאנטן, סויקא און גריס: זיי פלעגן קאנפיסקירן יעדעס הינדל, יעדעס שטיקל ברויט, וואס זיי האבן נאר געפונען ביי א יוד.

די ליידן פון די יודן אין צאנז האבן שוין אין דער דאזיקער תקופה, ביז פרילינג 1941, זיך נישט באגרעניצט בלויז מיט נויט און דחקות, ענגשאפט, קעלט און הונגער. די דייטשע רוצחים האבן שוין דעמאלט געטוהן אלץ, כדי צו פארביטערן און פארמיאוסן דאס לעבן פון די יודן, דורך וואַרפן זיך איבער זיי מיט א חיה׳שן סאדיזם.

זייט דעצעמבער 1939, איז אין שפיץ פון דער זיכערהייטס פאליציי אין צאנז, וואס האט איינגעשלאָסן די עס־דע (זיכערהייטס דינסט), געסטאפא און קריפא (קרימינאל־פאליציי), געשטעלט געווארן דער אונטערשטורמפירער היינריך האמאן ימח שמו. דער דאזיקער האמאן איז געווען א פאַרקעֶרפערונג פון דער "בלאָנדער בעסטיע", וואס איז געווען אנגעגרייט צו ווערן דער תליין פון די צאנזער יודן. ער איז ממש געווען אומדערזעטיקט אין זיין נידערטרעכטיקן סאַדיזם. אויך זיינע צוהעלפער זענען געווען אויסוואורפן, וואס האבן זיך געפלייסט איבערצושטייגן איינער דעם צווייטן אין בלוטדורשטיקייט: דער שעף פון דער קרימינאל־אפטיילונג, יאָהאַן (א בעל־עגלה פון פאך), די געסטאפא־לייט ריינהארד און הונצינגער און

היינריך הָמָן ימ״ש דער הויפט מערדער פון צאנזער געטא

יאָהאַן באָרנהאָלט ימ״ש המן׳ס רעכטע האנד

דער פאלקס־דויטשע גורקא, פון דארף שוויניאַרסק. גורקא, וואס האט געענדערט זיין נאמען אויף געגרקע, איז אפיציעל געווען דער דאלמעטשער פון דער געסטאפא.

אין יענער תקופה האט די דאזיקע באנדע פון פיר הויפט־רוצחים אין צאנז, אחוץ רויבן און שאנטאזש, אויסגעלאדן איהר סאדיזם אין רודפן יודן: זיי פלעגן אריינפאלן אין געטא, ארעסטירן יודן, פירן זיי אין דער געסטאפא, כדי זיי צו פיניקן און צוריקשיקן צע׳מזיק׳טע. דאס איז אבער בלויז געווען אן אנזאג אויף די אויסטערלישע מארדן, וועלכע דאס ענגסטערישע פערטלינג, בראש מיט האמאנען ימ״ש, האט שפעטער אויסגעפירט צווישן די שוצלאזע געטא־באוואוינער.

דאס יודישע שפיטאל

די באדינגונגען האבן געשאפן פארשידענע נויטוועגדיקייטן. איינע פון די הויפט־זארגן פון דעם קאמיטעט אויף הילף פאר די פליטים, איז געווען די אַקאָמאָדירונג און באהאַנדלונג פון קראנקע. די צאל קראנקע איז געוואקסן, און דאס שטאטישע גוי׳אישע שפיטאל איז נישט געווען דערלויבט צו היילן יודישע פאציענטן.

דאס יודישע שפיטאל, אויף קראַשעווסקי גאס, איז צענדליקער יאהרן געשטאנען ליידיק און פארנאכלעסיקט. ערשט סוף 1938 האט די יודישע קהילה, אונטערן ראש הקהל ר׳ שלום יונה טענצער, אדורכגעפירט א גרינטלעכע איבערארבייטונג פון דער געביידע, אין וועלכער עס האבן געהאט געוואוינט פריוואטע איינוואוינער. מ׳האט אויך צוגעגרייט אלע מיטלען און מכשירים, בעטן און מעדעצינישע

אינסטרומענטן, כדי צו שטעלן דאס שפיטאל אין דינסט פון דער יודישער באפעלקערונג אין דער שטאט. דער קריג־אויסברוך האט אבער געשטערט אין דער עפענונג פון דעם היל־אנשטאלט.

די נאציס האבן נאך זייער אריינמארש צוראַבעוועט דאס שפיטאל, צוגענומען אלץ, וואס איז דארט געווען בנמצא, און איבערגעלאזט ליידיגע וועגט.

די וואוינונגס־נויט, צוליב די נייע פליטים טראַנספארטן, האט געצוואונגען פון אנהייב דעם זעלבסטהילף קאָמיטעט איינצוקוואַרטירן פליטים אויך אין צימערן פון יודישן שפיטאל. יעצט, ווען עס איז נויטיק געווען צו עפענען א שפיטאל, איז די לאגע געווארן א טראגישע. די פליטים, די יעצטיקע איינוואוינער פון דעם שפיטאל־בנין, האבן נישט געוואלט פארלאזן די געביידע, און מ׳האט קוים געקענט אויסליידיגן צוויי צימערן פאר זעהר שווער קראנקע.

איך דערמאן זיך טאקע, וועז איך בין געווען אין ״חסידישן״ בית המדרש ״אַזיל״, כדי צו נעמען א קראנקן יוד און איהם אפטיילן פון דעם איבעריגן עולם. געהייסן האט דער יוד זנאַמירָווסקי, א דאַרער, רויטלעכער יוד, קורץ־געוויקסיק, אויסגעמאטערט און פארמוטשעט פון די באדינגונגן אין ״אזיל״. מיר האבן איהם געבראכט מיט א פיאקער אין א שפיטאל צימער, אויסגעבעט אויף א הילצערנעם, געמאכטן בעט, און באלד איז געקומען דער צווייטער ״פאציענט״, א געוויסער שווארץ, א נידריק־געוויקסיקער יונגערמאן, מיט א פאר טיף־שווארצע אויגן און א וויטאגליכן אויסדרוק. ביידע האבן געשטאמט פון לאדזש. אט דאס זענען

געווען די ערשטע פאציענטן פון יודישן שפיטאל, און פון דעמאלט אן האט זיך וואס אמאהל אלץ מער געפילט די נויטיקייט צו ארגאניזירן דעם היים אנשטאַלט.

מען האט ארויסבאַקומען א דערלויבעניש פון דער אָקופאַציע מאכט, אריינצוברענגען פון קרעניץ בעטלעך פון די דארטיגע יודישע האטעלן. אברהם ענקער האט זיי "אויסגעבארגט" דעם שפיטאל. דער הויפט־דאקטאר איז געווארן ד"ר יעקב סעגאל, אן איידעם פון ה' הירשטאל, פון דער באַטאָרי גאס.

איינציקווייז האבן אנגעהויבן טרענירט צו ווערן קראנקן שוועסטער אין ספעציעלע קורסן. איניקע דאקטוירים האבן געגעבן זייער פרייַ צייט אין דינסט פון שפיטאל, און דער אדמיניסטראַטיוועד טייל איז איינגעשטאנען ביי ישראל פרידמאן, וועלכער איז געווען זייער אריינגעטוהן אין דער דאזיקער ארבעט.

צו דער אַנטויקלונג און אויסבעסערונג פון שפיטאל האט א סך בייגעטראגן ד"ר סטוכלי, דער דירעקטאר פון שטאטישן שפיטאל (א קריסט). זיין פרוי, וועלכע איז, אגב, געווען אויסבאהאלטן, איז געווען פון יודישן אפשטאם. ד"ר סטוכלי האט שפעטער, שוין אין דער צייט פון שטרענגע געטא־גרענעצן, באזוכט דאס שפיטאל און געגעבן אומזיסטע לייסטונגען פאר דער יודישער באפעלקערונג. וועז דער ד"ר סטוכלי האט אפערירט מיין באבען, האט ער זי בערואיגט. זי זאל ביי די אפעראציע קיין מורא האבן, ווייל ער האט א ברכה פון בעלזער רב ר' ישכר דוב זי"ע.

דאס דאזיקע שפיטאל איז געווארן א מקום־מנוחה און

א רעטונג פאר די יעניגע, וועמענס מאַטעריעלער צושטאנד האט נישט דערלויבט דעם "לוקסוס" פון מעדיצינישער באהאנדלונג, און מער פון אלעם פאר די פליכטלינגען, וועלכע האבן געוואוינט פאַרנאַכלעסיקט, אומבאַקוועם און האבן געליטן פון א מאנגל אין אנטשפרעכנדיגע היגיענישע באדינגונגען אין די "אזילן", וועלכע האבן זיך געהאלטן אין איין מערן.

די יודישע מיידלעך האבן זיך באלד אריינגעווארפן מיט איבערגעבנקייט אין דער הייליגער ארבעט פון פלעגן די קראנקע אן צו נעמען עפעס באצאלט.

דאס יודישע שפיטאל איז געווען נישט נאר א מקום־מנוחה און א הייל אַנשטאַלט פאר די קראנקע, נאר אויך א מקום־מקלט פאר די צענדליקער יודישע פרויען און מיידלעך און אויך מענער, וועלכע זענען, צוליב זייערע לייסטונגען אין שפיטאל, באפרייט געווארן פון דער צוואנגס־ארבעט.

אין די לעצטע טעג פאר דער אויסזידלונג פון צאנז, האבן א סך יודן אריינגעגעבן זייערע עלטערן אין שפיטאל. עס האט געהייסן, אז די קראנקע וועלן נישט אויסגעזידלט ווערן, ווייל די דייטשן "קענען דאך אזא פארברעכן נישט באגיין". א וואך נאך דער אלגעמיינער אויסזידלונג, האט די געסטאפא, מיט האמאנ'ען בראש, אויסגעשאסן די קראנקע אין זייערע בעטן. די דאקטוירים מיט דעם איבעריגן פערסאָנאַל, האבן זיי אויסגעשאסן אין גארטן.

די פאָלקס־קיך

דער גרעשאפענער הילפס־קאמיטעט האט געהאט פיל

ארבייט פאר די פארזארגונג פון די פליטים ווייל מען האט באדארפט, אויסער איינקווארטירן די מענטשן, אויך געבן זיי צו עסן. אזוי ארום האט זיך געמאכט די נויטוועניקייט צו עפענען א פאלקס־קיך. אין יתומים הויז, אויפן נאמען פון שמואל מאַשלער, האט מען איינגעארדנט די ערשטע פאלקס־קיך, אין וועמענס שפיץ עס זענען געשטאנען ישראל פרידמאן און דוב הירשטאל אלס סעקרעטאר, און שלמה לאנדוי אלס מאַגאַזינער.

די גרעסטע און שווערסטע ארבעט איז אבער צוגעפאלן פאר רפאל קליין. ער איז געווען דער פינאַנצן פאַראַנטוואַרטליכער, וועלכער האט געמוזט באשטייערן די יודישע באפעלקערונג, אויסער די געלד־איינזאמלונג דורך דעם "יודענראט".

שפעטער האט מען ביסלעכווייז אריינגענומען אוןווידער ארגאניזירט די יתומים קינדער, און מיט דער פארגרעסערונג פון דער נויט ביי דער יודישער באפעלקערונג, צוליב דעם אוועקנעמען פון די יודן די געשעפטן און נישט באצאלן די צוואנגס ארבעטער, האט מען געמיזט אויך אנהייבן צו באזארגן די תושבים מיט מיטאג־עסן און ברויט־צוטיילונג, ווי אויך ספעציעלע צוגאבן פאר קראנקע.

עס האט זיך אויך ארגאניזירט א צווייטע קיך אין דער יודישער גאס, אין דער וויבער־שוהל פון גריבאווער בית המדרש, וואס איז אנגעפירט געווארן דורך יעקל ענגלענדער. דערנאך, וועו די "י. ס." (יודישע סאציאלע זעלבסט־הילף) איז געשאפן געווארן דורך דעם געגנער גאווערנעמענט אין קראקא, מיט יחזקאל גוטרייך אלס פרעזידענט, און דער

פליטים־קאמיטעט איז געצווינגען געווארן זיך אויפצולעזן, איז אויך די צווייטע קיך אין דער יודישער גאס ארונטערגענומען געווארן אונטער דער פאַרוואַלטונג פון דער ״י. ס.״.

אויב פון אנהייב, ביים אנקומען פון די ערשטע פליטים, זענען די עסנס געווען גוט, האט דער מאנגל אין שפייז און דאס פארגרעסערן פון דער ארעמקייט ביי דער באפעלקערונג, ווי אויך דאס אנקומען פון נאך פליטים־טראנספארטן, פארקלענערט און פארערגערט דאס קוואנטום און קוואַליטעט פון די מאָלצייטן.

איסר אייזענבערג׳ס גמילות חסד

איסר אייזענבערג האט פאבריצירט פאדעם אין געטא. פאדעם איז געווען אין קריגס צייט זעהר חשוב, ווייל די דייטשע מיליטער בעהערדען האבען דעם פאדעם נייטיג געהאט פאר די אוניפארמען און זייערע אייגענער געברויך צוצוניייען קנעפ א.א.וו. צוליב דעם האט איסר אייזענבערג געהאט א פאסירשיין, דאס הייסט איין ערלויבניש צו קענען ארויסגיין פון געטא פאר צו קענען בעזארגן זיך דעם רוי שטאף צו קענען מאכען דעם פאדעם.

וועז ער פלעגט ארויס גיין צו די גוים אין די דערפער, פלעגט ער טוישן דעם פאדעם אויף מעהל, פון דעם פאדעם וואס ער האט איבערגעלאזט פאר זיך און נישט איבערגעגעבן די דייטשן. פון דעם מעהל האט ער געקענט נתעשר ווערן. אבער ער האט דאס גאנצע מעהל אוועק געשענקט פאר די כשר׳ע פאלקס קיך, דאס איז געווען איין זעקל מעהל פון 50 קילא א יעדער וואך.

מיט דעם האט ער צוגעהאלפן צוזאמען מיט דעם חשוב׳ן נדבן ר׳ יעקל ענגלענדער הי״ד מחי׳ זיין טויזענטער מענטשן. פון דעם מעהל האט מען געמאכט זופען וואס זענען אויסגעטיילט געווארן יעדן טאג דורך דעם איז דער פרייז פון א ברויט געפאלן פון 60 זלעטיס ביז 30 זלאטיס א ברויט.

דאס מסירות נפש פון די ״בן־ציון׳דלעך״

עס איז געווען 1940. די געסטאפא האט געכאפט א גרעניץ־שמוגלער, וואס האט ביי זיך געהאט א בריוול אין יודיש. דער אַדרעסאַנט איז געווען מנשה יחזקאל פלאַסטער, א שינאווער חסיד פון דער יודישער גאס. די געסטאפא האט פארלאנגט, אז מען זאל איהם אויפזוכן און אויסליפערן.

היות מנשה יחזקאל פלאסטער האט זיך ערגעץ אויסבאהאלטן, האט די געסטאפא ארעסטירט די רבנישע פאמיליע אייכנשטיין (באקאנט אלס די בן־ציון׳לעך) מיט דער וואָרענונג, אז זיי וועלן נישט ארויסגעלאזט ווערן אויף דער פריי ביז דער געזוכטער וועט נישט געכאפט ווערן.

די געסטאפא האט באפוילן די רבנישע קינדער, אז זיי, אלס גייסטיקע פירער פון די יודן אין צאנז זאלן ארויסגעבן אן אויפרוף צו דער יודישער באפעלקערונג, אז מען זאל אויסליפערן דעם געזוכטן פלאַסטער.

עס האבן נישט געהאָלפן די פיניקונגען פון דער געסטאפא און די אָנגעטוענע יסורים. דער רבי און זיינע זיהן האבן זיך אנטזאגט צו טוהן דאס וואס איז קעגן דער תורה, אויסצוליפערן א יוד אין גוי׳שע הענט... זיי האבן ליידער באצאלט מיט

זייערע לעבנס פאר זייער פאַסיוון ווידערשטאנד און אוועקגעשיקט געוואָרן קיין אוישוויץ. הי״ד.

דריטער קאפיטל

דאס לעצטע יאהר אין צאנזער געטא

זומער 1941 ביז זומער 1942

די נאצי־אינוואַזיע אויפן סאָוויעטן פאַרבאַנד, דעם 22סטן יוני 1941, האט פונקט ווי אין גאנץ פוילן, אויך אין צאנז אָנגעיאָגט דאס צוואַיילן די "ענדלעזונג פון דער יודען־פראַגע".

אויב שוין ערב דער אינוואזיע זענען די דארפס יודן פון צאנזער קרייז ארויסגעטריבן געווארן פון זייערע היימען און אריינגעטריבן געווארן אין די געטאס פון ניי־צאנז, אלט־צאנז און גריבאוו, איז באלד נאך דער אינוואזיע, אין יולי 1941, געקומען דער צווייטער עטאַפּ פון דער געטא־גזירה. אלע יודן וואס האבן נאך געהאט געווואינט אויסער פון די יודישע קוואַרטאַלן, האבן זיך געמוזט אַריבערציען אין איינעם פון די צוויי געטאס אין שטאט: איין געטא וואס האט ארומגענומען די יודישע גאס ביז אונטערן שלאָס, דעם פלאץ פון 3טן מאי (דער טעפער־פלאץ) און די פיאַרסקי גאס; און דאס צווייטע געטא, וואס האט ארומגענומען די פיעקלע (א באזונדערער טייל פון שטאדט, וואס האט אזוי געהייסן) אין דער געגנט ביים קאַמיעניצא (א קליין וואַסערל וואס איז אריינגעפלאָסן אינעם דונאַיעץ), ביז צו דער פשעטאקאָווקע.

ביז צו ענדע פון יאהר 1941 זענען די געטאס נישט געווען אפגעשלאָסן דורך א מויער, אבער עס איז געווען פארבאטן ארויסצוגיין פון תחום פון געטא אן א ספעציעלע ערלויבעניש. וועד ס׳איז ארויסגעגאנגען פון געטא אן אזא ערלויבעניש, איז דערשאסן געווארן אויפן פלאץ.

צוליב דאס צוזאמענשטופן פון דער גאנצער יודישער באפעלקערונג פון צאנז, מיט די פליטים פון אנדערע שטעט, אין די ענגע געסלעך פון די צוויי געטאס, איז די ענגשאפט אין די דירות געווען א מורא׳דיגע. עס איז דערגאנגען דערצו, אז 5-4 משפחות, העכער 20 נפשות, האבן געוואוינט צונויפגעקוועטשט אין איין דירה פון איין שטוב מיט א קיך.

יענעם זומער, זייט יוני 1941, זענען די ארבעטס־לאגערן געווארן א גרויזאַמע פלאָג פאר דער יודישער באפעלקערונג. די אָנפירונג פון ארבעטס־אמט (נאך דעם שעף וועטסהאָלד) האט איבערגענומען אן אנדער דייטש, מעטה. א חוץ דעם לאגער לִיפיע, איז אויפגעשטעלט געווארן אין שכנות א צווייטער לאגער, אין ראָזשנאָוו. ס׳זענען אויך אויפגעשטעלט געווארן נייע לאגערן פון צוואנגס־ארבעטער אין קאַמיאָנקע און אין מושינע, פאר אויפצובויען וועגן.

אויב פריער האבן יודן זיך נאך געמאָלדן פרייוויליק צו דער ארבעט, כדי צו פארדינען אין צרות און אַנגסטן א שטיקל ברויט פאר זיך און פאר דער משפחה, איז דאס צושטעלן צוואנגס־ארבעטער יעצט פארגעקומען אין דעם פארעם פון א מאסן־געיעג אויף מענטשן. צום לייכטסטן פלעגט מען כאפן די ברויטלאזע, ווערקלאזע פליטים, וואס

האבן זיך געשטיקט אין די "אַזילן", פון די בתי מדרשים אין געטא.

די ארדענונגס דינסט

דא מוזן מיר מאכן אן איבערבלייס, און באקאנט מאכן דעם לייענער מיט די אינסטיטוציע וועלכע האט געשם׳ט אין צאנז (ווי אין גאנץ פוילין) — דער צום שאַנד באוואוסטער מוסד — די "אָ. דִי" — ארדענונגס דינסט. סיי דאס געיעג אויף מענטשן צו צוואנגס־ארבעט, סיי די אלץ אָפטערע, גרויזאַמע אקציעס פון כאפן גאנצע גרופן מיט יודן, כדי זיי אוועקצושיקן קיין אָשוויענטשים (אוישוויץ), אדער דערשיסן אויפ׳ן ארט, וואלט די דייטשע געסטאפּא, פונקט ווי אומעטום, נישט געקענט אדורכפירן, וועז נישט די פאַברעכערישע, פאַרעטערישע טעטיקייט פון די יודישע פאליציי, וועלכע האבן געדינט זייערע הארן ווי בלוטיקע הינט.

נאך אין יאהר 1940 האט, לויט דעם באפעל פון דער דייטשער מאכט, דער יודענראט אין צאנז ארגאניזירט א יודישע פאליציי, אונטערן נאמען "יודישע ארדענונגס דינסט" (א. ד.). דעם אויפטראג האט דער יודענראט איבערגעגעבן דעם שיך־סוחר אהרן מאָזעס, און ער האט צוזאמענגעשטעלט די ארגאניזאציע, וואס האט זיך אזוי בלוטיג פארצייכנט אין דער מאַרטיראָלאָגיע פון צאנזער יודן.

אין שפיץ פון דער יודישער פאליציי איז געשטעלט געווארן א נידערטרעכטיגער אויסוואורף, י. פאלקמאן פון כאָזשאוו (שלעזיען). אין געטא האט מען געוואוסט צו דערציילן, אז פאלקמאן האט זיך אין שלעזיע פארנומען מיט

דער שטאטס משוגענער ימין שבת האט אויך געפילט אז מען פירט איהם צום שיסן, שרייעדיג "לאזט מיך א נאך איך וויל נאך לעבן"

שמוציגע געשעפטן. זיין פארטרעטער איז געווען בלוישטיין, א רוסיש פוילישער יוד וואס האט פריער געוואוינט אין וויען. זיי האבן זיך גענומען צו הילף דאס רוב אונטערוועלט עלעמענטן, ענדליך צו זיי אליין, צווישן זיי ראזענבערג, אָליעק, בוימאן.

יעדעס באווייזן זיך פון די יודישע פאליציאנטן מיט די ווייסע דאַשיקעס אויף דער גאס, האט אנגעווארפן א פחד אויף דער אפגעשראקענער באפעלקערונג, וואס האט פארשטאנען, אז עס גרייט זיך א ניי אומגליק. זייער בליק איז געווען חוצפה׳דיק פאַרריסן, פול מיט פראַכטונג, אזוי ווי זיי אליין וואלטן אויך געהערט צו דער "הערן ראַסע". הגם זיי זענען געווען באוואָפנט בלויז מיט גומי שטעקנס, האבן זיי געווילדעוועט אין געטא מיט דער זעלבער חיה׳שער אכזריות ווי די געסטאפא, וועמענס באפעלן זיי האבן זיך געפלייסט אויסצופירן, אפילו מער ווי די באשטימטע נאָרמע. (אין דער לעצטער תקופה, בעת סעלעקציעס און דעפאָרטאַציעס. פונקט ווי די געסטאפא, האבן זיי זיך באנוצט מיט שאַנטאַזש, כדי אויסצופרעסן געלד און ווערטפולע זאכן פון די וואס זענען געווען אימשטאנד זיך אויסצוקויפן.)

בלויז געציילטע יחידים האבן זיך געפונען אין דער פאליציי, וואס האבן נישט פארלוירן זייער מענטשלעכע צורה און פלעגן פאראויס ווארענען די מענטשן וואס זענען געווען אויף פאלקמאנ׳ס ליסטע פאר זיי צו כאפן און אוועק שיקן, הגם זיי האבן דערמיט איינגעשטעלט זייער אייגן לעבן. אזעלכע ווערן דערמאנט צו שבח, ווי יודל בינדער, און שלעזינגער.

איינער פון די איידעלע צווישן די אידישע פאליציי איז געווען דוד אולמאן, א זוהן פון לייבוש אולמאן. ער איז געווען א תלמיד פון מיין פאטער ע״ה. ווען ער האט באקומען פון זיי — פון די יודישע פאליציי — א ליסטע צו ברענגען יודן, איז ער פריער געגאנגען מודיע זיין יעדן פון זיין ליסטע, זיי זאלן זיך באהאלטן, ווייל אין א שטונדע וועט ער קומען מיט נאך אנדערע פאליציי איהם זוכן. אבער שפעטער, זעהענדיג אז ער ברענגט נישט קיין מענטשן פון זיין ליסטע וואס ער האט באקומען, האבן זיי איהם געמאכט אויס פאליציאנט.

איך מוז דא אויך דערמאנען איין עפיזאד ווי מיין מוטער ע״ה איז גערַאטעוועט געווארן דורך איינעם פון די ״ארדענונגס דינסט״. די מעשה איז געווען ווי פאלגענד:

איינמאהל, 5 אזייגער פארטאג, האבן די יודישע פאליציי געמאכט אן איבערפאל אין געטא. זיי האבן זיך גענויטיגט אין 100 מענטשן, צוצושטעלן צו די געסטאפא. געווענליך, ווען מען האט געהערט א באוועגונג פארטאגס, זענען די מענער באלד אריין אין די בונקערס וואס זענען געווען צוגעגרייט אין יעדן הויז. ביי די אקציע בין איך נישט געווען געגנוג שנעל צום באהאלטן זיך, ווייל די יודישע פאליציי האט מיט א בליץ־שנעלקייט אויפגעבראכן דעם טויער פון אונזער הויז.

הערנדיג ווי די פאליציי קלאפט שוין אין אונזער טיר (מיר האבן געווואוינט פאַרטער) און הערנדיג ווי דער פאליציאנט רופט מיין נאמען, סאלאמאן לעהרער, האב איך פארשטאנען אז ס׳איז ביטער, ווייל צום באהעלטעניש האב איך נישט מער געקענט צוקומען, ווייל דער בונקער איז געווען אויפן

ערשטן שטאק. איז מיר איינגעפאלן אן עצה, איך האב זיך שנעל ארונטערגעווארפן אונטערן בעט און אריבערגעצויגן דאס בעטגעוואנט ביז צו דער ערד כדי מען זאל מיך נישט ארויסזעהן.

וועז די יודישע פאליציי זענען אריינגעקומען אין שטוב האבן זיי געשריגן צו מיין מוטער, אז זי זאל זאגן ווי איהר זוהן סאלאמאן איז פארשטעקט! אויף איהר אנטווארט אז זי וויסט נישט וואו ער איז, איז איין פאליציי צוגעגאנגען צו מיין בעט און ארויפגעלייגט זיין האנט און געשריגן צו מיין מוטער אז זי איז א ליגנערין, ווייל מיין בעט איז נאך ווארים, דאס איז א באווייז אז איהר זוהן איז היינט דא געשלאפן. "ווארשיינליך האט זיך דיין זוהן שוין פאַרשטעקט אין קעלער" — האט ער געשריגן, און באלד געפאדערט זי זאל זאָפאָרט געבן די שליסל פון קעלער.

ליגנדיג אונטער׳ן בעט אין טויט שרעק און הערנדיג די גאנצע פארשטעלונג, איז מיר די נשמה שיעור נישט ארויס. אבער אדאנק דעם וואס דער פאליציאנט האט געזומען ביי מיין מוטער די שליסל פון קעלער, און ביידע פאליציאַנטן זענען אראפגעגאנגען אין קעלער מיך צו זוכן, האט מיין מוטער מיר געגעבן א צייכן, און איך בין גלייך אין נאכט־העמד (אין צאנז האט מען געטראגן א נאכט־העמד, נישט א פיזשאמא) שנעל ארויפגעקראכן אין בונקער אויף דעם ערשטן שטאק. נאכדעם וואס זיי האבן מיך ארומגעזוכט און נישט געפונען, האבן די פאליציי געזאגט צו מיין מוטער אז זיי מוזן איבערגעבן פאר די געסטאפא די ליסטע פון די מענטשן וואס זיי האבן נישט געפונען, און דאן וועט די געסטאפא אליין קומען נאך אונז.

איך בין אבער נישט געווען דער איינציגער וועמען זיי האבן נישט געפונען. עס זענען געווען מערערע יודן וואס האבן זיך באהאלטן פאר זיי, ווייל וויסנדיג אז דאס מיטגיין מיט זיי קען זיין פארבונדן מיט׳ן טויט, האבן מיר באשלאסן קודם־כל אריבערצוגיין אין א בעסערן בונקער, אין דעם הויז ווי דער צאנזער צדיק, דער בעל דברי חיים זצ״ל האט געוואוינט.

אזוי ווי מיר האבן אבער מורא געהאט אז מען זאל מיך נישט באמערקן און דערקענען אויף דער גאס, האט מען מיך פארקליידעט אלס מיידל, און אזוי ארום בין איך ארויס פון אונזער הויז און בין אריבער געגאנגען אַקעגנאיבער, אין דעם הויז פון די רביצין נחמה׳לע ע״ה, אויפן ערשטן שטאק (נחמה׳לע האט געוואוינט אין דער דירה פון איהר הייליגן פאטער, דעם בעל דברי חיים זי״ע).

דער אריינגאנג צום בונקער איז געווען דורך דער ווייבער שוהל פון נחמה׳לעס בית המדרש. דארט זענען מיר געווען באהאלטן, 70 מענטשן. דער אריינגאנג צו דער באהעלטעניש איז געווען דורך א ספרים שאַנק. מען האט ארויסגענומען די ספרים פון איין פאַך, און דורך דעם לאָך איז מען אריינגעקראכן, און דערנאך צוריקגעשטעלט די ספרים און פארמאכט די פאך (מיר האבן שטילערהייט געזאגט תהלים) פון דער אנדערער זייט.

צומארגנס זענען די געסטאפא געקומען אליין זוכן אין הויז די מענטשן וואס זייערע נעמען זענען געווען אויף די ליסטע. דאס מאל האט זיך מיין פאטער שוין אויך באהאלטן, ווייל דער באפעל איז געווען, אז אויב דער מענטש פון דער

ליסטע איז נישטא, זאלן זיי מיטברענגען א ברודער אדער דעם פאטער.

אריינקומענדיג צו אונזער דירה איז מיטן ״עס. עס.״ מאן מיטגעקומען אויך א יודישער פאליציאנט, און זיי האבן געזוכט מיט שמעֶקהינט.

מיט שרעק האבן מיר, אין אונזער באהעלטענישׂ, געהערט דאס בילן פון זייערע שמעק־הינט, אבער זיי האבן דעם אריינגאנג צו אונז נישט געפונען. דאן האט א געסטאפא מאן געהאלטן דער רעוואלווער קעגן מיין מוטער׳ס קאפ און איהר געדראט אז אויב זי וועט נישט אויסזאגן ווי איהר זוהן און מאן זענען באהאלטן, וועט זי דערשאסן ווערן.

דערויף האט מיין מוטער געענטפערט, אז איהר מאן איז א שיכור און קומט נישט אהיים שלאפן, און איהר זוהן איז אויך נישט קיין לייט — זיי קומען נישט אהיים.

שטייענדיג אזוי מיטן רעוואָלווער קעגן איהר קאפ, זאגט דער ״עס. עס.״ רוצח צו איהר:

״זי זאגן ליגענד, דען איהר, יודען, זענט קיין זויפערס״ (שיכורים) [דאס האבן זיי מודה געווען]. אבער מיין מוטער האט זיך געהאלטן פעסט ביי איהר׳ס, אז זי ווייסט נישט וואו מיר געפינען זיך. שטייענדיג אזוי האט ער, דער געסטאפא, געפרעגט דעם יודישן פאליציאנט: ״זאג נאר, זאגט די פרוי די ווארהייט אדער נישט?״. דערויף האט דער יודישער פאליציאנט געענטפערט: ״יא, זי זאגט די ווארהייט״. דערהערנדיג דעם ענטפער פון יודישן פאליציאנט, האט דער געסטאפא־מאן צוריק אריינגעלייגט דעם רעוואָלווער אין טאש

און איז אוועקגעגאנגען (דער יודישער פאליציאנט איז געווען פון גאנץ א פראָסטע היים, אבער ער האט זעהר אַנטשטענדיג געהאנדלט).

דער אויבנדערמאנטער פאלקמאן (דער יודישער פאליציי הויפט) האט טאקע גאנץ געטריי מיטגעארבעט מיט די נאצישע געסטאפא, מיינענדיג אז דאס וועט איהם געבן חן אין די מערדער׳ס אויגן.

דאס האט איהם אבער קיין סך נישט געהאלפן. ווען מיר זענען אנגעקומען פון לאגער שָעבניע קיין אוישוויץ, ענדע 1943, און די דייטשע רשעים ימ״ש האבן סעלעקציאָנירט ״רעכטס״, ״לינקס״, האט פאלקמאן געמאלדן: ״איך בין געווען דער שעף פון די יודישע ארדנונגס־דינסט אין ניי־סאנדז און אויך פון די אומגעבונג״ — זייענדיג זיכער אז דאס וועט איהם העלפן צו בלייבן לעבן.

דער ״עס. עס.״ מאן האט איהם אבער מיט דעם הענטל פון זיין ביקס א שטויס געגעבן, און אנגעשריגן אויף איהם: ״פאַרפלוכטער הונט, שנעל גיי אריבער אויף לינקס״... מיט אלע וואס זענען גלייך געפירט געווארן צום פארגאזן.

דאס זעלבע האט אויך פאסירט מיט אן אנדערן יודישן פאליציאנט פון ריישע, וואס האט ביי דער סעלעקציע, אנקומענדיג קיין אוישוויץ, זיך געמאלדן, אז ער איז געווען פון די יודישע ״ארדענונגס דינסט״ אין ריישער געטא. האבן די ״עס. עס.״ לייט איהם אריבערגעשטעלט אויף לינקס, צווישן די וועלכע זענען געשיקט געווארן צום פארגאַזן. זיי האבן מיט כוונה צוערשט אומגעברענגט די מענטשן וועלכע

האבן זיי מיטגעהאלפן, כדי עס זאלן קיין עדות נישט בלייבן פאר זייערע רציחות.

אחוץ דעם יודישן "ארדענונגס־דינסט" איז געשאפן געווארן א יודישער "בלאָק דינסט", וואס זיין אויפגאבע איז געווען צוצושטעלן צום ארבעטס־אמט די געפאָדערטע צאל ארבעטער. אין שפיץ פון בלאק־דינסט איז געשטאנען סטאַשעק קראוז, וועלכער איז, פונקט ווי פאָלקמאן און בלוישטיין, אויך נישט געווען פון צאנז. דער בלאק דינסט, הגם ער איז געווען אונטערגעוואָרפן פאלקמאנ׳ען, איז בדרך כלל געווען וויניגער אכזריות׳דיג ווי דער ארדענונגס־דינסט: אבער אויך אין בלאק־דינסט האבן זיך געפונען אויסגערופענע מנוולים, אזעלכע ווי משה גרין און יצחק ראָפפער, וועלכע זענען פאר׳ן קריג געווען ווייט פון יודישע קרייזן.

עס איז איבעריג צו באמערקן, אז פונקט אזוי ווי אומעטום, איז אויך אין צאנז די ראלע פון בלוט־הינט צום סאמע סוף נישט בייגעשטאנען די יודישע פאליציי אין די אויגן פון זייערע דייטשע "הארן".

פאלקמאן איז, ווי געזאגט, אומגעקומען אין די גאז־קאמערן אין אוישוויץ. בלוישטיין און זיינע חברים זענען פארפיניקט געווארן אין ארבעטס־טויטלאגער אין שעבניע.

וועגן דעם ענין פון יודישע פאליציי אין געטא, קען נאר אורטיילן איינער וואס האט אליין מיטגעמאכט דעם געטא און אויך די לאגערן. ווייל דארט האט מען געזעהן א פארקערטע וועלט, א סך איידעלע מענטשן האבן פארלוירן זייער מענטשליכן געשטאַלט, און מיטגעארבייט מיט די נאציס, און דאַקעגען גאנץ פראסטע מענטשן האבן זיך גאנץ ערליך

געהאלטן און נישט געוואלט איבערנעמען קיין פאסטן אלס פאליציי אדער אלס קאפא.

די ערשטע "אקציעס"

דער שעף פון דער געסטאפא אין צאנז, דער הויפט־שטורמפירער הייניריך האמאן, האט ביז צו יענער תקופה בדרך־כלל זיך באגנוגנט מיט אנרויבן ביי יודן גאלד און תכשיטים, לויט זיין אפעטיט, מיט וועלכן ער פלעגט זיך אפן בארימען פארן יודנראט: "אלעס געהערט מיר, אייער פארמעגן אייער לעבן אויך — אייגנטלעך איזט אלעס מיין".

אין פרילינג 1941, האט ער אנגעהויבן אויסצופירן אויך דעם כלל, אז ער איז דער האר איבער דעם לעבן און טויט פון יודן. דאס איז נישט קיין חידוש, אויב זיין שטיוול־פוצער פאלקמאן האט זיך איינגערעד און פלעגט ארומגיין זאגענדיג: "דא האב איך צו פארקויפן 15,000 יודן".

סוף זומער 1941, אין חודש אלול, איז פארגעקומען די אזוי גערופענע "רבנים אקציע", אדער אקציע קעגן "קאַפּטאַן־יודן". אונטער דעם אויסרייד פון נעמען ערוב'ניקעס (גייזלער), דערפאר וואס א טאַנק־צוג האט עקספלאָדירט אויף די צאנזער באן־סטאציע, זענען 10יודן, בעיקר פון צווישן די "קאפטאן־יודן" — דאס הייסט רבנים און חסידיש געקליידעטע — ארעסטירט און אוועקגעשיקט געווארן קיין אשוויענטשים (אוישוויץ) ווי זיי זענען אומגעקומען.

רבנים אקציע אדער קאפטאן־יודן אקציע

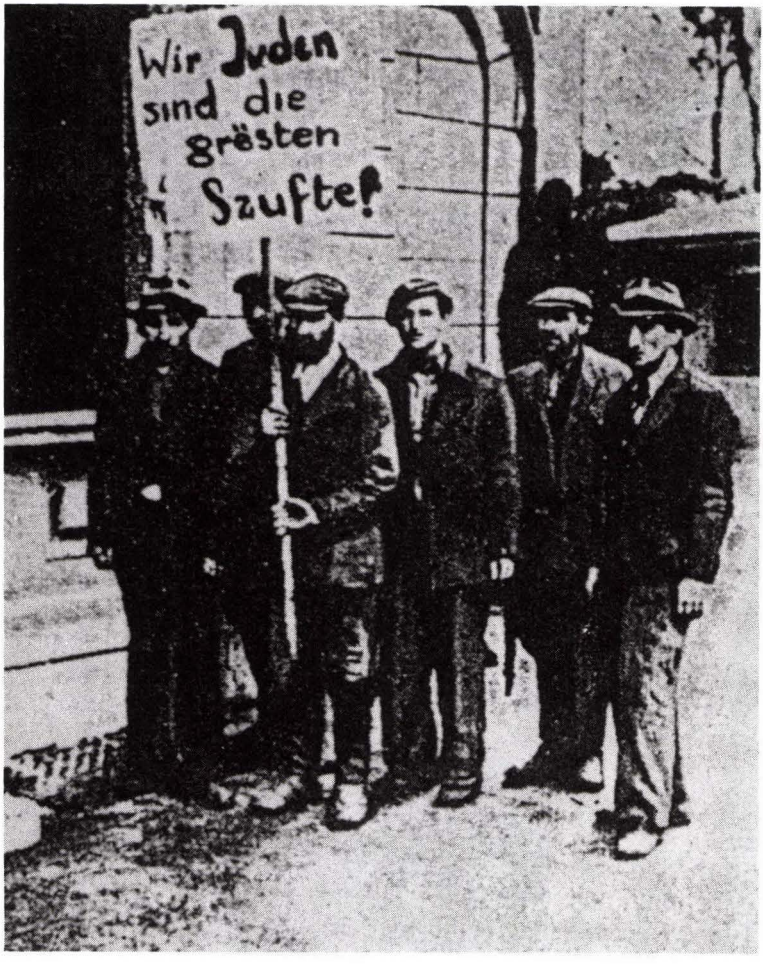
צווישן די אומגליקלעכע קרבנות האבן זיך געפונען צוויי זיהן פון צאנזער רב, ר׳ אריה לייביש הלברשטאם זצ״ל. איינער האט געהייסן רבי אפרים, און דער יונגערער, דער אויסגעוועקטער און בלאסער רבי הערש. דער דריטער, פון א רבנישער פאמיליע, איז געווען ר׳ משה אייכענשטיין.

די ימים־טובים פלעגן די ראַפינירטע דייטשע סאַדיסטן, ווי באקאנט, ספעציעל אויסקלייבן פאר פיניקונגען פון דער יודישער באפעלקערונג, כדי אויסצושטעלן אויף חוזק די יודישע רעליגיע און די יודישע מנהגים, און כדי צו דערנידעריקן ביז צו דער ערד דעם יודישן כבוד.

ראש השנה תש״ב איז געווען א פינצטערער טאג פאר די צאנזער יודן, דער דריטער ראש השנה אונטער דעם דייטשן שטיוול.

נאך אינמיטן חודש אלול, א וואך פאר סליחות, האבן די יודישע ארדענונג דינסט, אינמיטן דער נאכט ארויסגעשלעפט פון די בעטן אין געטא 100 יודן און זיי אוועקגעפירט אין דער ״קאָמאַנדא״ פון ארדענונגס דינסט, וואס האט זיך געפונען אין דער שולע אויף דער קאָנאַוואָסקע גאס.

פארטאג האט מען זיי געבראכט צו פירן אין דעם הויפטקוואַרטיר פון דער געסטאפא. די געסטאפא־לייט האבן אויסגעשטעלט די געבראכטע יודן אין צוויי רייען, געהייסן זיי לויפן, שמייסנדיק אכזריות׳דיק מיט לעדערנע רייט־בייטשן.

חוזק מאכען פון יודן

פון רעכטס צו לינקס, גערער חסיד פון לאדז, מענדל באדנער, ליבוש חיים יהושע׳ס, משה געווירץ

ר׳ מענדל זוהן פון ר׳ ליבוש אייזען תש״ב

דערנאך האט מען די יודן געגעבן קילאָפן מיט לאָפאַטעס און טאָטשקעס און באפוילן צו מאכן א גארטן פון דעם פלאץ, ווי מען האט זיי צוגעפיהרט. די "ארבעט" האט געדויערט צוויי וואכן אונטער אזעלכע באדינגונגען: די צוויי פיסיגע געסטאפא הינט זענען ארומגעלאפן מיט פיר פיסיקע הינט און מערדעריש געשלאגן און געקאַטעווועט די ארבייטער, אויסטראַכטענדיג דערביי טייוולאַנישע, ראַפינירטע פיניקונגען: געהייסן יודן אויסגראבן גריבער און פארשיטן איינער דעם צווייטן ביז צום האַלז.

צוויי טעג פאר ראש השנה, ווען דער גארטן איז געווען שיין אויסגעגליכן און באשאָטן מיט שווארצער ערד, האט מען די געבראכטע יודן דערלויבט אהיימצוגיין.

ראש השנה אינדערפרי, ווען יודן האבן אין קליינע מנינים געהאלטן אינמיטן דאוונען (אין בתי־מדרשים האט מען שוין לאנג אויפגעהערט צו דאוונען), זענען די געסטאפא־לייט באפאלן די הייזער אין געטא, ארויסגעשלעפט ארום 200 יודן, ווידער מיט שמייסן מיט רייט־בייטשן, און אונטעריאָגנדיק מיט הינט, געטריבן די געכאפטע צו יענעם פלאץ. דאס מאל האט מען דעם גארטן געהייסן איבעראקערן... די "ארבעט", אונטער מורא׳דיקע שלעק — וואס איז צווישן אנדערן באשטאַנען פון רייסן שטעכעדיקע גרעזער מיט די בלויזע הענט — האט אונטערן אויסרייד פון אן עפיזאָד זיך געענדיגט מיט פאַרשפאַרן אלע ארבעטער אין תפיסה. ערשט נאך דעם ווי די געסטאפא האט באקומען א גרויסע סומע אויסלייז־געלד, האבן די ארעסטירטע אויסגעמיטן די טויט־שטראף.

א קורצע צייט נאך די ימים נוראים, אין חודש חשון

1941, איז פארגעקומען אן "אקציע", וואס האט לויט דער צאל קרבנות, איבערגעשטיגן אלע פריערדיקע. בערך דרייסיק יודן, וואס זענען אין די טעג פון אויסברוך פון דער נאצי־אינוואזיע אויף דעם סאוויעטן פארבאנד געהאט אנטלאפן איבער דער גרענִיץ אין דעם סאוויעטיש אקופירטן מזרח־גאליציע, האבן זיך אומגעקערט קיין צאנז נאך דעם ווי די דייטשן האבן אין זייער אפענסיווע פארנומען אויך יענער געביטן. האמאן האט זיי אלע געהייסן דערשיסן אין א מאסן־עקזעקוציע.

די "אקציעס" פון דער מאסן־עקזעקוציע זענען יעצט געווארן אלץ אפטער, און האבן ארומגענומען אלץ גרעסערע גרופעס. אין יאנואר 1942 איז דורכגעפירט געווארן די אזוי גערופענע "ציגאַרעטן־אקציע". עטליכע צענדליק פערזאן, מערסטנס יונגלעך, וואס האבן געזוכט צו פארדינען א שטיקל ברויט פאר זיך און זייערע פאמיליעס, איינשטעלנדיק זיך דאס לעבן. זיי האבן זיך פארנומען מיט אומלעגאלן פארקויפן אויף דער גאס ציגארעטן, וועלכע זיי פלעגן באקומען צוגעשטעלט פון פוילישע הורט־הענדלער (גרויס־האנדל).

אינמיטן א העלן טאג האט האמאן אדורכגעפיהרט אין געטא א ראַציַא און אלע געכאפטע ציגארעטן־הענדלער, דאס רוב קינדער, אוועקגעפירט אין דעם בנין פון דער געסטאפא, ווי ער האט זיי, אלס שטראף פאר "שלייך־האנדל", אייגנהענטיק דערשאסן. די דערשאסענע זענען באשטאנען פון צוויי גרופעס, איין גרופע פון 40 און איינע פון 30 נפשות.

די פאלאקן, ציגארעטן הענדלער, זענען דעפארטירט געווארן קיין אוישוויץ אבער זיי זענען צוריק געקומן לעבענדיג.

אנהויב 1942, נישט לאנג נאך דער ציגארעטן־אקציע, איז געקומען די "דירות אקציע". אונטער דער באשולדיגונג פון "ספעקולאציע" מיט דירות אין געטא האט האמאן געלאזט ארעסטירן עטליכע צענדליג יודן. פון דער תפיסה האט מען ארויסגעפיהרט די דאזיגע יודן אויפ'ן בית־עולם און דארט זיי אלע דערשאסן, אין דער אנוועזנהייט פון האמאן ימ"ש.

דאס זענען געווען די "אקציעס" וואס האבן זיך איינגעקריצט אין זכרון פון די געציילטע לעבן־געבליבענע, צוליב די באזונדערע נעמען וואס האמאן האט צו זיי צוגעטשעפעט. עס זענען אבער כסדר פארגעקומען אקציעס אן באזונדערע נעמען, אונטער פארשידענע תירוצים, מיטן אויסגערעכענטן ציל צו טערעריזירן די יודישע באפעלקערונג און איהר צו רעדוצירן ביז צו דער "ענד־לייזונג". די תירוצים זענען געווען אמאהל צו באשטראפן די וואס זענען שוין איין מאהל געווען באשטראפט, אן אנדער מאל — צו באזייטיגן די וואס זענען אומפעהיג צו ארבעט. גאנץ אפט האט מען צוזאמענגעשטעלט א ליסטע פון אן אקציע בלויז פון רייכע יודן, כדי צו נעמען פון זיי אויסלייז געלד. אחוץ ארגאניזירטע "אקציעס", לויט רשימות צוגעגרייט דורך די יודישע פאליציי, זענען פארגעקומען "ראציאס", ביי וועלכע מען האט געכאפט און ארעסטירט יעדן וועמען מען האט געטראָפן אויף דער גאס.

א טייל פון די געכאפטע ביי די "אקציעס" האט מען דערשאסן אין צאנז. אנדערע האט מען דעפארטירט אין די טויטן און ארבעטס לאגערן. אויסער אשוויענטשים (אוישוויץ), וויהין מען פלעגט אוועקשיקן ספאָראַדיש שוין זייט 1940,

זענען זייט אנהייב 1942 געגאנגען טראַנספאָרטן אין די לאגערן ראַבקע און פוסטקאָוו, ביי דעמבין. אויב דער לאגער אין פוסטקאָוו האט נאך געדינט ווי אן ארבעטס־לאגער צו בויען וועגן, איז דער לאגער אין ראַבקע געווען פאראויס אויסגערעכנט אויף צו פארפייניקן די לאגער־געפאנגענע צום טויט.

פסח 1942 איז פארגעקומען אין צאנז א גרויסע "פוסטקאָוו־אקציע", און א גרויסער טראנספארט פון געכאפטע איז אוועקגעשיקט געווארן אין דעם פוסטקאוו־לאגער.

אבער אויך אין "נארמאלע" טעג, בעת קיין אקציעס זענען נישט פארגעקומען, איז דער גענטא געווען אנגעוויזן אויף דער חיה'שער הפקרות און די מארד־אינסטינקטן פון די געסטאפא־הערשער. די אונטערהעלפער פון האמאן, יאהאן בארנהאלט, ריינהארד און הונצינגער (אמאהל אנשטאט איהם מילונג) פלעגן אפט זיך ארומדרייען, אין די אוונטן, אריינפאלן אין גענטא, כדי צו באפרידיגן זייער סאדיסטישע בלוט־דורשטיקייט. עס איז פארעכנט געווארן פאר א מזל, אויב א יוד, וועמען זיי האבן געטראפן אויף דער גאס, איז אפגעקומען בלויז מיט בראנד וואונדן, נאך דעם ווי זיי האבן אונטערגעצונדן זיין בארד און פאות.

די דייטשע רשעים פלעגן אריינפאלן אין וואוינונגען, אראפווארפן פרויען פון די באלקאנען, שיסן קינדער פאר די אויגן פון זייערע מוטערס, מענער פאר די אויגן פון זייערע פרויען און קינדער, אדער די גאנצע משפחה צוזאמען (צום ביישפיל, די משפחה גליק). דאס האבן זיי באטראכט סתם פאר א שפאס, א מין "פארווייילונג".

דער אויבער־הערשער פון דער געסטאפא גענגסטער־באנדע,

האמאן ימ״ש, איז נישט אפגעשטאנען אין סאדיסטישער אכזריות פון זיינע קאלעגן. שוין אנהייב 1941 איז ער געווען דער העלד פון אזא עפיזאד: ער איז געגאנגען שפאצירן מיט זיין פרוי און יונגע 16־יעריגע דייטשן צו דער העלענע בריק, און דארט באגעגנט פיר יודן. ער האט באפוילן די יונגע באגלייטער צו שיסן אויף די יודן. היות זיי זענען נישט געווען געאיבט אין שיסן, האבן זיי באווייזן בלויז צו פארוואונדן די פיר אומגליקליכע יודן. האט האמאן זיי דעמאלט אליין דערשאסן, כדי צו לערנען די דייטשע יוגענט ווי אזוי צו ״פארענדיגן״ די יודן.

צו וואס פאר א ״מדריגה״ פון ראַפינירטער אכזריות דער בלאנדער, הויכער, בלוי־אויגיגער מוסטער פון דעם ״העררן ראסע״ האמאן איז געווען פעהיג, קען אילוסטרירן דער דאזיגער שוידערליכער פאל: האמאן פלעגט קומען קיין אלט־צאנז, זיך צו לאזן וואוילגיין אין דער רעסטאראנט פון פינדער, מיט פיש און ליקער. הגם דער רעסטאראנט איז שוין געווען איבערגעגעבן צו א פאלקס־דייטש, אלס ״טרייי־הענדלער״, זענען די פינדערס (די אמאליגע בעלי בתים) דארט נאך געווען באשעפטיקט אלס זיינע איינגעשטעלטע.

אמאהל איז האמאן אריינגעקומען אין דעם רעסטאראנט און געהייסן זיך דערלאַנגען ליקער, אבער פינדער׳ס איידעם, פריעד (פון קראקא), האט דערקלערט, אז ס׳איז איצט נישט פאראן קיין ליקער. האט האמאן, אלס שטראף, ארויסגעפירט פריעד׳ן אין הויף, צוגעבונדן צום פלויט, איהם אויסגעדלובעט די אויגן, דאן אויסגעשניטן די צונג און דערנאך דערשאסן...

בעת די שוידערליכע רציחות אדורכגעפלאכטן מיט

"אקציעס" זענען געווען די טאג טעגליכע אטמאספער, אין וועלכע צאנזער יודן האבן זיך געשטיקט, האט שוין אין געטא געהערשט א גרויזאמער הונגער. 700 גראם ברויט, דרייסיג גראם פלייש און צוואנציג גראם צוקער איז געווען דער וואכנטליכער ראַציאָן פאר איין פערזאָן אין געטא.

שפעטער איז אויך די ברויט־קאַרטע פאר יודן אין געטא רעדוצירט געווארן אויף נישט מער ווי 250 גראם שווארץ ברויט א וואך. די יודן אין געטא האבן אנגעהויבן אויסצופארקויפן אלע שטוב־זאכן, אפילו דאס לעצטע ביסעל מלבושים, כדי צו באקומען דערפאר א ברויט אדער אביסל קארטאפל. דאס ביסעל עסנווארג איז אריינגעקומען אין געטא דורך שמוגל פון ביידע זייטן.

די ווינטער קליידער־אקציע

ווינטער, אנהייב 1942, זענען צו דער אויסטערלישער הונגער־נויט צוגעקומען די יסורים פון קעלט. קוילן און האלץ צום הייצן איז געווען שרעקליך טייער, און זעהר שווער צו באקומען. מען האט געמוזט צוהאקן מעבל, כדי צו קענען איינהייצן און אָנווואַרעמען אביסעל עסן. קיין עלעקטרישע ליכט איז אויך שוין אין געטא נישט געווען, ווייל די דייטשן האבן אפגעשלאסן דעם עלעקטרישן שטראם צום געטא.

דווקא אין די דאזיגע פינסטערע טעג פון קעלט און הונגער האט זיך אראפגעלאזט אויפ׳ן געטא די ווינטער קליידער־אקציע, וואס האט נישט נאר באראיבט די אויסגעמוטשעטע יודן פון יעדן שטיקל וואַרעמען מלבוש און וואַרעמע וועש, נאר דערמיט אויך צוגעג׳גזל׳ט פון זיי דאס

ביסל קליידונג, וואס מען האט נאך געקענט פארקויפן פאר אביסל אריינגעשמוגלטע קארטאפל.

לויט די גזירה פון דער ווינטער־אקציע האבן אלע יודן אין משך פון 24 שעה געמוזט אריינברענגען אין בנין פון יודענראט אלע פוטערס, מאנטלען, סוועטערס, ווארעמע וועש, ווינטער־היטלען און הענטשקעס. זעקס מיטגלידער פון יודענראט זענען ארעסטירט געווארן אלץ ערוב׳ניקעס פאר דעם פונקטליכן אויספיר פון דעם באפעהל. אבער אויך נאך דעם ווי יודן האבן אלץ אפגעליפערט דורך דער פארמיטלונג פון יודענראט פאר די דייטשע מאגאזינען זענען די ערוב׳ניקעס ארויסגעלאזט געווארן אויף דער פריי, נאכדעם האבן די דייטשן אליין אדורכגעפירט רעוויזיעס אין די דירות אין געטא, צו מ׳האט נישט עפעס אויסבאהאלטן. אין א פאל ווי זיי האבן געפונען ביי עמיצן, בעת דער רעוויזיע, אפילו א צוריסענעם סוועטער, האבן זיי איהם — זעלבסטפארשטענדליך — ארויסגעפירט פארן הויז און דערשאסן.

אויב נאך דער ווינטער־אקציע זענען נאך געבליבן אין געטא שטוב־זאכן, וואס מען האט געקענט פארקויפן פאר א שטיקל ברויט, איז פסח־צייט געקומען די מעבל אקציע, ביי וועלכע מען האט ״קאָנפיסקירט״ די מעבל. די אויסגעליידיקטע הייזער האבן אנגעוואָרפן אזא שווארצן אומעט, אויף די פינסטערע אומבאַלאָכטענע גאסן אין גאנצן געטא.

ווי שוין דערמאנט, האט דער גרויסער הונגער אין ווינטער, אנהייב 1942, געבראכט די ערשטע עפידעמיע פון בויך־טיפוס. מחמת דעם שמוץ וואס איז געווען א רעזולטאט

פון דער ענגשאפט פון די וואוינונגען אין געטא, האבן זיך שוין אין פרילינג 1941 באוויזן אין די אריימסטע דירות לייז, און אין 1942 זענען שוין פארגעקומען פאלן פון פלעק־טיפוס. די דייטשן האבן אין צאנז, פונקט ווי אין אלע באזעצטע געביטן, גענאזט אויסקלעבן פלאַקאַטן מיט דער וואַרנונג קעגן יודן — "יודן־לייזע פלעק־טיפוס". עס איז געווען בלויז א חשד פון א פאל פון פלעק־טיפוס, אז דאס געטא זאל פארמאכט ווערן אויף עטליכע וואכן. אזא גזירה האט פילפאכיק פארערגערט די ערנערונגס־לאגע אין געטא, ווייל קיין שום שפייז האט מען אין משך פון אזא "שפערר" נישט געקענט אריינפירן, נישט לעגאל און נישט אויף דעם וועג פון שמוגל. ווי א בלוטיגע איראניע, פלעגט האמאן אין אזעלכע פאלן פון ווירקליכן אדער אויסגעטראַכטן פלעק־טיפוס אוועקשלעפן צענדליקער יודן קיין אוישוויץ, אלס "שטראף" פאר דער גאנצער קהילה. נאך עטליכע טעג פלעגן די פאמיליעס באקומען אן אפיציעלן טעלעגראם וועגן דעם טויט פון די פארשיקטע...

קידוש השם אין לימאנאוו; די ערב מאי־אקציע

די אקציעס האבן געהאט זייער רוצח'ישן כאראקטער, לויטן דייטשן סיסטעם פון "יודן אויסראָטונג". אויב ביז אפריל 1942 האבן די קרבנות פון די כמעט וואכנטליכע אקציעס דערגרייכט די צאל פון צענדליקער, איז אין סוף אפריל געקומען די מאסן עקזעקוציע און שחיטה־נאכט אלס עפילאג, וואו די קרבנות האבן געציילט אין די הונדערטער.

די עס.עס. רייסן ארויס די בארד מיט פרייד פון א יוד א זקן

דאס איז שוין געווען א הקדמה צו דער ליקווידאציע פון צאנזער געטא, וואס איז אדורכגעפירט געווארן מיט פיר חדשים שפעטער.

די ערב־מאי אקציע אין צאנז, וואס איז געווען אנגעברייט צו ווערן דער סימבאל פון העלדישן ווידערשטאנד פון צאנזער געטא, האט געפונען איהר קלארע פארגעשיכטע אין דעם קידוש השם פון לימאַנאָווער יודענראט.

א געוויסע צייט פאר אפריל 1942, האט האמאן געפאדערט פונעם פארזיצער פון יודענראט אין לימאַנאָוו, סאָלאָ שניצער, איהם צוצושטעלן א קאנטינגענט פון יודן צו דערשיסן. סאלא שניצער האט זיך קאטעגאריש אפגעזאגט עס צו טוהן, דערקלערנדיג, אז ער וועט נישט נעמען אויף זיך די ראלע פון אויסקלויבן יודן צום טויט, און אויב עס איז נייטיג, איז ער ענדערש גרייט אליין דערשאסן צו ווערן. האמאן איז געווארן געפלעפט פון דעם מוטיגן ענטפער, און האט באשלאסן אפצורעכענען זיך מיט דעם דרייסטן פארזיצער פון יודענראט ביי א צווייטער געלעגנהייט.

דעם 20סטן אפריל 1942 איז האמאן ווידער אראפגעקומען קיין לימאנאוו, און ווידעראמאל געלאזט רופן צו זיך דעם פארזיצער שניצער, אויפפאדערנדיק איהם צוצושטעלן איהם א רשימה פון 150 יודן, זקנים, באשטימטע צום טויט.

סאלא שניצער האט זיך אויך דאס מאהל ווירדיק און אנטשלאסן אפגעזאגט. האמאן האט באלד ארויסגעצויגן זיין רעוואלווער און דערשאסן שניצער׳ן אויפן ארט. גלייכצייטיג האט ער געגעבן דעם באפעל אויסצושיסן אלע איבעריגע צוועלף מיטגלידער פון יודענראט, וואס זענען צוזאמען מיט

שניצער׳ן געווען אויסגעשטעלט ביי דער וואנט פון בנין פון יודענראט (זעקס פון די קדושים פון לימאנאווער יודענראט, אויסער שניצער, זענען אונז באקאנט מיט זייערע נעמען: חיים פריילין, יוסף שטיל, יודל שוחט, אהרן שוחט, מרדכי ניכפרעגער און וואסערמאן).

אכט טעג נאך דעם קידוש־השם פון דעם לימאנאווער יודענראט איז געקומען די ״מאי־אקציע״. אנגעהויבן האט זיך עס דעם 28סטן אפריל, און ס׳איז פארענדיגט געווארן מיט דער שחיטה אין דער נאכט פון 29סטן אויף דעם 30סטן אפריל.

דינסטיק, דעם 28סטן אפריל, 5 אזייגער פארטאג, איז דער גענטא ארומגערינגעלט געווארן דורך דער ״עס. עס.״ און יודישע פאליציי. די יודישע פאליציאנטן האבן לויט די ליסטעס ארויסגעכאפט מענטשן פון די הייזער און ארום 300 פערזאן אוועקגעפירט צו דער געסטאפא. נאכן מערדערליך שלאגן די יודן דארט, מיט אנרייצן הונט צו בייסן, האט מען אלע אוועקגעפירט אין דער טורמע, אין שטיקנדיגע טונקל־קאַמערן. פארהאן א באריכט, אז א גאנצע נאכט האט אויפן הויף פון דער תפיסה געשפילט אן ארקעסטער און די יונגע ארעסטירטע האט מען געצוואונגן צו טאנצן: ״דאס איז אייער טויטן־טאנץ״, האט האמאן אויסגערופן, צוקוקנדיג זיך פון דער גאלעריע צוזאמען מיט די פרויען און קינדער פון די ״עס. עס.״ רוצחים.

צומארגנס, מיטוואך, דעם 29סטן אפריל, ארום 12 מיטאג, האט מען די ארעסטירטע ארויסגעטריבן אויפן הויף פון דער תפיסה, כדי אדורכצופירן אן אפעל לויט די ליסטעס. ווידער

האט זיך איבערגע׳חזר׳ט די סצענע פון פאריגן טאג אין דער געסטאפא, מיט מערדערישע שלעק און בייסן פון הונט. דאן זענען זיי ווידער אריינגעטריבן געווארן אין די תפיסה־קאמערן, און ערשט 3 אזייגער נאכמיטאג האט מען זיי ארויסגעפירט. אין דריי גרופן צו 100 מאן האט מען זיי געפירט איבער דער שטאט צום בית עולם. פארויס האבן מארשירט 40 סאלדאטן. פון אונטן האבן דעם מארש באגלייט די געסטאפא־לייט, מיט האמאנ׳ען בראש. ער איז געגאנגען מיט א טייוולאניש־איראנישן שמייכל אויף די ליפן, און ער האט זיך צוגעפיפן א מארש און געשפילט זיך מיט ווארפן אין דער לופטן א קליינעם באל און אונטערכאפן איהם. יעדער יוד וואס האט זיך נישט באוויזן צו באהאלטן און האַמאַן האט איהם געטראפן אויפ׳ן וועג, איז אריינגעשלעפט געווארן אין די רייען פון די געפירטע קרבנות.

מען האט אויך מיטגעפירט די שוין פריער ארעסטירטע 6 מיטגלידער פון דעם יודענראט. איך האב אליין געזעהן דורך מיין פענסטער ווי די נאצישע רוצחים האבן ארויסגעפיהרט די קרבנות צו שיסן. זיי אלע זענען נעבעך געגאנגען מיט אראפגעלאזטע קעפ, פילענדיג דעם גורל וואס קומט יעצט אויף זיי.

וועו די אומגליקליכע יודן זענען אנגעקומען אויפ׳ן בית הקברות, האבן אלע געמוזט זיך אויסטוהן נאקעט און אנלייגן אין ארדענונג די קליידער. דערנאך האבן זיי זיך געמוזט אנידערלייגן אויף דער ערד מיט׳ן קאפ אראפ.

און פלוצלינג... וועו אלע האבן אין א שטילקייט געווארט אויפ׳ן טויט איז אויפגעשטאנען דער דיין, הרב יוסף משה

זעהמאן (א זוהן פון הרב הגאון ר׳ דוד טעבל זעהמאן, דוקלער רב, דער מחבר פון ספר ״מנחת סלת״ — באקאנט אלס ר׳ טעבל׳ס דוקלער — א גרויסע פערזענליכקייט אין שטאט, וועלכער פלעג פארלערנען א שיעור פאר א גרויסן עולם. משניות פלעג ער גאר לערנען פון אויסנווייניג. ער האט אבער שטענדיג געהאלטן אן אפענעם משניות פאר זיך, אז מען זאל נישט באמערקן אז ער לערנט אויסנווייניג. מיר קינדער האבן אבער עטליכע מאל באמערקט ווי ער האלט א נזיקין משניות אפן, און לערנט פאר טהרות... אין צייט פון דער מלחמה האט מען איהם אפיציעל אויפגענומען אלס דיין אין שטאט.) און ער האט זיך אויפגעשטעלט פאר דער עקזעקוציע און האט געטרייסט די פאר׳משפט׳ע, אז זיי ליידן פארן כלל ישראל און אז די ישועה וועט קומען אינגיכן. צו די רוצחים האט ער געשריגן, ״אז יודישע קינדער וועלן נאך דערלעבן אין ענק א נקמה״.

ליגנדיג אויף דער ערד, האט זיך אויך אויפגעכאפט די פרוי גאלדבערג־שפירא און זי האט אנגעהויבן צו זידלען די דייטשע רוצחים און פאראויסגעזאגט זייער שווארצן סוף... א קויל פון א רעוואלווער האט איבערגעריסן איהרע ווערטער... זי איז געפאלן די ערשטע... דערנאך האבן זיך געשיט ווייטערע סאלוון... (די מענטשן פונעם ארדענונגס און סאניטאר־דינסט זענען געשטאנען און זיך צוגעקוקט צו דער בלוטיגער שחיטה.)

וועז עס האט זיך אפגעשטעלט די שיסעריי, זענען נישט אלע געבליבן טויט... א סך זענען געווען נאר פארוואונדעט. די דייטשע רוצחים האבן זיך געשפארט מיט קוילן... מען האט זיי באדארפט פאר ווייטערע קרבנות.

דערווייל האט מען געמוזט מאכן ארדענונג מיט די הרוגים. האט מען שיכטנווייז אויסגע׳סדר׳ט די צובלוטיקטע קערפערס, פון וועלכע א סך האבן נאך געגעבן סימנים פון לעבן...360 גופים זענען אנגעלייגט געווארן אינעם מאסן־קבר... מען האט געצווינגן די ארדענונגס־מענער זיי זאלן מיט זייערע שטיוול צוטראטן די טויטע קערפערס... זיי זאלן וואס ווייניגער פלאץ פארנעמען. דערנאך האט מען צוגעשיט דעם קבר... אין עטליכע טעג ארום האט זיך אויף דער אויבערפלאך פונעם קבר באוויזן בלוט... אומשולדיק בלוט פון די פארפיניקטע יודן... עס האט זיך אנגעזאמלט א שווארצע קאַלוזשע...

א טיפער טרויער און א שרעקליכע פארצווייפלונג האט ארומגענומען די איינוואוינער פונעם געטא. א האָפענונגסלאָזער שמערץ האט זיך געלייגט אויף זייערע פארווייטיגטע און פאַרביטערטע פנימער.

נאך דעם גרויסן זיג איבער די שוצלאָזע יודן. האבן די געסטאפא צוזאמן מיט די שוץ פאליציי וועלכער האבן אויך אנטייל אין די שחיטה. זענען זיי צוריק געגאנגן פרייליך מיט געזאנג זינגענדיג דאס באקאנטע אנטיסעמיטישע ליד "וועַן דאַס יודן בלוט פאָן מעסער שפריצט".

די שחיטה נאכט אין געטא

נאך דעם בלוטיגן טאג איז געקומען די בלוטיגע נאכט.

לכבוד דער גרעסטער מאסן שחיטה האבן די דייטשע רוצחים זיך גוט אנגעשיכור׳ט. שפעט אין דער נאכט זענען זיי ווידער איבערגעפאלן דעם געטא, און ווידער זיך געזומען

צו זייערע בלוטיגע מעשים. יעצט האבן זיי אויפגעבראכן די טויערן פון די הייזער נישט ווארטענדיג מען זאל זיי אויפמאכן און אריין אין די וואוינונגען, און אנגעהויבן צו מארדן גאנצע משפחות.

צווישן אנדערע, זענען זיי אריינגעגאנגען אין דער וואוינונג פון דער משפחה קאנענגיסער. דער פאטער, די מוטער און צוויי שוועסטער זענען געפאלן פון די מערדערישע דייטשע קוילן... צוויי ברידערלעך זענען געשלאפן אין איין בעט. זיי זענען נישט געלעגן איינער נעבן אנדערן. משה איז געלעגן מיטן קאפ צו דער טיר, און מרדכי אקעגנאיבער איהם, מיטן קאפ צום פענסטער. איינער פון די "עס עס." לייט האט אויפגעהויבן דאס בעטגעוואנט פון דער זייט ווי דער קליינער משה איז געלעגן. אן אנדערער עס עס האט זיך אפילו אנגערופן, אז ס׳איז א שאד א קויל פאר אזא קליין יונגל... און אין דער זעלבער רגע, האבן עטליכע רעוואלווער־שאסן פארענדיגט דאס לעבן פונעם צארטן משה יוסף.

דער ברודער מרדכי, וועלכער איז געלעגן אקעגנאיבער, צוגעדעקט מיטן בעטגעוואנט, האט דערשפירט דאס וואראעמע בלוט פון זיין ברודערל... די רוצחים האבן שוין מער נישט געזוכט אינעם בעט. זיי האבן פאר זיך פארריכערט ציגארעטן, און זיך אנגעזעטיגט מיט די שוידערליכע מארד־אקטן, זענען זיי אריסגעגאנגען פון דער קיך, און מיט געלעכטער אויף זייער פרצוף, האבן זיי געזאגט אין דער פוילישער שפראך: "דאָבראַנאָץ" (א גוטע נאכט).

די רוצחים האבן נאך געהוליעט אין אלע אנדערע וואוינונגען פון זעלבן הויז, און אויסגעמארדעט וועמען זיי

האבן נאר דארט אנגעטראפן, ביז זיי האבן עס ענדליך פארלאזט, און ס׳איז געווארן ״טויט״ שטיל.

ערשט יעצט איז דער קליינער מרדכי ארויס פונעם בעט. אין דער קיך און אין די שטוב, א טייך מיט בלוט... דער טאטע... די מאמע... שוועסטער און ברודער טויט... פון דער גאנצער משפחה איז ער געבליבן אליין. אין א נישט קיין גאנצער פערטל שעה, איז ער געווארן א פארוויסטער קיילעכיגער יתום... (דער יונגער קאנענגיסער, אן עדות פון די בעסטיאלישע דייטשע רציחות, האט איבערגעלעבט די מלחמה אין א קאנצענטראציע־לאגער, און ער וואוינט יעצט אין ארץ ישראל).

דעם אנדערן טאג האט מען ערשט געזעהן דעם שניט פון דער בלוטיגער נאכט... געהרגעטע קינדער אונטער די בעטן, וואו זיי האבן אוודאי פרובירט זיך אויסצובאהאלטן... אונטער שענק האט מען געפונען קערפערס פון מענער, וואס האבן זיך דארט אריינגעקרוועטשט און אין שטייענדיגער פאזיציע זענען זייערע גופים פארבליבן ביז אינדערפרי...

די שחיטה האט זיך געענדיגט מיט א משונה׳דיגן עפיזאד. ווען האמאן איז אריינגעגאנגען אין א דירה פון אהרן ניישטאַדט, האט ער דארט געפונען זיינס א חבר פון דער געסטאפא, קעסטנער. אין דעם מאמענט ווען האמאן האט געצילט זיין רעוואלווער, כדי צו דערשיסן די לעצטע פון דער פאמיליע, א יונג מיידל, האט קעסטנער אויסגערופן: ״האַמאַן! גענוג בלוט פאר היינט!״.

האַמאַן האט, אלס ענטפער, געוועדעט דעם רעוואלווער אויף קעסטנערן און איהם דערשאסן... די געסטאפא־לייט

האבן באלד ארויסגעלאזט א שמועה, אז יודן האבן דער׳הרג׳עט א דייטשן אפיציר. דער עפיזאד וואלט זיך געענדיגט מיט א פאגראם פון טויזנטער יודישע איינוואוינער פון גענטא, וועו נישט דאס, וואס קעסטנער האט נאך געלעבט נאך דעם ווי זיינע חברים האבן איהם אריין געברענגט אין שפיטאל מיט אַן אַמבולאַנס עטליכע מינוט און באוויזן ארויסצושעפטשען מיט זיינע ליפן, אז זיין חבר האמאן האט איהם דערשאסן. דער דאזיגער פונק פון געוויסן האט די יודן געראַטעוועט פון דער פראָוואקאציע.

צומארגנס, דעם 30סטן אפריל, איז פארגעקומען די באערדיגונג פון די צענדליקער קרבנות פון דער ״פינסטערער נאכט״ אין גענטא. די לוויה איז באשטאנען פון א חברה־קדישא מאן און עטליכע פון זיינע פרייוויליגע מיטהעלפער, און זי איז פארגעקומען אונטער דער באוואכונג פון יודישן ״ארדענונגס־דינסט״. איך אליין האב נאך מיט מיינע הענד אראפ געקראצט דאס בלוט פון די ווענט פון איינע פון די קרבנות זיין נאמען איז געווען לייבוש געלב.

דרך אגב, באלד נאכן קריג האבן מיר אלע לעבן געבליבענע צאנזער, געזוכט האמאן און זיינע מיטהעלפער. אבער מיר האבן זיי נישט געקענט געפינען. נאר א דאנק די פאמיליע פון דעם דיישטן אפיציר וועלכן הָמָן האט דערשאסן ביי נאכט נאך די ערב מיי אקציע האבן זיי איהם ערשט געפונען א 15 יאהר נאכן קריג. זיי האבן איהם געפונען אין די שטאט באָכום (דייטשלאנד). ארבייטענדיג אין א פאבריק אלס הילפס ארבייטער איינגעשריבן אונטער א פאלשן נאמען. נאכדעם ווי

מען האט דעם רשע הָמָן ימ״ש געפונען האט מען אויך די אלע אנדערער צוועלף רוצחים געפונען.

ביי זייער פראצעס אין באָכום זענען געקומען עדות זאגען בערך הונדערט לעבן געבליבענע צאנזער. איך בין אויך געווען צוזאמען מיט נאך א צאנזער וועלכער וואוינט היינט אין אנטווערפען זיין נאמען איז אברהם האלענדער.

ווען איך בין אריין געקומען אין געריכטס זאהל, דערזעהענדיג אויף די באשולדיגונס באנק זיצן די אלע עס.עס. רוצחים איז מיר שלעכט געווארן און איך האב געׂחלש׳ט אויפן ארט. איך האב מיר נישט געקענט פארשטעלן אז די אלע רוצחים זענען לעבן געבליבן אז מען זאל נאך דערצו דארפן זוכען עדות קעגן זיי.

וועגן די שלעק וועלכער מען האט פון זיי באקומען, איז נישט געקומען אין פראגע אויפן פראצעס צו באשטראפן זיי פאר דעם. דער עיקר איז נאר געקומען אין פראגע וועגען מארד.

איך האב עדות געזאגט אז איך האב געזעהן אז האמאן האט געשאסן צוויי מענטשן לייב געלב און פייגל סאפיר דעם דיין׳ס פרוי. דער אדוואקאט אַבעל דער פארטיידיגער פון האמאן האט מיך געוואלט פסל׳ן אלס עדות ווייל איך האב געזאגט צוויי מאהל אז איך האב געזעהן ווי האמאן האט געהארגט צוויי מענטשן, און דער דריטע מאהל האב איך געזאגט אז איך פאַרמוטע אז האמאן איז געווען דער וואס האט זיי געהארגט. זיי האבן מיר געזאגט אז ״איך

פארמוטע", מיינט אז איך האב נישט געזעהן נאר איך מיין אז ער איז געווען דער וואס האט זיי געשאסן.

איך האב זיי געענפערט אז איך האב געמיינט אז פארמוטע מיינט אז איך האב זיכער געזעהן. דאס איז ווייל איך האב נאר געלערנט די דייטשע שפראכע אין קאָנצענטראַציאָנס לאגער ממילא קען איך די דייטשע שפראכער נישט אזוי גוט. דער פארזיטצער פון געריכט האט מיין תירוץ אנגענומען און מען האט מיך נישט גע׳פסל׳ט אלץ עדות.

המן איז געזעסן אין געריכט זאהל אן א קראַוואַט (נעקטיי) דאס איז ווייל ער האט אין תפיסה א פאר מאהל פראבירט זיך דאס לעבן צו נעמען האט דאס געריכט איהם פארבאטן צו טראגן א קראוואט. א דאנק דעם האב איך געהאט א סימן איהם צו דערקענען נאך אונגעפער צוואנציג יאהר נאכן קריג.

דאס געריכט האט איהם מיט נאך דריי רוצחים פאראורטיילט צו לעבענס לענגליכע תפיסה. די אנדערער זענען אָנגעקומען מיט גאנץ לייכטע שטראפן צוליב דעם ווייל עס זענען נישט געווען גענוג עדות קעגען זיי.

די ליקווידאציע פון די ארומיגע שטעטלעך

נאך דער "מאי אקציע", און נאך דער נאכט פון 29סטן אפריל, האבן שוין יודן אין צאנז געהאט א פארגעפיל וואס עס דערווארט די גאנצע קהילה, בפרט אז עס האבן אנגעהויבן אנצוקומען ידיעות וועגן דער "אויסזידלונג" פון אנדערע שטעט.

אויב שוין אין הערבסט 1941, האבן א טייל יודן זיך אויפגעשטעלט באהעלטענישן־בונקערס, זענען אזעלכע צוגרייטונגען יעצט געווען אלץ אפטער. די אקציעס פון כאפן יודן און ארויסשיקן אין ארבעטס־לאגערן, האבן אין די חדשים מאי, יוני און יולי, אנגענומען אן אלץ גרעסערן פארמאט. די "טראנספארטן" זענען דערגאנגען ביז די הונדערטער, און זענען געשיקט געווארן קיין ראבקע, פון וואנען קיינער איז נישט צוריקגעקומען. מען האט אויך געפירט קיין טענגאבאזשע און קיין ליפיע (אין יולי). אבער באלד איז געקומען אן אויסטערלישע גזירה, וואס האט באוואויגן יודן צו מעלדן זיך פרייוויליג צו צוואנגס־ארבעט, אפילו קיין ראבקע, אבי נאר צו ראטעווען דאס לעבן.

פלוצלינג האב איך באקומען פון ארבייטס אמט א צעטל אז איך זאל מיך צושטעלן מיט מיינע זאכן ביז 3 טעג, ווייל איך ווער אוועקגעשיקט אין א לאגער אויף צוואנגס ארבייט קיין מושינע (נעבן קרעניץ). מיין פאטער איז געגאנגען פרעגן ברוך בערלינער זיין מיינונג, צו איך זאל פארן אדער פראבירן זיך אויסצובאהאלטן פון זיי. ער האט צוגערעדט מיין פאטער ער זאל מיך אוועקשיקן, ווייל אין לאגער זענען דא מער שאנסן צו בלייבן לעבן ווי דא, אין געטא.

מיין פאטער האט צו מיר געזאגט — "מיר קענסטו גארנישט העלפן דא אין געטא, פאהר געזונטערהייט און השם יתברך זאל דיך היטן". מיין מוטער האט מיך געזעגענט נאר מיט א ים פון טרערן, און גארנישט געדעדט. ווערטער זענען אבער סיי ווי געווען איבעריג, ווייל מיר האבן אלע געפילט וואס עס קומט פאר ביים אנדערן אין הארצן.

מיר האבן זיך אלע צוגעשטעלט צום ארבעטס־אמט, און אנקומענדיג צום באהן זענען מיר אוועקגעשיקט געווארן מיט אן אקסן וואגאן צום לאגער אין מושינע.

זינט יוני 1942 האבן אנגעהויבן זיך צו ווייזן, כמעט טעגליך, אין ביידע געטאס אין צאנז, קאמיסיעס פון בירגערמייסטער, צוזאמען מיט דער קרייז הויפטמאנשאפט, און פון דער געסטאפא. צוזאמען מיט זיי פלעגט אריינקומען דער לייטער פון ארבעטס־אמט, היינריך סוואבאדא. יודן האבן זיך דערוואוסט, אז די פיעקלע איז באשטימט געווארן פאר אן ארבעטס־געטא און די יודישע גאס, אלס א געטא פאר ארבעטס אומפעאיקע.

עס איז אנטשטאנען א בהלה־באוועגונג פון אריבערציען זיך אויף דער פיעקלע און באקומען אן ארבעטס־שטעלע. אויף דער פיעקלע האבן זיך געפונען ווארשטאטן פון טישלער, שניידער, שוסטער, און באזונדערס א גרויסער ווארשטאט פון קירזשנער (פעלץ נייערס), ווו מען האט איבערגעארבעט טראנספארטן פוטערס פאר די דייטשן. ווער עס איז נאר געווען אימשטאנד, האט געצאלט גרויסע סומעס געלד אין ארבעטס־אמט, כדי צו באקומען אן ארבעטס־אויסווייז. ממילא איז אויסגעקומען, אז בעיקר רייכע יודן, וואס האבן געהאט געלד צו באצאלן שוחד און פאר א דירה, האבן זיך אריבערגעצויגן אויף דער פיעקלע.

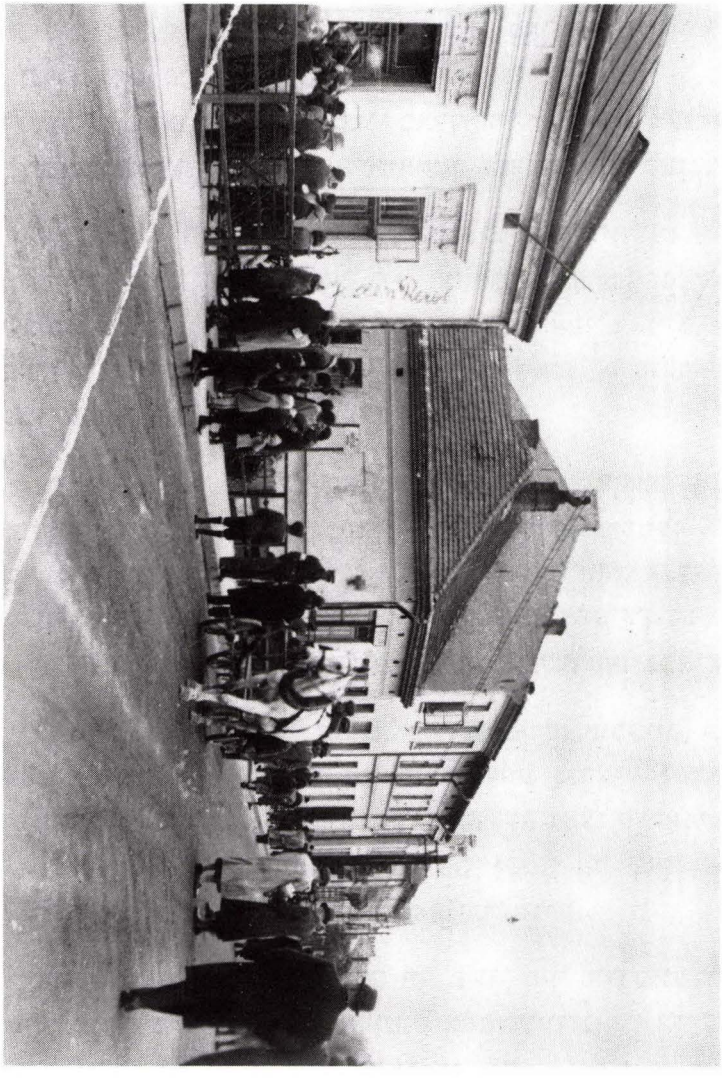
דווקא אין דער דאזיקער טעג, האבן די דייטשן אפגעשניטן פון דער פיעקלע צוויי גאסן און איבערגעגעבן די פאלאקן. אבער אויך די געדיכטע ענגשאפט האט נישט אפגעהאלטן

די היציגע באווענונג פון איבערציען זיך אויף דער פיעקלע. באלד האבן אבער דערצו די דייטשן געמאכט א סוף:

זעהמאן, דער שטעטלפארטרעטער פון דער צאנזער בירגערמייסטער, ד״ר הילליר, צוזאמען מיט דעם לייטער פון ארבעטס־אמט, סוואבאדא, האבן אויפגעשטעלט א קאמיסיע, פאר וועלכער עס האבן באדארפט דערשיינען אלע יודן, אהן אונטערשייד פון עלטער. אלע וואס זענען געווארן אנערקענט פאר אומפעאיג צו ארבעט, קודם כל זקנים, קאליקעס און שוואכע, האט מען אווענקגעפירט אויף צוגעגרייטע וועגענער אין דעם געטא ב׳, דאס הייסט אין דעם פארמאכטן געטא, אין דער יודישער גאס. אלע וואס האבן געהאט דאס גליק אנערקענט צו ווערן אלס ארבעטס־פעאיגע, האבן באקומען די דערלויבעניש צו וואוינען אין דעם אפענעם געטא, אויף דער פיעקלע, וואס איז דערקלערט געווארן פאר אן ארבעטס־געטא. די וואך ארום די געטאס איז פארשטארקט געווארן דורך אוקראינישע ״שווארצע״ פאליציי.

די ענגשאפט איז יעצט געווארן באזונדערס אומדערטרעגליך אין געטא ב׳, אבער אויך פאר די פיעקלע איינוואוינער האבן די דייטשן געזארגט און ווייטער ענגער געמאכט דעם שטח, דורך אפשליסן נייע גאסן. דערמיט האבן די גנב׳ישע געגנסטער דערגרייכט נאך א ציל, צו אנטמוטיגן די יודן, צו צוטרייסלן זייערע נערוון, און צו פארמיאוסן זיי דאס לעבן דורך כסדר דארפן אריבערציען זיך פון איין ארט צום צווייטן.

נאר דערמיט לאזט זיך פארשטיין דער פאקט, וואס אפילו אין דער צווייטער העלפט פון מאנאט אויגוסט, ממש עטליכע טעג איידער מען האט מודיע געווען דער יודישער פאליציי

אלעמען אין איין רעד

דעם באפעהל וועגן דער טאטאלער "אויסזידלונג" פון געטא, האט מען נאך אלץ ארויסגעלאזט א נייע פאראדענונג וועגן רעדוצירן דאס פיעקלע־געטא און וויידער צווינגן יודן זיך צו אריבערציען... אריבערציען, כדי באלד זיך מוזן ארויסציען אין "הימל־קאמאנדא" (דאס הייסט אין פארניכטונגס לאגער).

גלייכצייטיג האט אלץ אומגעצוימטער, געווילדעוועט דער טעראר קעגן די דערדריקטע און אויסגעהונגערטע געטא־תושבים. האמאן, געהרקע און זייער באנדע האבן באנייט די אנפאלן אויף הייזער אין געטא, וואו זיי האבן אויסגעראטן גאנצע פאמיליעס.

ביי איין אזא אקציע האט האמאן אויסגעטראכט אזא ראפינירטן אופן פון מארדן יודן: ער איז אריינגעקומען אין געטא מיט נאך געסטאפא־לייט, געכאפט זעקס יודן, געלאזט זיי בינדן מיט שטריק און אראפגעווארפן אין דונאיעץ אריין. פון די זעקס יודן, צווישן זיי בערגער, שעכטער, אין נייהייט.

אויגוסט 1942, דער חודש פון מאסן־פארניכטונג פון מאנסטער־געטא אין וואַרשע און פון א רייע אנדערע געטאס אין פוילן, איז אויך באשטימט געווארן אינעם נאצי קאלענדער אלס חודש פון דער "ליקווידאציע" פון געטא אין צאנז און פון די פיר קלענערע געטאס אין צאנזער קרייז.

שוין אנהייב אויגוסט האט זיך דער סוף דערנענטערט מיט אימה׳דיגע טריט. כדי באצייטנס אויסצוליידיגן די יודישע באפעלקערונג פון איהר רעשט האב און גוטס, איז אויף דעם געטא אין צאנז ארויפגעלייגט געווארן א קאנטריבוציע פון א האלבן מיליאן זלאטעס. מיט קוים צוויי וואכן שפעטער איז געקומען די פאראדענונג וועגן א נייער קאנטריבוציע

פון א מיליאן זלאטעס. אין צוויי טעג ארום איז ארויפגעלייגט געווארן אויף די יודן אין צאנז א נייע קאנטריבוציע פון א האלבן מיליאן זלאטעס און צוויי טויזנט שטיק קיך־געשיר, נייע אדער ווייניג געניצטע.

אין דער דאזיגער קאנטריבוציע האבן זיך באדארפט באטייליגן די יודן פון די פיר שטעטלעך, אלט־צאנז, לימאנאוו, אמסאנע און גריבאוו. גלייכצייטיג איז באפוילן געווארן די אויסזידלונג קיין ניי־צאנז פון אלע יודן פון די פיר שטעטלעך. דערמיט איז געווען פארענדיקט די לעצטע צוגרייטונג צו דער טאטאלער פארניכטונג פון די יודן אין צאנז און אין צאנזער קרייז.

דעם 16טן אויגוסט 1942 איז ארויס די דייטשע פאראדענונג, אז די יודן פון די פיר איבערגעבליבענע געטאס אין צאנזער קרייז דארפן זיך עוואקואירן און אריבערקומען אין צאנזער געטא, אין די פאלגענדע דאטומס: פון אלט־צאנז — דעם 17טן אויגוסט, פון לימאנאוו דעם, 18טן פון אמסאנע דעם, 19׳טן און פון גריבאוו דעם 20סטן אויגוסט.

יודן פון די אלע שטעטלעך האבן זיך באדארפט צושטעלן צו די באשטימטע צייט אויפן באשטימטן פלאץ אין שטעטל. זיי האבן געמעגט מיטנעמען זאכן און לעבנסמיטל אין דער וואג פון נישט מער ווי 20 קילא. אלטע און קראנקע, וואס האבן נישט געקענט גיין צופיס קיין צאנז, האבן זיך באדארפט אליין מעלדן, אבער די "עס. עס." האבן אדורכגעפירט א סעלעקציע. אומעטום זענען געשטאנען גרייט לאסט־אויטאס, כדי כלומרשט אוועקצופירן קיין צאנז די אומפעאיגע צום מארש.

צ. פיעקלע

ארויסגעוויזן האט זיך, אז די אלטע און שוואכע זענען אוועקגעפירט געווארן אונטערן שטעטל און דארט אויסגעשאסן געווארן אין מאסן־עקזעקוציעס, און באגראבן געווארן אין צוגעגרייטע מאסן־קברים. די איבעריגע זענען אונטער וואך געטריבן געווארן צופוס קיין צאנז אין זיילן שטויב, אונטער דער ברענעדיגער זון, ביז זיי זענען אנגעקומען אויסגעשעפט אהן כוחות און דורשטיק. א סך זענען אנגעקומען אן וואליזעס, ווייל זיי האבן זיי אוועקגעווארפן אויפן וועג, נישט האבנדיג קיין כח צו שלעפן. יודן פון אלע פיר שטעטלעך האבן פאר דער עקזעקוציע געדארפט סילוק׳ן דעם טייל פון דער קאנטריבוציע, וואס איז אויף זיי אויסגעפאלן.

אין אלט־צאנז, האט מען די 150־100 קראנקע און אלטע לייט, וואס האבן זיך אליין געמאלדן אלס אומפעאיגע צום מארש, אוועקגעפירט אין וועלדעל ביים פאפראד (אויפן וועג קיין זשעלעזשניקאווא) און דארט אויסגעשאסן. די איבעריגע האט מען אונטער א וואך פון געסטאפא און פון דער יודישער ארדנונגס־דינסט געטריבן קיין צאנז אין דעם פארמאכטן געטא. פון זיי האט מען פריער אויסגעקליבן 40 יונגע און קרעפטיגע, און געהייסן זיך מעלדן אין ארבעטס־אמט אין אפענעם געטא.

אין לימאנאוו איז די געסטאפא אנגעקומען צומארגנס, דעם 18טן אויגוסט. דארט זענען אין דער מאסן־עקזעקוציע אויסגעשאסן געווארן ארום 160 אלטע און קראנקע. די עקזעקוציע איז פארגעקומען אונטערן ברייהויז מארס, אין דער ריכטונג פון סטארא וויעש. די איבעריגע האט מען געטריבן צופיס קיין צאנז, וואס איז געווען א מהלך פון 26 קילאמעטער.

מאסן מארד אין אמסאנע

די אומגליקלעכסטע צווישן די געפייניגטע פון די פיר שטעטלעך זענען געווען די יודן פון אמסאנע. זיי זענען געווען אזוי ארעם און עלנד אז זיי האבן נישט געקענט צוזאמענברענגען די גאנצע סומע פון דער קאנטריבוציע, וואס איז אויף זיי ארויפגעלייגט געווארן. עס האבן, ווייזט אויס, געפעלט צו דער גאנצער סומע א 15־20 טויזנט זלאטעס. אלס שטראף פאר אזא "חוצפה", האט די גאנצע יודישע באפעלקערונג פון שטעטל געדארפט מיטמאכן דעם גורל פון די קראנקע און אלטע לייט אין אנדערע שטעטלעך. ארום 800 נפשות, צווישן זיי קינדער און זייג־קינדער, זענען אויפגעלאדן געווארן אויף לאסט־אויטאס און אוועקגעפירט געווארן צו א צוגעגרייטן מאסן־קבר, וואו אלע זענען אויסגעשאסן געווארן. בלויז 120 ארבעטס־פעאיגע זענען אויסגעקליבן געווארן "באגנעדיגט צו ווערן", און אויסגעשטעלט געווארן צום מארש קיין צאנז.

אין דעם מאסן־מארד אין אמסאנע האבן צוגעהאלפן די פוילישע פאשיסטישע "יונאקעס" ("וואוילע יונגען"), וואס זענען ספעציעל אהין געבראכט געווארן צו דעם דאזיגן שטיקל "ארבעט", אין צוויי פולע לאסט אויטאס פון צאנז.

צום לעצט, דעם 20סטן אויגוסט, איז געקומען די בלוטיגע רייע אויף גריבאוו, די גרעסטע פון די קהילות אין די פיר שטעטלעך.

גריבאוו ווערט ליקווידירט

דער אומקום פון די יודן אין גריבאווער געטא איז

פארגעקומען לויט דער זעלבער פראצעדור ווי אין צאנז. בלויז די ערנערונגס־פראגע איז אין אנהייב געווען א ביסעל לייכטער ווי אין צאנז, ווייל יודן האבן געמעגט ארויסגיין אין די דערפער איינקויפן עסנווארג. ערשט אנהייב 1942 זענען יודן אין גריבאוו "אויסגעזידלט" געווארן פון די גאסן אינמיטן שטאט, און האבן זיך געמוזט באזעצן אין עטליכע געסלעך אויף די פארשטעט, וואס זענען אפילו נישט געווען נאנט איינס צום אנדערן, נאר צעווארפן. זיי האבן פאר זיך געמוזט אויפבויען שטעגן און אויפשטעלן שטיגן, כדי צו קענען ארום דער שטאט צוקומען פון איין געסל צום צווייטן.

גלייכצייטיג האבן די פאלאקן אויפגעהערט צו פארקויפן עסנווארג פאר יודן, און דער הונגער האט אנגעהויבן צו בוזשעווען אין די געטא געסלעך. אנגעהויבן האט עס זיך פון א פאל, ווען א פוילישע פרוי, סוכאנאווא, האט געוואגט צו פארקויפן פאר א יודישע פרוי א ביסל מילך. די פוילישע פאליציי האט זי באשטראפט, צווינגענדיג איהר אין א זונטאג נאכמיטאג, ווען אלע קריסטן זענען ארויס פון דער קירכע, צו טאנצן מיט א יוד אינמיטן מארק. זינט דאן האבן די פאלאקן מורא געהאט זיך איינצושטעלן.

די "אקציעס" אין גריבאוו זענען פארגעקומען פאראלעל צו די אקציעס אין צאנז. דעם 29סטן אפריל 1942, אין שייכות מיט דער ערב מאי אקציע, האבן די יודישע פאליציי אויך אין גריבאוו געכאפט 30 פערזאן און אוועקגעשיקט צו דער תפיסה אין צאנז. זיי זענען אומגעקומען דעם זעלבן טאג אויפן צאנזער בית עולם, צוזאמען מיט די דארטיגע קרבנות. אין צוגאב צו די אוועקגעשיקטע קיין צאנז, זענען

נאך 10 יודן דערשאסן געווארן אין גריבאוו פאר די אויגן פון צונויפגערופענעם יודענראט.

נאך דער ערב־מאי אקציע זענען, אין גריבאוו ווי אין צאנז, פארגעקומען אקציעס, בעת וועלכע מען האט געכאפט יודן צו צוואנגס־ארבעט אוועקצושיקן אין די לאגערן, און דער גרעסטער טייל פון זיי זענען אוועקגעשיקט געווארן אין דער תפיסה קיין צאנז. די אלטע און שוואכע פלעגט מען, פונקט ווי אין צאנז, שיקן קיין ראבקע אלץ "לערן מאטעריאל" פאר דער ארטיגער געסטאפא־שולע, זיי האבן זיך געלערנט שיסן, דורך שיסן אויף זיי...

צום סוף איז געקומען די פאראדענונג וועגן ליקווידירן דאס גריבאווער געטא. די "אויסזידלונג" איז, ווי דערמאנט, באשטימט געווארן אויף דעם 20סטן אויגוסט 1942. די קאנטריבוציעס, וואס די גריבאווער יודן האבן פריער געדארפט באצאלן, האבן באטראפן 20,000 זלאטעס.

א טאג פאר דער "אויסזידלונג", דעם 19סטן אויגוסט, האט מען אלע קראנקע יודן געהייסן קומען אין דעם בנין פון דער סטעלמאך־שולע. צומארגנס, 4 אזייגער פארטאגס, האבן אלע יודן זיך געשטעלט, לויט׳ן באפעל, אויף דעם פלאץ פאר׳ן הויז פון יודענראט.

אין דער באגלייטונג פון פוילישן בירגערמייסטער, איז האמאן ארויסגעגאנגען מיט א רייט־בייטש, מיט וועלכער ער האט אנגעוויזן אויף די אלטע לייט וואס דארפן "ליקווידירט" ווערן באלד.

די געסטאפא־לייט האבן מערדערליך געשלאגן די

אויסגעקליבענע גרופע אלטע לייט, מערסטנס איבערן קאפ, און אוועקגעפירט צום אויסשיסן, טיילווייז קיין גראדעק, פינף קילאמעטער פון גריבאוו, און טיילווייז קיין פיאנטקאווע. עס זענען געווען פאלן, וואו טעכטער האבן נישט געוואלט פארלאזן זייערע מוטערס און זענען אריבערגעלאפן אין דער גרופע פון די אלטע לייט.

וועגן דער עקזעקוציע פון די זקנים האבן שפעטער איבערגעגעבן פרטים פאלאקן, וואס זענען געזעסן אויף די בוידעמס און געזעהן די שוידערליכע סצענעס. היות עס איז נישט געווען מער ווי איין לאסט־אויטא, האט מען די זקנים געפירט 5 קילאמעטער צום דערשיסן, אין עטליכע גרופן. זיי האבן נאך אין גריבאוו זיך געמוזט אויסטוהן און זיי זענען געבראכט געווארן צום ארט פון דער עקזעקוציע אין די בלויזע וועש. ביים איינשטייגן אין לאסט אויטא און ביים אויסשטייגן, האבן די "עס. עס." רשעים מערדערליך געשלאגן די קרבנות, און אפילו צובראכן ביינער.

אזוי ווי אין די אנדערע שטעטלעך, האט מען אויך אין גריבאוו אויסגעקליבן צווישן די "אויסגעזידלטע" קיין צאנז גרופן פון יונגע מענטשן, וואס זענען געווען באשטימט אויף ארבעט. די גאנצע צאל "אויסגעזידלטע" פון גריבאוו קיין צאנז האט באטראפן ארום 1,500 נפשות. זיי אלע האט מען, אין דער גרעסטער היץ, געטריבן א שטרעקע פון 21קילאמעטער קיין צאנז, וואו זיי זענען אנגעקומען אין פארמאכטן געטא, אין דער יודישער גאס, ארום 7 אזייגער אין אוונט.

ווי אומעטום, האבן די דייטשן אויך אין גריבאוו

איבערגעלאזט א צענדליק יונגע מענער, כדי מסדר צו זיין די זאכן אין דעם אויסגעליידיקטן געטא.

דער צאנזער קרייז, אויסער די שטאט צאנז, איז איצט שוין געווען אויסגערוימט פון יודן. די צוויי געטאס אין צאנז זענען געווארן אנגעפילט מיט די פארטריבענע פון אלט־צאנז, לימאנאוו און גריבאוו. בעת אין אנהייב 1942, האבן אין די צוויי געטאס אין צאנז זיך געשטיקט קרוב 11,000 יודן, האבן דעם 20סטן אויגוסט זיך דארט געפונען ארום 14,000 יודן. אבער נאך דעם זעלבן טאג האט מען אפיציעל געלאזט וויסן, אז דאס איז געווען נישט מער ווי א דייטשע פלאנמעסיקע קאנצענטראציע, כדי, אין דריי טעג ארום, "אויסצוזידלען" אלע צוזאמען, דאס מאל שוין גלייך צו די גאז־קאמערן.

פון די צרות, הונגער און נויט זענען רוב מענטשן געווארן גלייכגילטיג, זעהענדיג אז עס איז נישטא קיין אויסוועג, ווייל די וועלכע זענען אנטלאפן פון געטא זענען אומגעברענגט געווארן דורך די פאלאקן.

פערטער קאפיטל

דער לעצטער עטאפ

אויף פרייטאג, דעם 21סטן אויגוסט 1942, 9 אזייגער אינדערפרי, האט האמאן, דער שעף פון דער געסטאפא, גערופן צו זיך די מיטגלידער פון דער יודישער ארדענונגס־דינסט, בלאק־דינסט און סאניטער־דינסט. זיי האבן באקומען די מעלדונג, אז זונטאג, דעם 23סטן אויגוסט, וועט פארקומען די אויסזידלונג פון דער יודישער באפעלקערונג. אלע יודן דארפן 5 אזייגער אינדערפרי זיך שטעלן אויף דעם פלאץ ביים דונאיעץ, צווישן דער העלענא־בריק און דער באהן־בריק. זיי דארפן זיך אנטוהן אין שענסטן און אין בעסטן, און מיטנעמען דעם שליסל פון זייער דירה מיט אן אדרעס קארטל. יעדער מעג מיטנעמען 10 קילא עסנווארג און 15 קילא אנדערע פערזענליכע ארטיקלען.

קוים צוויי טעג זענען געבליבן ביז זונטאג פארטאג; צוויי טעג פון אימה, צוטומלונג און גרייטן זיך אין וועג אריין. נישט געקוקט אויף די ידיעות וואס האבן זיך פארשפרייט אין צאנז שוין זינט חדשים, וועגן דעפארטאציעס פון אנדערע געטאס, וועגן די טויט־לאגערן אין בעלזעץ און אין אוישוויץ, האבן בלויז געציילטע פרובירט זיך צו ראטעווען, דורך אנטלויפן אין די וועלדער אדער צו באקאנטע פאלאקן. דער

גרויסער רוב פון די יודן האט זיך געלאזט איינרעדן אז די אויסזידלונג איז באשטימט קיין אוקראינע, ווי מען וועט ווערן צוגעטיילט צו פעלד־ארבעט...

עס האט זיך אנגעהויבן א בהלה פון פארקויפן זאכן כדי מיטצונעמען גענוג. עס איז ניט געווען קיין ברירה, ווי אין גריבאוו, מיט עטליכע טעג צוריק, האבן אויך אין צאנזער געטא, נישט געקוקט דערויף וואס עס איז יעצט געווארן ארומגערינגלט פון דייטשער און פוילישער פאליציי, ווי פון אונטער דער ערד זיך באוויזן פאלאקן פון דער שטאט און פון די ארומיגע דערפער, אלס קונים אויף מעבל, קליידונג און סחורות. זיי האבן — פון אנהייב מיט א געפעלטשטער רחמנות און דערנאך מיט בלוטיקן חוזק — פארגעלייגט פאר די ארטיקלען לעכערליכע פרייזן און אויב מען האט געפרויווט זיך צו דינגען, האבן זיי מיט חוצפה׳דיגן כעס געווארפן די טענה: ״דארט אהין ווי איהר גייט דארפט איהר דאך נישט קיין גענלד, איהר גייט דאך סיי ווי סיי אויף זייף״...

שבת, דעם 22סטן אויגוסט, א טאג פאר דעם אויסזידלונג, האט מען געכאפט 200 יודן און געפירט זיי אויף דעם בית עולם כדי אומצואווארפן די מצבות. אז עס זאל נישט בלייבן קיין זכר.

מוצאי שבת, נאך חצות, האט זיך שוין אנגעהויבן די באוועגונג פון מאסן מענטשן צום באפוילענעם זאמל־פלאץ ביים דונאיעץ. די 120 (קירזשנער) פעלץ־ארבייטער פון דער פיעקלע האבן לויטן באפעל געהאלטן זייערע ארבעטס־קארטן אין די הענט. עס זענען אויך געקומען די צאנזער יודישע

צוואנגס־ארבעטער פון די לאגערן אין ליפיע און פון די בראקן פון די וועגן־ארבעטער אין נאָוואָיאָוע.

די איינוואוינער פון געטא האבן מארשירט אויסגע׳סדר׳ט לויט די גאסן, און אין דער שפּיץ פון יעדער ״אויסגעזידלטער״ גאס איז געגאנגען איינער מיט א רשימה פון אלע איינוואוינער פון דער גאס. 5 אזייגער אינדערפרי, זונטאג, דעם 23סטן אויגוסט, זענען שוין ביידע געטאס געווען אויסגעשטעלט אויפן פלאץ.

6 אזייגער אינדערפרי איז אנגעקומען אויפ׳ן זאמל־פלאץ האמאן, מיט דעם שעף פון ״עס. די.״ (זיכערהייטס דינסט), דער לייטער פון ארבעטס־אמט סוואַבאָדא, דער לאַנדראַט, קרייז־הויפטמאן, אלע דייטשע באאמטע, די גאנצע געסטאפא און שופא (שוף פאליציי) און א גרופע פוילישע פאליציאנטן.

דער פלאץ איז געווארן ארומגעשטעלט מיט מאשין־געווער, און, ווי ביי אלע אקציעס, האט מען אויך דא מיטגעבראכט הינט. צוערשט האט האמאן באפוילן די יודן צונויפצוקלייבן אויפ׳ן ארט א קאנטריבוציע פון 250,000 זלאטעס, מיט דער באגרינדונג, אז די לעצטע קאנטריבוציע פון א מיליאן זלאטעס, וואס יודן האבן געסילוק׳ט, ״דעקט נישט״ די הוצאות פון דער ״אויסזידלונג״.

ארום 9 אזייגער האט האמאן אנגעהויבן אדורכצופירן די סעלעקציע. דער יעניקער וועמען ער האט געגעבן א שמיץ אין פנים מיט דער רייט־בייטש, האט געדארפט ארויסגיין אויפ׳ן בערגל אנטקעגנאיבער, אלס ארבעט־פעאיקער. די איבעריגע זענען געווען באשטימט צו די אויסזידלונג.

ווי אין גריבאוו, זענען דא אויך געווען רירנדיגע פאלן, ווי אויסגעקליבענע צו ארבעט זענען פון בערגל אריבערגעלאפן צו דער מחנה פארמשפט׳ע צום טראנספארט, כדי זיך נישט צו שיידן מיט זייערע נאנטסטע.

האמאן האט שוין אפן געלאכט אין פנים פון די אויסגעקליבענע ארבעטער: אלע וואס זענען נישט באשטימט פאר אן ארבעטס־קאמאנדא, זענען באשטימט פאר דעם "הימל־קאמאנדא". אזוי טיראניזירט און רעזיגנירט זענען געווען די פאר׳משפט׳ע צום טויט־טראנספארט, אז זיי זענען געשטאנען רואיג און אפילו נישט געגעבן קיין שום אויסדרוק פאר זייער אומגליק. די אימה פאר די רוצחים איז געווען ווי היפנאזע, עס האט זיך בלויז געהערט פון צייט צו צייט א שטיל כליפען פון פרויען און מוטערס, פון וועמען מען האט אוועקגעריסן דורך דער סעלעקציע זייערע מענער און זיהן.

צווישן די באשטימטע צום טויט־טראנספארט האבן זיך געפונען 100 מענטשן, וואס האבן, פון שטיין אויף די פיס שעות־לאנג אין דער גרויסער היץ, גע׳חלש׳ט. האמאן האט זיי אלע אויפן ארט אויסגעשאסן, א טייל אייגנהענטיק. כדי צו באגראבן די אויסגעשאסענע אויפ׳ן פלאץ האט האמאן שפעטער באשטימט צעהן מענטשן פון די אויסגעקליבענע צו ארבעט, אויסצוגראבן א מאסן־קבר אויפן בית עולם.

צוויי שעה האט געדויערט די סעלעקציע, נאך וועלכער עס האבן זיך געפונען אויף דעם בערגל קרוב 800 באשטימטע צו ארבעט. די איבעריגע העכער 13,000 מענער, פרויען און קינדער, האט מען, אונטער א שטרענגער וואך, אריינגעפיהרט אין דעם געטא ב׳, דאס הייסט אין דער יודישער גאס. זיי

זענען געווען אזוי דערדריקט און געפאלן ביי זיך, אז א סך פון זיי האבן געלאזט ליגן אויפן פלאץ זייערע רענצלעך און פעקלעך.

די אויסגעקליבענע אויפן בערגל זענען אוועקגעפירט געווארן אין עטליכע הייזער אין דער קראַשעווסקי גאס געטא "A", ביי דעם טייך קאמיניצע, צווישן דער פיעקלע און דער פזשעטאקיווקע. אין אוונט האבן די דייטשן גע׳שיכור׳ט, פייערענדיג די "העלדישע אקציע"...

די גיהנום־באדינגונגען, אין וועלכע עס האבן זיך געפונען די קרוב אנדערהאלבן צענדליק טויזנטער נפשות, וועלכע מען האט אריינגעפאקט אין דעם געטא פון דער יודישער גאס, לאזן זיך נישט אויסמאלן. מען האט נישט בלויז געשמאכט פון הונגער און דורשט, נאר פון מאנגל אין לופט צו אטעמען; געווען הייזער אזוי פול אנגעשטאפט מיט מענטשן, אז עס איז נישט געווען קיין פלאץ צו שטיין, וועו שמועסט וועגן אנלענען דעם פארמאטערטן קאפ. מחמת דעם מאנגל אין די נייטיקסטע סאניטארע אינריכטונגען אין די הייזער, פאר וועלכע מען האט נישט ארויסגעלאזט אין דרויסן, האט זיך יעדע שטוב אנגעפוהלט מיט דעם אויסטערלישן ריח פון א בית־הכסא. דאס איז געווען די אויסגעארבעטע שיטה פון "הערן־פאלק", וועלכע איז אויך אנגעווענדעט געווארן לגבי דעם "אומשלאג פלאץ" פון ווארשעווער געטא: דערנידעריקן די מענטשליכע ווערדע ביז צו בלאטע און צו פארמיאוסן דאס לעבן, אז מען זאל לעכצן נאכן טויט ווי נאך אן אויסלייזונג.

אין דריי טראנספארטן זענען די געטא־געפאנגענע

אוועקגעשיקט געווארן צו דעם פארניכטונגס לאגער בעלזשעץ, פון דינסטאג, דעם 25סטן אויגוסט, ביז פרייטאג, דעם 28סטן אויגוסט. די וואגאנען פון דער באהן, אין וועלכע מען האט אריינגעשטופט די טראנספארטן צו 100 מענטשן אין א וואגאן, זענען געווען אויסגעשיט מיט נישט געלעשטן קאלעך. דאס איז געווען דער צווייטער שטאפל פון גיהנום.

די וואס זענען נישט אומגעקומען אויפ׳ן וועג פון דורשט און שטיקעניש, האבן דערלעבט דעם דריטן שטאפל פון גיהנום, דעם טויט־לאגער אין בעלזשעץ. מיט׳ן רויך פון דעם בעלזשעצער קרעמאטאריום איז אוועק די יודישע קהילה פון צאנז, השם ינקום דמם.

בעלזשעץ

דער פארניכטונגס־לאגער בעלזשעץ איז אויפגעשטעלט געווארן אין אנהייב זומער 1942 צווישן געדיכטע סאָסנע־וועלדער, נאנט צו דער באהן ליניע וועלכע פירט פון לובלין קיין לעמבערג אדער קראקא, צפונ׳דיק פון דעם באהן־קנאָפף ראַווע־רוסקא אין מזרח גאליציע. היינט איז דער פלאץ אויף דער גרענ׳ץ צווישן פוילן און רוסלאנד. דא זענען אומגעקומען 600.000 נפשות פון די יודישע קהילות פון צענטראל און אסט גאליציע אין די יאהרן תש״ב־תש״ג (1942־1943).

די קרבנות זענען פארגאזט געווארן אין זעקס גרויסע קאמערן באלד נאכן אנקומען פון דער טראנספארט אינעם לאגער. צוערשט די מענער, דערנאך די פרויען. די טויטע קערפערס זענען געווארפן געווארן אין ריזיגע מאסן קברים וועלכע זענען געגראבן געווארן דורך יודישע צוואנגס ארבעטער, וואס זענען נאך דער ארבעט אליין פארגאזט געווארן.

די קדושים פון צאנז און אומגעבונג, וועלכע זענען אנגעקומען ט״ז־י״ז אלול תש״ב, זענען פארגאזט געווארן אין זעלבן טאג פון זייער אנקומען.

עס איז כדאי צו דערמאנען אז פון די זעקס הונדערט טויזנט קרבנות וועלכע זענען פארניכטעט געווארן אין דעם שרעקלעכן טויטן לאגער, איז נאר איין איינציגן יוד געלונגען צו אנטלויפן פון דארט און בלייבן לעבן. זיין נאמען איז רודאלף רעדער, א געבוירענער אין דעמביץ וואס האט געוואוינט אין לעמבערג. ער איז געווען אין בעלזשעץ פון 17טן אויגוסט 1942 ביז ענדע נאוועמבער 1942.

זייענדיק בשעת די צאנזער אויסזידלונג אין לאגער מושינע, האבן מיר דארט געהערט ערשט א וואך שפעטער פון א גוי״ש משרת וואס האט געארבעט ביי א יוד אין צאנז, וועלכער איז געווען צוזאמען מיט מיר אין מושינער לאגער. דאס דינסט מיידל האט נאכגעפאלגט דעם טויטן טראנספארט פון צאנזער געטא. נאכפארנדיק מיטן צוג האט זי נאר געקענט נאכפאלגן ביז ראווא רוסקא. פון דארט ביז בעלזשעץ איז געווען בלויז איין באהנליניע.

ביז ראווא רוסקא האט געפירט א געוועהנליכער באהן־פיהרער. נאך דעם ווי דער טראנספארט איז דארט אנגעקומען, האט דאס צופירן צום טויטן לאגער איבערנומען זייערס א ספעציעלער מאַשִׁינִיסט, וועלכער האט באקומען פאר יעדן טראנספארט וואס ער האט אריינגעפיהרט אין דעם פארניכטונגס־לאגער, א פלעשל וואדקא.

אזוי ווי דער פאַרניכטונגס לאגער בעלזשעץ אין וועלכען

עס זענען אומגעברענגט געווארן 600.000 גאליציאנער יודן איז נישט געווען אזוי באקאנט, די אורזאך פון דעם איז, ווייל נאר איין מענטש וועלכער עס איז געלונגען צו אנטלויפן פון דארט איז לעבן געבליבן. זיין נאמען איז רודאָלף רעדער, און די אלע עס. עס. רוצחים וואס זענען דארט געווען טעטיג, האבן ביים אריין גיין אין דינסט געמיזט שוועלן אז זיי וועלן קיינמאהל נישט אויסזאגן וואס דארט קומט פאר, אפילו נאך דעם ווי זיי וועלען באפרייט ווערן פון דינסט דארטן. וועגן דעם וויל איך ברענגן א קורצע בעשרייבונג וואס רודאלף רעדער האט געשריבן וועגן בעלזשעץ.

אין באהנהאף בעלזשעץ האט א אלטער דייטש מיט דיקע וואָנסעס וועלכער האט אויסגעזעהן ממש ווי א רוצח האט איבערגענומען דעם צוג פון דעם צוגספירער פון ראַווע רוסקע און דעם צוג אריין געפירט איין קילאמעטער ביז צום לאגער. וועָן די באהן איז אנגעקומען אין לאגער האט דער זעלבער דייטש געהאלפן די עס.עס. ארויס יאגען מיט רייטבייטשן און באַיאָנעטען, די מענטשן פון די וואַגאָנען.

די אלטע, קראנקע מענער פרויען און בייבִיס האט מען געטראגן צו א גרויסן מאסן קבר, ווי דער עס. עס. מאן אירמאן ימ״ש האט זיי אלע אליין אויסגעשאסן. אויף זיין פנים האט ער נישט אויסגעזעהן צו זיין אזא גרויסער רוצח ווי ער איז געווען אין די ווירקליכקייט ער האט געהייסן א מומחה אין הארגענען בייבִיס און אלטע לייט.

יעדן טאג צוויי אדער דריי מאהל וועָן עס פלעגן אנקומען די טראַנספאָרטן מיט די קרבנות, פלעגט דער עס.עס. רוצח

אירמאן ימ״ש ארויס זיי מקבל פנים זיין. נאכדעם וועז יעדער איז ארויס פון די וואגאנען אוז זענען געווען ארום געריגעלט מיט אוקראַיִנישע עס. עס. האט מען זיי אלע געהייסן אפגעבען יעדער וועדט זאך אוז זיך אינגאנצן אויסטוהן. האט דער עס. עס. אירמאן געהאלטן א דרשה פאר זיינע קרבנות. זיינע וועדטער זענען געווען יעדן טאג אוז צו יעדן טראַנספאָרט וואס איז אגעקומען די זעלבע. ״איר גייט יעצט זיך באדען אוז נאכדעם וועדט איר געשיקט צו די ארבייט״. די מענטשן זענען געווען צופרידן וועז זיי האבן דאס געהערט. זיי האבן געקלערט אפשר וועדט מען זיי לאזן לעבן.

זיין דרשה האט געהאלפן אז די מענער זענען רוהיג אריין געגאנגען אוז א בארק 20 מעטער ווייטער, ווי עס איז געשטאנען אויפגעשריבן ״באדע-הויז״. די פרויען האט מען געפירט א אין א בארק וואס איז געווען 30 מעטער לאנג ביי 15 מעטער בריט דארט האט מען אפגעשוירן די פרויען וועלכער האבן געהאט לאנגע האר. די פרויען וואס האבן געהאט קורצע האר האט מען געשיקט צוזאמען מיט די מענער גלייך אין די גאז קאמער.

דאס שערן האט געדויערט א צוויי שעה פונקט אזוי לאנג ווי דאס פארגאזן די מענער אוז זיי אווענק רוימען. די אוקראיניישער עס.עס. האבן געמוזט טרייבן די פרויען מיט רייטביישן אוז קאָלבעס אין די גאז קאמערן אריין. ווייל די פרויען זענען שוין יעצט געווען בעוויסט וואס וואדט אויף זיי. ווייל זיי האבן געהערט די שרעקליכע געשרייען פון די מענער ביים פארגאזן.

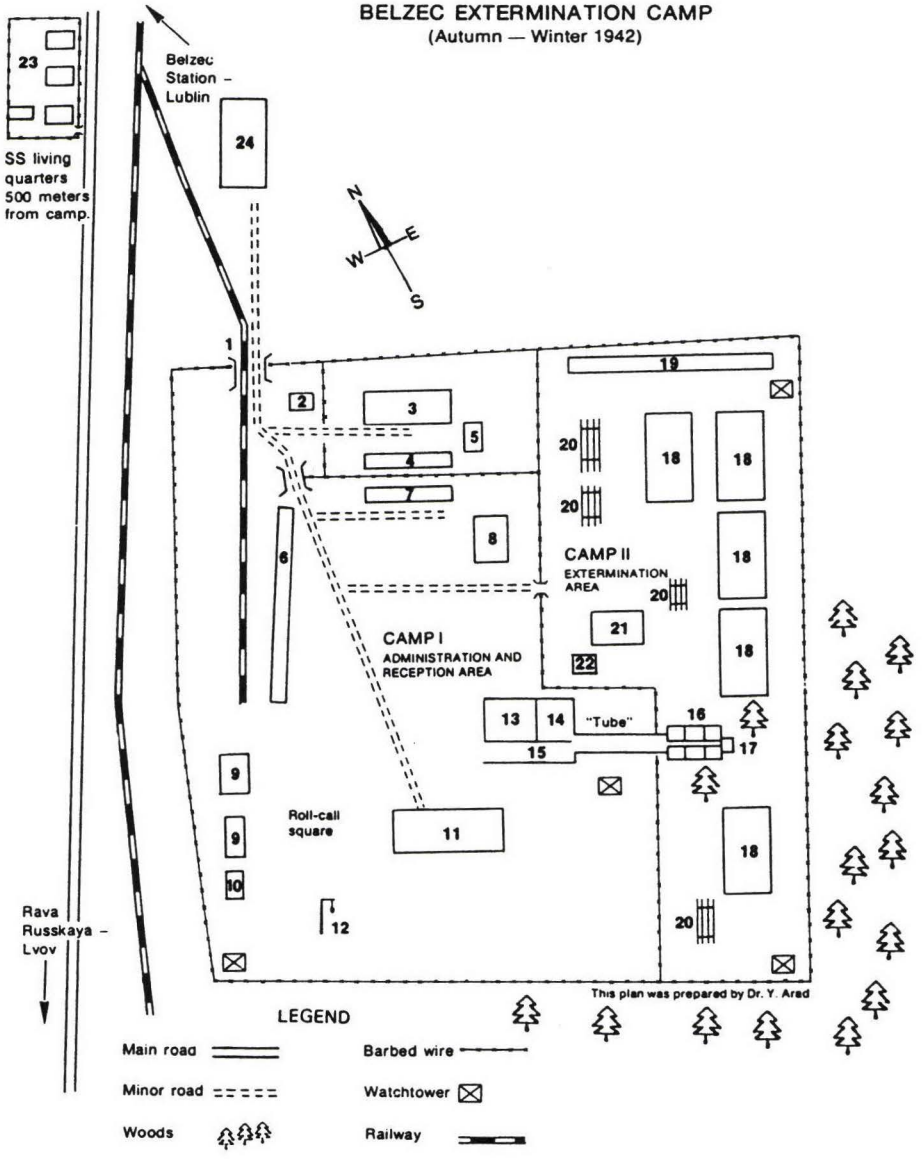
אין יעדער גאזקאמער האבן זיי אריין געשטיפט 750 מענטשן. די וואס האבן נישט געוואלט אריין גיין טראטץ די גרויסע שלעק וואס זיי האבן בעקומען. האבן זיי געשטאכן און אריין געשטופט מיט זייערע באַיאָנעטן, אזוי אז עס האט געשפריצט בלוט פון אלע זייטן און עס איז געווארן איבעראל פיל מיט בלוט. איך האב געהערט דאס קרעכצן שרייען און ווינען פון די פרויען און די קינדער, עס האט געמאכט מיין בלוט פערגליווערן אין מיינע אדערן.

נאך 15 ביז 20 מינוטן איז געווארן שטיל. דאן האבן די אוקראיניש עס.עס. געעפענט די טירן פון די גאזקאמערן, און מיר האבן גלייך געמוזט אנהויבן ארויס צו שלעפן די מתים. מיר האבן גענוצט לעדערנער פאַסיקעס צו די ארבייט צוויי ארבייטערס פער מת, וועלכן מיר האבן געשלעפט ביי די פיס צו דעם גרויסן מאסן קבר. אזא קבר וועלכער איז געווען 100 מעטער די לענג ביי 20 מעטער די בריים און 12 מעטער טיף, ביים גראבן פון דעם מאסן קבר האבן געארבייט 450 ארבייטערס, דאס האבן מיר געמיזט פערטיג מאכן אין איין וואך. די ערגצער זאך איז געווען אז מיר האבן געמיזט אנפילן דעם קבר מיט די מתים ביז איין מעטער איבער דער ערד. נאכדעם האבן מיר געשאטן זאמד איבער זיי. די גאנצער צייט האט זיך געגאסן בלוט ביז דער גאנצער ערד איז געווארן א גרויסער טייך מיט בלוט און אונזערע פיס האבן געווייקט אין אונזערע בריידערס בלוט. מיר האבן געמיזט טרעטן איבער זייערע קערפערס און דאס איז געווען פאר אונז דאס ערגסטע. צו די אלע צרות האבן מיר זיך געמיזט צוהערן די גאנצער צייט די מוזיק וואס איז געווארן

געשפילט דורך דעם לאגער ארקעסטער (א סך לאגערס פלעגן האבן אן ארקעסטער).

דער רוצח שמידט ימ״ש פלעגט אונז שלאגן און קאפען. א סך מאהל פלעגט ער נעמען איינעם און איהם געגעבן 25 שמיטץ מיט זיין רייטבייטש, ער פלעגט הייסן יענעם ציילן הויך די שלעק. אויב יענער האט זיך טועה געווען האט ער איהם געגעבן 50 שמיטץ. קיינער האט נישט געקענט אויסהאלטן 50 שמיטץ דעם אנדערער טאג אין דער פרי זענען זיי געווען טויט. איין מאהל האבן זיי גענומען איינעם וועלכן זיי האבן געהערט זאגן די ווערטער, ״איז א מאהל עמיצער אנטלאפן פון דא״? זיי האבן גלאך יענעם גענומען אראפ געריסן זיינע קליידער און איהם געהאנגן מיט די פיס ארויף און קאפ אראפ א דריי שעה. נאך דריי שעה האבן זיי איהם אראפ גענומען און געווארפן אויף דער ערד און איין געשטיפט זאמד אין זיין האלז מיט שטעקענס ביז ער האט אויסגעהויכט זיין נשמה.

יעדן טאג פלעגט א דאקטער מאכן א ליסטע פון די 30 אדער 40 שוואכסטע ארבייטער און ביי די מיטאג פויזע פלעגט מען זיי שיסן. דער ערשטער טראנספארט אין דער פרי האט מען גענומען פרישע 30 אדער 40 ארבייטער כדי עס זאל נישט פעלן פון דער צאל פון 500 ארבייטערס. געווואוסט האבן מיר אז זיי האבן געניצט יודישע צוואנגס ארבייטערס אויף צו שטעלן דעם מארד פאבריק בעלזשעץ, אבער עס איז קיין איינער פון זיי נישט לעבן געבליבן.

א פלאן פון בעלזשעץ

Camp I—Reception and Administration Area

1. Entrance gate
2. Guards' house
3. Ukrainian living quarters
4. Barber, clinic, dentist for the SS and Ukrainians
5. Ukrainian kitchen
6. Railway ramp
7. Garage
8. Tailor's and shoemaker's workshops for the SS and Ukrainians
9. Living quarters for Jewish prisoners
10. Kitchen and laundry for Jewish prisoners
11. Storeroom for belongings taken from the victims
12. Gallows
13. Undressing barrack
14. Room in which women's hair was cut
15. A courtyard enclosed by a wooden fence leading to the "tube"

Camp II—Extermination Area

16. Gas chambers
17. Gas engine
18. Burial pits
19. Anti-tank trench used as a burial pit
20. Shelves for cremating the bodies
21. Living quarters for Jewish prisoners
22. Kitchen for Jewish prisoners

Outside the camp

23. The SS living quarters and offices
24. Warehouse for the belongings taken from the victims—former locomotive shed

דער לאגער ארקעסטער וועלכער האט אין דער פרי געמוזט שפילן ביים ארויס גיין פון די הונגעריגע העפטלינגן צו דער ארבייט און אויך כדי מען זאל נישט הערן די געשרייען פון די געפייניגטע יודען

פינפטער קאפיטל

קידוש השם און העלדישקייט

אט איז דער פאל פון מ. אונטערבערגער, א יודישער בעקער פון דער זאַלובינטשע (פיעקלע). מ. אונטערבערגער איז געווען א באשיידענער ארבעטער, א גבר אלים.

איין מאהל, אין אן אוונט, נאך די פאליציי שפער שטונדן, איז ער געזעסן פאר דער בעקעריי, אפרוהענדיק זיך פון דער שווערער ארבעט. ער האט נישט באמערקט ווי פון ערגעצווי איז אויסגעוואקסן פאר איהם "יוחנן" (אזוי האט מען גערופן דעם דייטשן סאדיסט יאָהאַנ׳ען, דעם לייטער פון דער צאנזער תפיסה — א באקאנטער מערדער).

— וואו האסטו דיין ארעם־בינדע? — האט דער נאצישער סאדיסט געפרעגט אונטערבערגער׳ן. אונטערבערגער, א דערשראקענער, האט זיך א שטעל אויף געגעבן און קוים ארויסגעשטאמלט:

— איך זיץ דאך ביים טויער פון מיין הויז...

יאהאן, דער "עס. עס.״־מאן, האט זיך גענומען צו אונטערבערגערן, איהם מיט געוואלד געוואלט אוועקשלעפן פון הויז צו דער געסטאפא.

דערשראקענע און ציטערדיגע אויגן האבן ארויסגעקוקט פון די שפארעס פון פארהאקטע און פארשלאסענע פענצטער. די טראגעדיע האט זיך זיי שוין אויסגעמאלן לויט׳ן באקאנטן סדר: יאהאן וועט דעם בעקער דערשיסן...

אונטערבערגער האט אבער לאנג נישט געקלערט. זעהענדיג אז ער האט נישט וואס צו פארלירן, זיין לעבן הענגט סיי ווי אויף א האר, האט ער מיט׳ן גאנצן כח זיך א ווארף געטוהן אויף דעם געסטאפא־מאן, איהם אנגעכאפט ביים גארגל און מיט׳ן גאנצן צארן און מסתמא אויך פחד, איהם אנגעהויבן צו שטיקן.

״אט ביסטו א טויטער, איך דערוועלג דיך אויפ׳ן ארט!״ — האט אונטערבערגער א ציטערדיגער און א פארלוירענער געשריגן. דער ״עס. עס.״ מאן האט זיך קוים געירט: ער איז איצט געווען אין די הענט פון א פארצווייפלטן יוד.

שטיקנדיג זיך האט יאהאן זיך געבעטן: ״לאַס אַפּ! לאַס אַפּ! דו אידיאָט! אִיש וועל דיר גאַרנִיקס טוהן!״

אונטערבערגער האט אויף א מינוט לויז געמאכט זיינע קלאַמערדיגע הענט: ״גיב דיין ערן וואַרט, שוועך ביי היטלער׳ן, ביים דייטשן שטאלץ, אז דו וועסט מיך און מיין פאמיליע נישט פארפאלגן, בעט אויף דיין לעבן! עס איז יעצט אין מיינע הענט! דאן וועל איך דיר אפלאזן! אבער געדענק!״

אין אונטערבערגער׳ס יודישן מוח האט זיך דערווייל אריינגעכאפט דער אחריות׳דיגער געדאנק: טאמער דערהרג׳ע איך דעם דייטש, ווער ווייסט וויפיל צענדליקער יודישע משפחות וועלן אומגעבראכט ווערן... אבער זיינע הענט האבן

בשום אופן נישט געוואלט נאכגעבן דעם שכל. ער האט נאך א שטארקערן דרוק געטוהן דעם דייטשן סאדיסט. "נו, שוועך..."

יעצט האט יאהאן שוין געציטערט פאר זיין פאַסקודנעם לעבן און ער האט פשוט מיט הכנעה געשוואירן און צוגעזאגט דעם יודישן בעקער, אז ער וועט צוליב דעם פאל נישט פארפאלגן זיין פאמיליע און אויך נישט קיין אנדערע יודן. אייניגע וואכן האט יאהאן זיך נישט באוויזן אין דעם טייל פון גענטא. ער האט לגבי דעם יודישן בעקער אונטערבערגער געהאלטן וואורט, איהם קיינמאהל נישט באלעסטיגט, אויסגעמיטן זיין געגנט. אבער שפעטער האט ער ווידער אנגעפירט מיט זיינע סאדיסטישע שטיקלעך אנטקעגן די יודישע איינוואוינער.

וויפיל זעלבסט־באהערשונג האט געמוזט באזיצן מ. אונטערבערגער אין יענעם מאמענט, כדי נישט צו ברענגען קיין "אומגליק" אויף די יודן אין צאנז!

ר׳ יאסעלע פרענקל

וועך אין צאנז האט נישט געקענט דעם נאמען יאסעלע פרענקל, דער איידעם פון ר׳ שלמה׳לע בורשטין ז״ל, א באשיידענער יוד, אן עניו און א גרויסער תלמיד חכם און בר דעת, א בעל צורה מיט א שם טוב אין צאנז.

דער איידעם און דער שוועהר זענען געווען פון די חשוב׳סטע חסידישע בעלי בתים אין צאנז. ר׳ שלמה׳לע בורשטין איז געווען אן עושר און א בעל מידות טובות, ער פלעגט זיך אויפשטעלן פאר די גבאים פון צדקת רבי מאיר

בעל הנס, און בכלל פאר יעדן יוד וואס פלעגט אריינקומען נאך צדקה. ער פלעגט פריער אנטוהן די גארטל און ערשט דערנאך געבן בסבר פנים יפות. זיין גוטסקייט און עניוות איז איבערגעגאנגען אלע ברעגן און האט באלויכטן זיין איידל הייליג פנים. זיין התלהבות׳דיג דאוונען האט דורכגעדרונגען אלע חושים. אזוי אויך זיין איידעם, ר׳ יאסעלע פרענקל. ר׳ שלמה׳לע איז אויך געווען דער הויפט פון די תלמוד תורה גבאים אין צאנז.

עס איז געווען אין א נאכמיטאג אין מאי 1941, ווען דער געסטאפא־שעף, האמאן, האט ארויסגעשיקט א באפעל צו דער יודישער פאליצייי, אז זיי זאלן אריינברענגען צו איהם אויף דער געסטאפא, דעם חשובסטן און בעסטן תלמודיסט פון שטאט.

די יודישע פאליצייי האבן געגומען ר׳ יאסעלע פרענקל׳ען. עס איז שטיל געווארן אין די גאסן. די געטא־פארבייגייער האבן נאכגעקוקט מיט ארונטערגעלאזטע קעפ דעם שטאלצן יוד, ר׳ יאסעלען, וועלכער איז געגאנגען צווישן צוויי ״ווייס־היטלדיגע״ (יודישע מיליציאנטן). נאר דאס כליפען פון זיינע טעכטער און זוהן האט זיך געהערט אויף דער גאס. די יודן זענען נישט געגאנגען אויף די פיס, נאר פשוט זיך געוקט. ר׳ יאסעלע פרענקל האט זיך געבעטן, אז איידער ער ווערט ארויסגעפירט צו דער געסטאפא, זאל מען איהם לאזן גיין אין מקוה זיך טובל׳ען און זאגן ווידוי. ״עס איז ג־ט׳ס רצון און איך נעם עס אן באהבה. אפשר וועט נעמען אן עקן צו די יודישע צרות״ — האט ער געטענה׳ט צו זיינע ווייענדיגע קינדער.

אבער דאס מאהל האט מען איהם געזעהן צוריק קומען א לעבעדיגן פון דער געסטאפא, נאך א גאנצער נאכט אָפּזיצן און "דִיסקוטִירן" יודישע ענינים מיט עפעס א "קאַרפּן־קאָפּ" פון דער געסטאפא אין תלמוד.

אבער אנדערש האט זיך דער זעלבער ר׳ יאסעלע פרענקל אויפגעפיהרט א טאג פאר דער אויסזידלונג, שבת נאכמיטאג, ט׳ אלול תש״ב.

אויף קאָכאַנאָווסקי־גאס, נישט ווייט פון דער שולע, ווי די יודישע פאליציי האבן געהאט זייער ביורא, אויף א פעלד, איז פארגעקומען א "פאַר אויסזידלונג פארזאמלונג". די פאליציי האט דארט ארויסגעגעבן "דינים ומנהגים" ווי אזוי מען זאל זיך אויפפירן בשעת דער אויסזידלונג, ערב דער אויסזידלונג, און אין וואס פאר א סדר עס זאל אנגיין, כדי עס זאל אלץ "קלאפן ווי עס דארף צו זיין" און קיין פאַלן זאלן נישט פארקומען צוליב דעם.

דער וויצע קאמענדאנט פון דער יודישער מיליץ, בלוישטיין, האט דערציילט דעם פארזאמלטן עולם, אז די אויסגעזידלטע יודישע באפעלקערונג וועט טראנספארטירט ווערן מיט באנען קיין אוקראַינע, וואו יודן וועלן זיין ביי זיך — אזוי האט איהם געזאגט דער געסטאפא שעף האמאן, און אז עס וועט נישט פארקומען קיין בלוט פארגיסונג, אויב די יודן וועלן טוהן אלעס לויט די פארשריפט.

האט איהר עפעס שאלות? — האט דער וויצע־קאמאנדאנט בלוישטיין געפרעגט די פארזאמלטע יודן.

איך וויל עפעס זאגן! — האט זיך דערהערט די שטימע פון ר׳ יאסעלע פרענקל.

ר׳ יאסעלע איז געווען אנגעטוהן אין די בגדי שבת, שטרייַמעל און בעקישע. ער האט זיך אויפגעשטעלט אויף א בענקל און האט מיט א ציטערדיגע שטימע געשריגן:

— גלייבט נישט די מערדערס! גלייבט נישט קיין איינציג ווארט וואס זיי זאגן צו! מיר זענען פאראורטיילט פון די דייטשן צום טויט! מיר האבן גארנישט צו פארלירן! ווער עס קען זאל זיך ראטעווען! און ווער נישט, זאל זאגן וויידוי: שמע ישראל...!

ר׳ יאסעלע איז גלייך, מיט געוואלד ארונטערגעשלעפט געווארן פון בענקל דורך די יודישע מיליציאנטן.

וויפיל קידוש השם און דרייסטקייט האט מען געדארפט באזיצן כדי מיט מוט אין אזא מאמענט דאס אויסצורופן!

די רעשטלעך יודן אין צאנזער געטא

א וואך נאך דעם ווי די גאנצע יודישע באפעלקערונג פון צאנז איז דעפארטירט געווארן קיין בעלזשעץ, זענען די עטליכע הונדערט אויסגעקליבענע צו ארבעט, אריבערגעפיהרט געווארן פון זייער צייטווייליגן געטא אויף קראשעווסקי גאס, צו דעם אויסגעלייַדיגטן געטא אויף דער יודישער גאס. א טייל פון די בערך 760 באשטימטע צו ארבעט, ארום 200 נפשות, זענען אוועקגעפירט געווארן אין ווייטע ארבעטס־לאגערן: ארום 100 קיין ראָזשנאָוו, צו בויען די וואסער דאַמבע ביים דונאיעץ, ארום 50 אין דעם טאַרטאַק (האלץ

זעגעריי) פון דער פירמע "האָבאַג" אין מושינע, און ארום 50 אין דעם ארבעטס־לאגער אין שענדישאוו.

געבליבן זענען אין געטא צאנז ארום 550 נפשות. אויך פון זיי זענען א טייל געווען באשעפטיגט ביי דער פירמע "האָבאַג" אין ריטרע, א טייל אין נאָוויאָוו אין טארטאק פון "האבאג".

דאס רוב פון די פארבליבענע אין צאנז, צווישן זיי עטליכע און פופציג פרויען און מיידלעך, זענען געווען צוגעטיילט צום "רוימונגס קאָמאַנדאָ", וואס האט געדארפט אפרוימען דאס געטא פון דער יודישער גאס און אויססאָרטירן די זאכן, וואס זענען געבליבן אין וויסטן און פוסטן געטא. צו זיי האט אויך געהערט א גרעסערע גרופע פון א 120, וואס האט געארבעט ביים פאריכטן פעלצן פאר די דייטשן. א ספעציאליסט פון ספרים, ר׳ שמואל גוטוויין הי"ד, האבן די "עס. עס." לייט ספעציעל איבערגעלאזט צו סארטירן אלע ספרים אין געטא, וועלכע זענען שפעטער אוועקגעשיקט געווארן קיין דייטשלאנד. דער סארטירער פון די ספרים איז שפעטער, נאכן פארענדיגן זיין ארבעט, אוועקגעשיקט געווארן אין לאגער שעבניע, ווי ער איז געווען מיט מיר צוזאמען, און דארט אומגעקומען.

ביטער און פינסטער איז געווען דער גורל פון די דאזיגע עלנדע רעשטלעך פון יודן אין צאנז. זיי האבן זיך געפילט אויסגעווארצלט און אויסגעריסן, און דאס הארץ האט געבליטיגט ביים ארומדרייען זיך אין די פארלאזענע הייזער פון געטא, ווי יעדע שטוב וואס זיי האבן אויפגערוימט און יעדער מלבוש, וואס זיי האבן צונויפגעלייגט, האט זיי דערמאנט

די טייערע און נאנטע, וואס זענען אוועק אין קאַלעך־אויוון. דערביי האבן די דייטשן נישט געשפארט קיין רמזים, אז פאר זיי אליין, די איבערגעבליבענע ארויסשטאַרצנדיגע פון דער שריפה, איז באשטימט, פריער אדער שפעטער, דער זעלבער גורל ווי זייערע טויזנטער ברידער און שוועסטער. וועו א דייטשע מנוולת האט צוגענומען ביי די קאָנצענטרירטע אין צאנזער לאגער זייערע קאָלדרעס, וועלכע זיי האבן פאר זיך אפגעראטעוועט, כדי צוצודעקן זייערע קערפערס ביינאכט, האט זי זיך מיט זיי געריצט: "איהר וועט עס סיי ווי סיי נישט באדארפן, איהר וועט סיי ווי סיי נישט לעבן בלייבן".

ביי דער עבודת־פרך פון 12 שעה א טאג, האבן די יודישע צוואנגס־ארבעטער געהונגערט, באקומענדיג נישט מער ווי 180 גראם בראָיט א טאג, א חוץ ערזאץ־קאווע, א וואסער־זופ, אביסל קרויט און מאַרמעלאַדע. פון אנהייב האט דער כלל פון די צוואנגס־ארבעטער זיך געשטארקט אדאנק דער סאָליִדאַרישקייט און מסירת־נפש פון א גרופע צווישן זיי: א גרופע וואס האט געארבעט אינדרויסן פון געטא (ביי די פירמע "טאָט") פלעגט אינדערפרי מיטנעמען זאכן צום אויסטוישן ביי פאלאקן און אין אוונט ברענגען פאר דעם גאנצן געטא־לאגער ברויט, פוטער און אנדערע שפייזן. ביז עס איז געקומען א מסירה און די גאנצע גרופע, 38 יודן פון דער דאזיגער "ארבעטס־קאמאנדא", איז ארויסגעפירט געווארן דורך האמאן ימ"ש צום בית־עולם, און דארט אויסגעשאסן געווארן אין שמיני עצרת תש"ג הי"ד.

אויסטערליש זענען געווען אויך די מאראלישע ליידן פון די צוואנגס־ארבעטער אין דער רוימונגס־קאמאנדא. דאס איבערבלייב פון די זאכן, וועלכע די געסטאפא און "עס.

עס.״ האבן נישט צוגערויבט פאר זיך, האבן זיי פארקויפט אויף אזא ליציטאציע: יעדן דינסטאג און פרייטאג, אין די מארק־טעג, פלעגט מען איינארדענען אין דער גרויסער צאנזער שוהל א מין ״אויספארקויף״: א ״פאלקס־דייטש״ האט געשאצט די זאכן, וואס זענען געבראכט געווארן פון געטא, און די פאלאקן פלעגן מאסנהאפט קומען קויפן. דאס געלייזטע געלד האט אנגעשטאפט די קעשענעס פון די דייטשע רוצחים.

אזוי גרויס איז געווען דאס אנלויף אויף די ביליגע מציאות, אז די יודישע ארבעטער פון דער ״רוימונגס־קאמאנדע״ פלעגן דארפן היטן דאס אריינלאזן לויט דער רייע. עס פלעגט זיך טרעפן, אז א טייל פאלאקן פלעגן געבן די ארדענונגס־היטער ״שוחד״ אביסל עסנווארג, כדי מען זאל זיי אריינלאזן פריער...

דאס הארץ־ווייטאג ביים צוקוקן אזעלכע סצענעס, קען מען נאך אלץ נישט פארגלייכן מיט די גייסטיגע יסורים פון די ״אָפגעראַטעוועטע״, אין אנבליק פון די כסדר׳דיגע מארדן פון די אויסבאהאלטענע רעשטלעך יודן. די געסטאפא פלעגט סיסטעמאטיש איינארדענען ״פאלאוואניעס״ אויף די אויסבאהאלטענע יודן. זיי האבן געהאט רשימות פון יודן, וואס האבן זיך נישט געהאט צוגעשטעלט אויף דעם פלאץ ביי דער העלענע־בריק אין יענעם בלוטיגן טאג פון 23סטן אויגוסט.

אויף דער דאזיגער רשימה איז אויך געווען די משפחה פון שמעון סאפיר, וועלכע מען האט פיר וואכן נאך די אויסזידלונג אויך ארויסגעפיהרט אויף דעם בית־עולם. די משפחה סאפיר איז געווען באקאנט אין צאנז מיט זייער אפן הויז פון צדקה וחסד, איבערהויפט שמעון׳ס מוטער, וועלכע

איז געווען באקאנט אין שטאט מיט דעם נאמען פייגעלע סאפיר. זי האט געוואוינט אין א גאנץ קליינער דירה און געהאט פלאץ פאר אלע אורחים מיט עסן, שלאפן און קליידונג.

שמעון סאפיר האט זיך אויסגעבויט א בונקער הינטער זיין גרויסן ברעטער מאגאזין, און ער מיט זיין משפחה זענען געווען באהאלטן דארט פיר וואכן נאך די אויסזידלונג, ביז זיי זענען ענטדעקט געווארן דורך די "עס. עס." רשעים ימ"ש. זיי אלע זענען ארויסגעפירט געווארן אויפ'ן בית החיים, און דורך די "עס. עס." אויסגעשאסן געווארן נעבן דעם קבר וועלכער איז צוגעגרייט געווארן דורך אנדערע יודן איידער מען האט זיי אליין אומגעברענגט.

א צווייטער פאל איז געווען מיט יודל ווייגבערג, וועלכער איז געבליבן אין געטא באהאלטן נאך די אויסזידלונג, און ער האט געהאט באשטעלט א גוי וואס זאל איהם קומען נעמען פון געטא. אבער דער גוי איז באמערקט געווארן דורך די "עס. עס." רשעים, וועלכע זענען נאכגעגאנגען דעם גוי און אזוי האבן זיי אנטדעקט יודל ווייגבערג'ן אין זיין בונקער. אויך איהם האבן זיי ארויסגעפירט צום בית החיים אין זעלבן שמיני עצרת ווען זיי האבן דארט דערשאסן די אויבנדערמאנטע יודן.[38]

אינמיטן וועג האט יודל ווייגבערג זיך געבעטן ביי דעם "עס. עס." מען וואס האט איהם געפירט, אז ער זאל איהם באלד דערשיסן, ווייל ער איז אזוי קראנק געווען אז ער האט נישט געהאט קיין כח צו גיין ביזן בית החיים. האט דער "עס. עס." מען איהם געטוהן א "טובה" און איהם באלד דערשאסן אויפ'ן וועג.

די "עס. עס." האט אזוי לאנג געגישטערט דורך אויספארשונגען, וואס האבן דערגרייכט אפילו ביז קראקא, ביז זיי האבן כמעט אלע, פריער צו שפעטער, אנטדעקט אין זייערע באהעלטענישן. עס האט זיך געוענט פאר א "גוטן טויט", וועו מען האט די געכאפטע נאך קורצע מאטערנישן געפירט אויפ'ן יודישן בית עולם צום דערשיסן. אזוי איז געווען דער גורל פון א גרופע פון 50 יודן. אבער דער געוועהנליכער גורל פון די אומגליקליכע געכאפטע יודן איז געווען ראפינירטע גיהנום־מאטערנישן פאר'ן טויט.

די יודישע צוואנגס־ארבטער, וואס האבן געוימט אין די ביוראס פון דער געסטאפא, האבן דארטן געזעהן מאטער־געצייג, וואס האבן אנגעווארפן א שוידער: רייט־בייטשן מיט אייזערנע שטאנגען אריינגעפלאכטן, צוואנגען צו קווועטשן פינגער און מויל, אייזערנע שענק, ווי מען פלעגט פארמאכן דעם קרבן צוזאמען מיט א הונט...

די בלוטיגע אויסוואורפן אין מענטשליכער געשטאלט, האבן אבער אויך אויסגעטראכט אזוינס, וואס האט איבערגעשטיגן אויך די אלע טארטורן: עטליכע וואכן נאך דער דעפארטאציע פון צאנזער געטא, האט די צאנזער געסטאפא געכאפט אויף דער סלאָוואַקישער גרענץ, דורך ספעציעל אויסגעשטעלטע וואַכן, גרופן יודן פון באכניע און אנדערע ערטער, וואס האבן געפרואווט אנטלויפן קיין אונגארן. נאך שרעקליכע מאטערנישן אין דער תפיסה, האט זיי נאך ערוואַרט א גרויליכן טויט. האמאן מיט זיינע העלפער, פעכנער און רודאלף, פלעגן זיך צוגעבן אפעטיט מיט אזעלכע טארטורן: פאר'ן אנבייסן האט מען אייניגע פון זיי אריינגעפאקט אין קאסטנס, געלאזט זיי ארויספירן אויפ'ן

יודישן בית־עולם און זיי דארטן באגראבן לעבעדיגערהייט אין די קאסטנס. הערש הערצבערג, א שניידער פון צאנז, וועלכער האט מיט נאך דריי יודן געפירט עטליכע אזעלכע קאסטנס אויפ׳ן בית־עולם, האט געהערט קרעכצן פון די פארמאכטע יודן אין די קאסטנס...

די רעשטלעך פון צאנזער געטא האבן די דייטשן בהדרגה אוועקגעפירט אין דער מאס, ווי די אויפרוימונג פון געטא איז פאראויסגעגאנגען. קודם־כל פלעגן זיי די גאנצע צייט אוועקשיסן אויפ׳ן ארט די קראנקע און די שוואכע.

ראש השנה תש״ג (1942) האבן די דייטשן אוועקגעשיקט די ערשטע גרופע פון ארום 40 יודן קיין מעליץ, אין דארטיגן ארבעטס־לאגער. סוף סעפטעמבער 1942 האט מען אוועקגעשיקט ארום 150 יודן פון צאנז קיין טארנע. סוף אקטאבער האט מען ווידער אוועקגעשיקט א גרופע קיין טארנע, אין די דארטיגע שניידער־וואַרשטאַטן. סוף פרילינג 1943, זענען נאך געווען איבער 100 יודן אין צאנזער געטא, אלס ״אויפרוימונגס־קאמאנדא״, אבער אין יוני 1943 האט מען 70 פון זיי ארויסגעפיהרט אין ארבעטס לאגער שעבניע, אין דער געגנט פון יאַסלע. איבערגעלאזט האט מען נאך בלויז 37 יודן, אויסצוקערן צושטויסענע ציגל פון חרובן געטא, און דאס מיסט פון דער יודישער גאס. מיט פיר וואכן שפעטער, אין יולי 1943, האט די דייטשע פעלד־זשאַנדאַרמעריע ארומגערינגלט דאס געטא און די לעצטע 37 יודן זענען דעפארטירט געווארן פון צאנז קיין שעבניע. צאנז איז געווארן פולשטענדיק יודענריין.

זעקסטער קאפיטל

די יסורים אין די ארבעטס לאגערן

די לעצטע עטליכע הונדערט יודן פון צאנזער געטא זענען פארשלעפט געוואָרן און געווען צושפרייט אין פארשידענע לאגערן, ווי זיי האבן אדורכגעמאכט אלע שבעה מדורי גיהנום.

אין לאגער מושינע, ווי איך האב זיך געפונען, זענען געווען 100 יודישע צוואנגס־ארבעטער פון פארשידענע געגנטן פון צאנזער קרייז, דער עיקר פון דער שטאט צאנז גופא. לעצטנס, דאס הייסט נאך דער ליקווידאציע פון צאנזער געטא, דעם 23סטן אויגוסט, זענען צוגעקומען נאך 49 יודישע צוואנגס־ארבעטער.

דער יודישער אנפירער אין לאגער איז געווען דוד שליסל פון צאנז. דוד שליסל איז געווען זעהר אן איידעלער מענטש, און ער האט זיך זעהר גוט אויפגעפיהרט צו די העפטלינגען. ער איז געווען א זוהן פון ר׳ שלום שליסל, א בכבוד׳דיגער בעל הבית אין צאנז און א גרויסער עושר.

די לאגע אין מושינע האט זיך קאַטאַסטראָפאל געענדערט נאך דער פארניכטונג פון צאנזער געטא. פריער פלעגן די צוואנגס־ארבעטער באקומען פעקלעך שפייז און קליידונג פון הילפס־קאָמיטעט פאר׳ן צאנזער קרייז. אבער יעצט, נאך דער

דעפאָרטאַציע פון צאנז, האבן א סך געווען מיטארבעטער פון דעם דאזיגן קאמיטעט און פון זיינע דעלעגאַטורן זיך אליין געפונען אין מושינער ארבעטס־לאגער. זיי האבן געבעטן פון קראקא הילף אין שפייז, רפואות, וועש און שיך. די פארלאנגטע הילף איז אבער קיינמאל נישט אנגעקומען. אן אנדער לאגער אין מערב־גאליציע, ווי הין עס פלעגן דעפארטירט ווערן יודן פון צאנז פאר דער ליקווידאציע פון געטא, איז געווען דער שוידערליכסטער פון אלע "ארבעטס־לאגערן" — דער לאגער אין ראַבקע.

אפיציעל איז ראַבקע געווען א שולע פון דער "זיפא" (זיכערהייטס פאליציי) און "עס. די." (זיכערהייטס דינסט). פאקטיש איז דאס אבער געווען א שולע, ווי די מערדער האבן זיך איינגעאיבט אין אלע מעטאדן פון סאדיסטישע רציחות. דער "קורס" אין דער "שולע", האט געדויערט 6 חדשים. די שולע האט זיך געפונען אין דער ווילע "טערעסקא". די יודן פון די טראנספארטן, וואס פלעגן אנקומען קיין ראבקע, פלעגט מען באלד ממית׳ן דורך שיסן אדער הענגען. אזוי איז געשעהן מיט צוויי טראנספארטן פון 170 און 150 אלטע און שוואכע מענטשן, וועלכע דער לייטער פון "ארבעטס־אמט" אין צאנז האט אין מאי־יוני 1942 אוועקגעשיקט קיין ראבקע. בלויז עטליכע פון דעם טראנספארט, נישט מער פון א צענט־חלק, די שטארקסטע פון א גרופע, פלעגט מען איבערלאזן, כדי זיי צו פארמאטערן דורך אויסטערלישע ארבעט און ראפינירטע פיניגונגען...

א גרופע פון 60 יודן פון צאנז, וועלכע מען האט געבראכט קיין ראבקע אין יוני אדער יולי 1942, צווישן זיי עטליכע רבנים, האט דער ס.ס. לאגער־קאמאנדאנט, ראזענבוים

ימ״ש, זיי תיכף אליין דערשאסן, נאך דעם ווי זיי זענען ארויסגעפירט געווארן פון באד. די איבעריגע האט ער געצוואונגען צו טרינקן ״גנאיאווקע״ (מי רגלים מיט צואה), צו צורייסן סידורים און אנדערע ספרים, וואס זיי האבן געהאט ביי זיך. דערנאך האט ער צוגעפירט צו אן אויסגעגראבענעם קבר און אויסגעשאסן. פאר׳ן טויט האבן זיי אויסגעשריגן: שמע ישראל...

אן אנדערער מערדער, וואס האט אין ראבקע דורכגעפירט די מאסן־דערשיסונגען, איז געווען שטאבס־שארפירער פראָך.

די ווינציגע אויסדערוועהלטע לעבן געבליבענע אין ראבקע, האבן געמוזט שלעפן שווערע טאטשקעס (וועגעלעך מיט איין ראד) אויפן בארג, ביי א ״דערנערונג״ פון 100 גראם ברויט א טאג. דער לאגער־קאמענדאנט, ראזענבוים, פלעגט באפאלן די צוואנגס־ארבעטער אויף הינטערווייל עכץ, און שמייסן זיי מיט א בייטש וואס האט געהאט א בלייערנעם קנעפל...

אן אנדער רוצח, דער אנפירער פון מיליטערישע איבונגען, באנעט, האט זיך אמאהל פארענטפערט פאר א פוילישן אינזשעניר אין לאגער, גראכאוואלסקי: ״מיר מוזן אויסניצן די יודישע ארבעטס־כוחות, איידער זיי וועלן פארן קיין מאדאגאסקאר״.

געווען אין ראבקע פאלן, וועו מען פלעגט שיסן איינצעלנע פאלאקן מיט א גרופע יודן. בעת מען האט ביי א סעלעקציע געהאנגען צענדליקער ארבעטער, האבן אלע איבעריגע ארבעטער פון לאגער געמוזט זיין אנווועזענד ביי דער סצענע. נישט זעלטן האט מען געצוואונגען די יודישע ארבעטער צו באגראבן די טויטע צוזאמען מיט דערשאסענע, וואס האבן נאך

ארויסגעוויזן צייכנס פון לעבן... ס׳איז געווג געווען פאר דעם רשע־מרושע ראזענבוים, אז א יודישער ארבעטער האט געהייסן אזוי ווי ער, ראזענבוים, ער זאל איהם דערשיסן צוזאמען מיט זיין גאנצער פאמיליע.

דער לאגער־פירער אין שעבניע איז געווען אן ״עס. עס.״ מאן, גרזימעק, א רוצח, וואס איז ארומגעגאנגען צווישן די ארבעטער אין די באגלייטונג פון א הונט און מיט אן אנגעלאדענעם אויטאמאטישן רעוואלווער אין דער האנט.

איין מאהל האט ער דערזעהן, אז איינער פון די ארבעטער, וואס האט געפיהרט טאטשקעס מיט זאמד, איז אפגעשטאנען אין דער ארבעט. דאס איז געווען מיינער א קרוב, מאיר יחיאל צימעטבוים פון צאנז (געבוירן אין 1905), וואס האט בעת דער מלחמה געוואוינט אין באכניע. נאך דעם ווי די דייטשן האבן בעת דער אויסזידלונג אומגעברענגט זיין איינציג קינד, איז ער געווען אזוי דערשלאגן, אז ער האט אין לאגער, אין שעבניע, נישט געקענט צוזאמענעמען די כוחות, כדי צו ארבעטן גלייך מיט אלע.

וועז גרזימעק האט געזעהן, אז צימעטבוים ארבעט נישט געווג, האט ער אנגעצילט אויף איהם דעם רעוואלווער, אבער ער האט איהם געטראפן אין פוס און צימעטבוים איז אנטלאפן. דריי יודישע פאליציאנטן האבן איהם דעמאלט נאכגעיאגט און אויף גרזימעקס באפעל איהם געבונדן. צימעטבוים האט א געבונדענער אויסגערופן צו גרזימעק׳ן: ״איהר וועט האבן דעם זעלבן סוף וואס מיר; איהר האט אונז יודן אויסגעמארדעט, אבער איהר וועט די מלחמה פארשפילן!״

וועז צימעטבוים איז געלעגן אויף דער ערד, אונטער דער

וואך פון אוקראינער, איז אויף איהם ארויפגעפארן א ס״ס מאן. צימעטבוים האט דאן איבערגעחזר׳ט פאר איהם כמעט די זעלבע ווערטער, וואס ער האט געזאגט גזימעקן: ״איהר האט געוואונען די מלחמה קעגן יודן, אבער נישט די מלחמה קעגן דער וועלט!״

דער ס.ס. מאן האט באלד געשאסן צימעטבוים׳ען אין מויל, כדי ער זאל נישט קענען מער רעדן. דאן האבן איהם געכאפט צעהן יודישע ארדענונגס־לייט און אוועקגעשלעפט אויפן אפעל פלאץ, ווי מען האט איהם געהאנגען אויף די הענט, אויסגעדרייט אויף אונטן. יעדעס מאהל וואס די פיס האבן דערגרייכט די ערד, האט א יודישער ארדענונגס דינסט מאן, וואס איז ספעציעל אוועקגעשטעלט געווארן פאר דעם צווועק, אוועקגעגראבן די ערד מיט א שויפל. אזוי איז ער נעבעך געהאנגען 7 שעה, אין אוממענטשליכע יסורים.

אין אוונט, נאכן אפעל, איז אנגעקומען דער לאגער קאמאדאנט קעלערמאן, מיט גזימעקן און א גרופע געסטאפא־לייט, און מאיר יחיאל צימעטבוים איז אראפגענומען געווארן פון דער תליה און דערשאסן געווארן מיט דריי שאסן... זיין נאמען וועט לייכטן און פאראייביגט ווערן צווישן די קדושי עיר צאנז.

נאוועמבער 1943 האט מען אנגעהויבן צו ליקווידירן דעם לאגער אין שעבניע און ארויסגעשיקט די לאגער געפאנגענע קיין אשוויענטשים (אוישוויץ). אין 1944 האט מען אויך די איבערגעבליבענע אין לאגער פוסטקאוו ארויסגעפירט קיין אוישוויץ. גרופן צאנזער יודן האבן זיך אויך געפונען אין די לאגערן פלאשאוו ביי קראקא און

סקאַרזשיסקא. ביים סוף פון דער מלחמה האבן די לעצטע רעשטלעך פון די צאנזער יודן, נאך דער עוואקואציע פון די לאגערן אין פוילן, אדורגעמאכט דעם לעצטן מארטירער וועג (באקאנט אלס טויטן מארש) אין די לאגערן אין דייטשלאנד און אין עסטרייך. דארט האבן בלויז געציילטע פון זיי דערלעבט די באפרייאונג.

זיבעטער קאפיטל

מיינע איבערלעבענישן

און יעצט וויל איך באשרייבן מיינע פערזענליכע איבערלעבענישן.

אין לאגער מושינע האבן מיר געארבעט פאר די פירמא "האָבאַג". מיר האבן פאבריצירט האלצערנע הייזער, צו שיקן קיין דייטשלאנד, צו די שטעט וואס זענען באָמבאַרדירט געווארן דורך די אליאירטע (אמעריקע, ענגלאנד און רוסלאנד). דער שעף און "עס. עס." קאמענדאנט פון לאגער האט געהייסן טריידלער, וועלכער האט געקענט רעדן אפילו העברעאיש.

ערב יום כיפור תש"ג 1942 בין איך געבליבן אין לאגער, ליגנדיג אויף דעם פריטש נישט קענענדיג גיין צו דער ארבעט, צוליב דעם וואס איך האב באקומען א שטארקן קלאפ מיט א פארראסטן שארפן אייזן אין מיין לינקע האנט, און דורך דעם האב איך באקומען א בלוט פארגיפטונג.

איז דער "עס. עס." מאן טריידלער אריינגעקומען אין דעם בלאק ווי איך בין געלעגן קראנק, און צו מיר געזאגט בזה הלשון: "דו יודע, ווייסט בעשייד דו האסט א בלוט פארגיפטונג. מארגן איז יום כיפור און מארגן שטארבסטו אוועק. דו מוזסט דיר איין קדיש באזארגן, בעפאהר דו

שטארבסט אוועק!". איך בין דערציטערט געווארן הערענדיג זיינע ווערטער. מיטן אויבערשטנ׳ס הילף איז אבער זיין וואונטש נישט מקויים געווארן, און טראצדעם וואס איך האב גארנישט געטוהן אויסצוהיילן מיין מיין בלוט פארגיפטונג (אויסער צולייגן א שמאטע מיט קאלט וואסער), האב איך איהם איבערגעלעבט. מיין האנט האט ב״ה דער מלאך רפאל אויסגעהיילט.

איינמאהל איז אנגעקומען א פעקעל פאר מיר אין לאגער מושינע. אין דאזיקן פעקל איז געווען א בריוו געשריבן אין יודיש, פון א יודיש מיידל וועלכע האט געארבעט צוזאמען מיט מיין שווועסטער חוה׳ן אין א פאבריק אין קראקעווער געטא. דער ״עס. עס.״ מאן טריידלער האט פארלאנגט פון מיר איך זאל איהם פאַרלייענען דאס יודישע בריוול וואס איז געלעגן ביי דעם פעקל לעבנסמיטל. דער בריוו האט זיך געלייענט ווי פאלגענד:

״ליבער ברודער מיינער, געזעהן האב איך דיך קיינמאהל נישט, אבער איך האב וועגן דיר געהערט פון דיין שווועסטער חוה, מיט וועמען איך האב דא צוזאמען געארבעט. אזוי ווי דיין שווועסטער געפינט זיך נישט מער דא... (דאס הייסט, זי איז מער נישט צווישן די לעבעדיגע), האב איך איבערגענומען די שווועסטער׳ס פלאץ און זיך אונטערגענומען איהר פליכט, דיר צו העלפן מיט אלעם וואס איך וועל דיר נאר קענען העלפן, טראצדעם וואס איך קען דיך נישט פערזענליך. נאטירליך ווייס איך נישט ווי לאנג איך וועל נאך דא בלייבן. האלט דיך גוט... און ג־ט זאל דיך אפהיטן פון אלעם שלעכטן...״

דער "עס. עס." מאן האט זיך אויפגערעגט אויף מיר און מיך געפרעגט ווער איז דאס מיידל וואס האט דיר דאס פעקל געשיקט און דעם בריף געשריבן. האב איך איהם געענטפערט אז איך קען זי נישט פערזענליך, ווייל איך האב זי קיינמאהל נישט געזעהן.

דער "עס. עס." מאן האט געקריצט מיט די ציין, און מיר געזאגט: "ווי אזוי איז מעגליך דאס מיידל זאל דיר שיקן פאקעטן וועז דו קענסט זי איבערהויפט נישט? ווי אזוי האסטו דאס מיידל קענען גע‌לערנט, וואס זי שיקט דיר דעם פאקעט?".

איך האב איהם געענטפערט אז איך האב דאס מיידל נישט געזעהן און קיינמאהל נישט געהערט פון איהר. "ניין?" האט ער אנגעהויבן שרייען, "איהר יודן זענט א באנדע אינטערנאציאנאלע פאברעכער!"

קיין צווייטן פאקעט האב איך ליידער מער פון איהר נישט ערהאלטן. וואַרשיינליך האט זי זיך מער נישט געפונען צווישן די לעבעדיגע.

עס איז שווער פארצושטעלן ווי אזוי די ימים נוראים פון תש"ג זענען אדורכגעגאנגען אין דעם מושינער לאגער. די סליחות וואס מיר האבן געזאגט פארטאגס פארן דאוונען, די געווייגען און געשרייען זענען געגאנגען עד לב השמים, דערוויסנדיג זיך וואס עס האט פאסירט מיט אונזער טאטע־מאמע, ברידער און שוועסטער, וועלכע זענען אזוי ברוטאל אומגעברענגט געווארן מיט אלע מיתות משונות דורך די נאצישע רוצחים ימ"ש. מיר האבן געדאוונט אין דער טונקל פארטאגס, כדי די "עס. עס." רוצחים זאלן נישט

באמערקן. עס איז געווען שווער צו באהערשן דעם עולם, אביסל שטילער צו ווינען און צו דאוונען.

איינמאהל איז אריינגעקומען דער "עס. עס." קאמענדאנט, טריידלער, און געמאלדן אז ער וועט מאכן "רוסישע געמיינשאפט". דאס מיינט, אז אלע זאלן זיין גלייך, נישט איינער רייך און איינער ארים. מיר האבן פארשטאנען אז ער וועט צונעמען ביי אונז אלע זאכן און פארטיילן גלייך צווישן אלע העפטלינגען. מיר האבן נאך געהאט פון דער היים אונזערע וועש און קליידער און עפעס לעבנסמיטל. אויף א העלפט האט ער געהאלטן ווארט, צונעמענדיג ביי אונז אלעס, אבער קיינער האט פון די אלע זאכן גארנישט צוריקבאקומען.

פון מושינע צוריק קיין צאנז

אין א שיינעם העלן טאג, אין נאוועמבער 1942, איז אין מושינער לאגער אנגעקומען האמאן — דער געסטאפא שעף מערדער פון צאנז, און האט גערופן צו זיך דעם "עס. עס." קאמענדאנט פון מושינע, און איהם געגעבן א באפעהל אז ער מוז באלד צוריקשיקן אלע יודן צו איהם קיין צאנז, ווייל מיר לעבן דא אין דעם לאגער פון מושינע צו פריי. דאס "פרייהייט" איז באשטאנען אין דעם וואס עס איז נישט געווען קיין עלעקטריזירטער גדר.

ס'איז אונז אלע באלד באפאלן א שרעק, וויסנדיג וואס עס ווארט אויף אונז ווען מען שיקט אונז צוריק קיין צאנז, וועלכע איז שוין לאנג געווען "יודענריין". איבערהויפט איז אונזער שרעק געווען בארעכטיגט הערנדיג אז מיט צוויי וואכן פריער האט האמאן ימ"ש ארויסגעפירט אויפן בית החיים א

גרופע פון 39 יודן וועלכע זענען געבליבן נאך די אויסזילדונג ארבייטן אין צאנז ביי די פירמע "טאָדט", און אז אין שמיני עצרת האט ער זיי אלע דערשאסן. זייערע קברים האבן זיי אליין געמוזט פריער אויסגראבן.

דער פלאן האט אבער דעם "עס. עס." מאן טריידלער נישט געשמעקט, וויסנדיג אז וועלן דער לאגער ווערט אויפגעלעזט ענדיגט זיך זיין קאריערע, און ער וועט מוזן גיין אויפן "אָסטפראָנט". פארן אָסטפראָנט האבן אלע דייטשן געציטערט. דאס האט איהם גלייך באוואויגן אריינצופארן צו האמאן קיין צאנז און בעטן אונז וויטער צו לאזן, ווייל אונזער ארבעט איז וויכטיג פאר'ן דייטשן פאלק וואס זיי ווערן באמבארדירט דורך אונזערע פיינט. אזוי ווי אונזערע חכמים זאגן דאך "תפילה עושה מחצה", האט דער "עס. עס." מערדער האמאן מסכים געווען איבערצולאזן אין מושינער לאגער 50 פראצענט פון די ארבעטער, דאס הייסט די שטארקע און פעסטע, 75 פערשוין. די איבעריגע 75 שוואכערע מוז ער אפשיקן צו איהם קיין צאנז.

יעצט האט מען אנגעהויבן סארטירן די 75 שוואכערע, וועלכע מען מוז צוריקשיקן קיין צאנז צו האמאנ'ען. צווישן די ערשטע וואס מען האט אויסגעקליבן צוריקצושיקן קיין צאנז בין איך געווען, ווי אויך מיין חבר הלל לאנדוי, א צאנזער וועלכער וואוינט היינט אין בראזיל. מיר האבן געהאט אלע שוואכע סימנים, קליין און איינגעדארט. דאס סארטירן די 75 מענטשן איז די "עס. עס." נישט אנגעקומען אזוי לייכט, ווייל נאכדעם ווי מען האט שוין עמיצן אויסגעקליבן צו זיין פון די 75 צוריקגעשיקטע, האט ער זיך צוריק אריינגעמישט צווישן די נישט אויסגעקליבענע, וויסנדיג וואס

עס ווארט אויף איהם אין צאנז. די "עס. עס." רשעים האבן געזעהן אז זיי ווערן נישט פערטיג מיט אונז, האבן זיי זיך אוועקגעשטעלט מיט די ביקסן קעגן אונז און געזאגט אז אויב איינער פון די אויסגעקליבענע וועט נישט בלייבן שטיין און וועט פראבירן זיך צוריק אריינצומישן צווישן די אנדערע, וועט ער דערשאסן ווערן אויפן פלאץ. בלית ברירה האבן מיר יעצט געמוזט שטיין בלייבן אויפן פלאץ, און מער נישט פראבירט זיך צוריק אריינצומישן.

באלד זענען די 75 יודן געווען גרייט צום טראנספארט. די איבעריגע 75 וואס זענען איבערגעבליבן האבן זיך מיט אונז געזעגנט מיט טרערן אין די אויגן, וויסנדיג וואס עס ווארט אויף אונז ביי האמאנ'ען אין צאנז. מען האט אונז צוגעפירט צום באהנהאף אין מושענע, און די ווערקשוץ פאליציי האבן אונז אריינגעפאקט אין אן אקסן וואגאן און באגלייט ביז צאנז.

אנקומענדיק אין צאנז, האט אונז שוין אפגעווארט ביים באנהאף איינער פון די באקאנטע "עס. עס." סאדיסטן פון צאנזער געטא, יאהאן בארנהאלץ ימ"ש. אויסשטייגנדיג פון וואגאן האט ער יעדן פון אונז "מכבד געווען" מיט א פאטש אדער א קאָפּע מיט זיין שפיציגן שטיוול. איך האב נאך עד היום א צייכן אויף מיין לינקן פוס פון זיין שטיוול מיט וועלכן ער האט מיר געגעבן א קאפע, באגלייט מיט א געשריי "פארפלוכטע הונדע! שנעל ארויס פון דעם וואגאן!", האט יאהאן אויף אונז געשריגן.

פון דער באהן האט מען אונז געפירט צו דער צאנזער תפיסה. דורך די תפיסה טיהר האט נאר איין מענטש געקענט

אדורכגיין, אבער פון שרעק האבן מיר געטראטן איינער אויפן צווייטן, וועלנדיג זיין וואס פריער אוועק פון יאהאנ׳ס הענט. אלזא, מען האט אונז אריינגעפאקט אין צווויי תפיסה צעלן. 37 מענטשן אין איין צעלע, און 38 אין דער צווייטער צעלע. מען האט אונז אפילו נישט אריינגעגעבן אן עמער פאר׳ן מענטשליכן געברויך. פון עסן איז זיכער קיין רעדע נישט געווען. מיר זענען אלע געווען "זאט" פון די טויט שרעק. וועו מיר האבן געזעהן אז עס איז סכנת נפשות און מיר קענען זיך מער נישט איינהאלטן — איינער האט נייטיג געהאט ארויסצוגיין גדולים און איינער קטנים — האבן מיר אנגעהויבן האקן אויף דער טיהר פון תפיסה ביז מען האט אונז אריין געגעבן געגעבן א גרויסן עמער.

ענדליך איז די נאכט אדורך. פארטאגס האבן די "עס. עס." לייט אונז ארויסגענומען פון די תפיסה צעלן און אראפגעפירט אויפ׳ן תפיסה הויף, און געפרעגט אויב ס׳איז אונז קאלט. האבן מיר אלע געענטפערט "יא". האבן זיי אונז געהייסן זינגען לידער פון דער סינאגאגע און טאנצן כדי ס׳זאל אונז ווערן ווארעם. אלס פארזינגער האבן זיי אויסגעקליבן א יוד מיט׳ן נאמען בערל כהנא, וועלכער האט נישט געקענט זיין מויל עפענען. ער האט געמוזט זינגען מיט אונז, בעת די דייטשן זענען געשטאנען אין א זייט און געלאכט פון אונזער טאנצן און זינגען.

דערנאך האבן זיי אונז געפרעגט צי מיר זענען אויך הונגעריק, און וועו מיר האבן געענטפערט אז יא, האבן זיי אויסגערופן צו אונז: "דא וועט איהר קיין פרעסן נישט באקומען, אבער וועו איהר וועט אנקומען צו אייערע 'אָנקלס'

אין יודען־געטא פון טארנא, וועט איהר דארט באקומען גענוג צו פרעסן".

דאס מאל איז אריין זיי א רוח און זיי האבן אונז נישט געשלאגן. דאקעגן נעבן אונז, אין הויף פון דער תפיסה, זענען געשטאנען א גרופע פאלאקן, וועלכע זענען דורך די "עס. עס." יא צוקיילט און צעשלאגן געווארן.

פון צאנז קיין טארנא

דערנאך האט די געסטאפא אונז געפירט צום צאנזער באהנהאף, אוועקצושיקן אונז צום טארנער געטא. מיר האבן נאך אלץ נישט געגלייבט אז מיר וועלן ארויסגיין בשלום פון די רוצחים׳ס הענט. ענדליך האט מען אונז איינוואגאנירט אין אן אקסן וואגאן, באגלייט דורך די "עס. עס.", און מיר זענען אפגעפאהרן קיין טארנא.

אנקומענדיג קיין טארנא האבן זיי אונז אריינגעפיהרט אין געטא צום יודענראט און געזאגט צו די אנפירער פון יודנראט: "די לויטע האבן שוין 2 טאַגע ניכטס געפרעסן. איהר מוזט זיי געבן עסן".

און אזוי איז טאקע געווען. די יודישע פאליציי האט אונז געפיהרט אין דער כשר׳ע קעך פון געטא, ווי מען האט אונז מחי׳ געווען מיט ווארעמע קארטאפל זופ.

ווי גייט מען יעצט וואוינען? 90 פראצענט פון די טארנער יודן זענען שוין דאן געווען אומגעברענגט און פארניכטעט. די 10 פראצענט וואס זענען נאך געבליבן, זענען געווען רעשטלעך פון פארשידענע שטעט און דערפער, און האבן

געוואוינט זעהר צוזאמענגעפרעסט. האבן די יודישע פאליציי באקומען א באפעהל אריינצושטעלן ביי יעדער פאמיליע אין געטא איינעם פון אונז.

מיך האט מען אריינגעזעצט צו א געוויסע פאמיליע פעננינג. דער הערר פעננינג איז געווען א פראסטער מענטש און ער האט געארבעט אלס מאהלער ביי די טארנער געסטאפא. וועז ער איז אהיימגעקומען און דערזעהן דעם נייעם אורח וואס ער האט באקומען, האט ער זיך נישט אזוי שטארק געפרייט, און ער איז אפשר אויך געווען געוועכט, ווייל איך האב נישט געהאט קיין נארמאלן אויסזעהן. דאס איינציגע אנטועכץ וואס איך האב געהאט, איז געווען נאר דאס וואס איך האב געטראגן אויפן קערפער, און דער איינציגער אנצוג איז געווען פארלאטעט מיט ווייסע לאטעס, פון שטיקלעך וואס איך האב געהאט אפגעשניטן פון מיין העמד און צוגעניייט אויף די לעכער פון מיין אנצוג. וואס האב איך געזאלט טוהן? (די וועלט זאגט אז ס׳איז בעסער א מיאוס׳ע לאטע איידער א שיינער לאך). הערר פעננינג מיט זיין פרוי האבן מיר ערקלערט, אז אזוי ווי ער ארבעט אויף די געסטאפא מוז ער זיין זויבער, ממילא קען ער נישט אריינעמען אומריינע אורחים. וועז איך האב זיי געזאגט: ״ווי אהין זאל איך גיין? מען האט מיך דא אריינגעזעצט פון יודענראט. איך וועל מיך אוועקלייגן אין א ווינקעלע און וועל אייך גארנישט שטערן״. אלזא, באין ברירה האבן זיי מסכים געווען דערצו.

א פאר טעג האב איך באגעגנט א פאר היימישע מענטשן, וועלכע האבן מיך באזארגט מיט אביסל זויבערע וועש און אנשטענדיגע אנגעטועכץ, זענען די משפחה פעננינג געווארן היימיש מיט מיר און מיך זעהר מכבד געווען. אזוי ווייט אז

ער האט זיך שפעטער מוסר נפש געווען פאר מיר, ווי פאלגענד:

פון צייט צו צייט פלעגן די יודישע פאליציאנטן כאפן יודן אויף דעם באפעל פון דער געסטאפא, אוועקצושיקן זיי אין די לאגערן. איינמאהל האט זיך געמאכט א פלוצלונגדיקע כאפעריי פון דער יודישער פאליציי. מיר זענען געווען דריי צאנזער יונגלעך אויף דער גאס אין טארנער געטא, און נישט געווארטעט ווי זיך צו באהאלטן. האט א פרוי וואס פלעגט באקן קארטאפעל פלעצלעך צו פארקויפן אין געטא, געעפנט איהר פענסטער און אויסגערופן צו אונז: "קינדערלעך, קומט שנעל ארויף, וועל איך אייך באהאלטן". מיר זענען שנעל ארויפגעלאפן צו איהר. אין שטוב האט זי געהאט א אויוון צו באקן קארטאפל פלעצלעך מיט צוויי בראטערן, איין בראטער איז געווען אן עכטע און די צווייטע בראטער איז געווען א פאלשע. דורך די פאלשע בראטער איז מען אריינגעקראכן אין א בוידעם שטיבל. זי האט שנעל געעפנט די פאלשע בראָטער און געזאגט צו אונז: "קינדערלעך קריכט אריין שנעל אין בוידעם שטיבל דורך די בראָטערער".

אבער אזוי ווי מיר זענען נאר אריינגעקראכן אין בוידעם שטיבל האבן מיר שוין געהערט די קולות פון די יודישע פאליציי לייט וואס האבן אונז נאכגעפאלגט, און אריינקומענדיג צו די פרוי באלד באפוילן זי זאל ארויסגעבן די מענשטן וואס זי האט פארשטעקט. די פרוי האט געענטפערט אז זי האט קיינעם נישט באהאלטן. זיי האבן אנגעהויבן זוכן, געקלאפט אויף די וועגט, אבער זיי האבן נישט געפונען די עפענונג אריינצוגיין אין בוידעם. האבן מיר געמיינט אז מיר זענען שוין זייערער פטור. זיי האבן זיך אבער נישט אזוי

שנעל אונטערגעגעבן, און זיי זענען ארויף אויפ׳ן דאך און אראפגענומען א פאהר דאַך ציגעל און זיך אריינגעלאזט אין בוידעם צו אונז. אויף דעם בוידעם איז געווען א בעטגעוואנט, האבן מיר דאס בעטגעוואנט צוריסן און פראבירט זיך פארדעקן מיט די פעדערן פון בעטגעוואנט, אבער דאס האט אונז נישט געהאלפן. זיי האבן אונז געכאפט און מיטגענומען אין קעלער פון יודענראט. דארט אין קעלער האט מען געהאלטן אלע געכאפטע מענטשן.

איינער פון די פאליציי האט געהייסן שמאי אדלער, און איך האב פראבירט אויפ׳ן וועג ביי איהם צו בעטן, ״אפשר לאזטו אונז נאך? וואס וועסטו האבן וען מ׳וועט אונז שיסן אדער אוועקשיקן?״. ס׳האבן אבער נישט געהאלפן מיינע תחנונים, זיי האבן אונז, אלע דריי, איבערגעגעבן אין די הענט פון דער געסטאפא. וען מען האט אונז אריינגעפירט אין קעלער פון יודענראט, האבן מיר געזעהן ליגן אויף דער ערד א יודישער פאליציאנט טויט, וואס דער געסטאפא מערדער גרונאף ימ״ש האט איהם דערשאסן, דערפאר וואס ער איז נישט געווען גענוג שנעל ביים ברענגען און כאפן מענטשן. דארט העבן מיר אויך געטראפן אנדערע געכאפטע יודן, צווישן זיי אויך צוויי ברידער פון צאנז, משה מענדל און אברהם גראסס.

וען הערר פענניג — דער יוד ביי וועמען איך האב געוואוינט — איז ביינאכט אהיימגעקומען פון זיין ארבעט, האט ער זיך נאכגעפרעגט ביי זיין פרוי אויף מיר: ״וי איז דער בחור זלמן לעהרער וואס וואוינט דא ביי אונז?״. נאך 8 אזייגער אוונט האט מען שוין נישט געטארט ארויסגיין אין געטא, און אזוי וי ס׳איז שוין געווען 9 אזייגער אוונט

און איך בין נאכנישט צוריקגעקומען צו זייער היים, האט זיין פרוי זיך אנגערופן: "וואר ווייס צו ער איז נישט געכאפט געווארן דורך די יודישע פאליציי ביי די היינטיגע אקציע אין געטא?..."

הער פענניג האט קיין סך נישט געקלערט, נאר געזאגט צו זיין פרוי: "איך שטעל מיר איין דאס לעבן און וועל אהינגיין אין קעלער פון יודענראט, צו זעהן אפשר געפינט ער זיך דארט צווישן די געכאפטע, און אפשר וועט מיר געלונגען איהם ארויסצונעמען פון דארט".

דאס איז געווען פארבונדן מיט זעהר גרויסע סכנות. ערשטנס איז עס געווען נאך די שפערשטונדן פון געטא. צווייטנס, דארט אין קעלער האט זיך געדרייט גרונאף דער שעף און הויפט רוצח פון דער געסטאפא. אבער הער פענניג האט געכאפט זיין מאנטל און געגאנגען צום קעלער פון יודענראט.

ביים אריינגאנג איז פענניג באלד פארהאלטן געווארן דורך דעם געסטאפא מערדער גרונאף. ער האט אויף איהם א געשריי געגעבן, "פארפלוכטער הונט, וואס מאכסטו היער יעצט? האסטו פארטיג געמאכט דיין מאהלער ארבייט ביי מיר צו הויזע?" (הער פענניג האט געפארבט גרונאף'ס הויז). "אַוואָל, הער שעף" — האט פענניג געענטפערט.

— "אלזא, וואס זוכסטו יעצט היער?".

פענניג האט געענטפערט, אז ער האט א ביטע צום הער שעף. "אויב עס געפינט זיך צווישן די געכאפטע דא, אין

קעלער, דער יונגע וואס ווּאוינט ביי אונז, זאל דער הער שעף איהם ארויסגעבן און באפרייען".

— "גוט, גיי אראפ אין קעלער און זעה צו דער יונגע געפינט זיך דארט".

וועז הער פענניג איז אראפגעקומען אין קעלער און מיך דערזעהן, האט ער מיך אנגענומען ביי די האנט און צוגעפיהרט צו דעם "עס. עס." מערדער, זאגנדיק: "דאס איז דער יונגע וואס ווּאוינט ביי אונז אין געטא". האט דער מערדער געזאגט צו איהם: "זאפארט פארשווינדע פון דא מיט איהם צוזאמען".

און אזוי בין איך, אדאנק דאס מסירת נפש פון מיין בעל אכסניא אין טארנער געטא, הערר פעניג, ניצול געווארן פון יענער אקציע. ליידער איז פון די אלע געכאפטע בעת יענער "אקציע" קיינער נישט לעבן געבליבן. זיי זענען געווארן פארשיקט אין א פולווער פאבריק, און געמוזט ארבעטן דארט אָן גאז מאסקעס, און אזוי זענען זיי אומגעקומען ביי די ארבעט.

אגב, זייענדיג אין טארנער געטא האב איך באמערקט א טאכטער פון איינעם פון די דיינים פון צאנז, ר' מרדכי יוסף סאפיר הי"ד. ר' מרדכי יוסף האט געוואוינט אין זעלבן הויז ווי מיר האבן געוואוינט, און ער איז געווען זעהר היימיש מיט מיין פאטער הי"ד. ער פלעגט א סך אריינקומען צו אונז און מיר פלעגן א סך אריינקומען אין זייער דירה.

ר' מרדכי יוסף'ס טאכטער האט אויסגעזעהן ווי א גוי'יש מיידל, און אזוי ווי איהר ביינאמען איז געווען סאַפיר, האט זי געענדערט דעם נאמען אויף סאַראַפין (א פוילישער נאמען).

זי האט פאר זיך אויך באזארגט אַרישע פאפירן אויף דעם נאמען סאראפין, און אדאנק דעם האט זי זיך ארויסגעשמוגלט פון צאנזער געטא צו דער ארישער (גוי׳שער) זייט. ממילא האב איך מיך זעהר געוואונדערט וואס זי טוט דא, אין טארנער געטא. האב איך זי געפרעגט: ״צפורה, וואס טוטסו דא?״ האט זי מיר געענטפערט, זי וויל ליבער שטארבן דא אין געטא צווישן די יודן אלס יוד איידער צו לעבן אלס גוי צווישן די גויים. דעריבער האט זי זיך צוריק אריינגעשמוגלט אין געטא אריין.

זי האט מיר אויך פארציילט אז א צווייטע יודיש מיידל וואס האט זיך אויך באזאָרגט מיט אַרישע פאפירן, האט אמאהל בשעת זי האט געטרינקן א טיי. צעבראכן א קלעצל צוקער אין צוויי מיט איר הענד. די גויים וואס זענען דארט געווען האבן גלייך צו איר געזאגט, ״דו ביסט א יודישע, ווייל נאר א יוד פלעגט צוברעכן א קלעצל צוקער מיט די בלויזער הענד״, און זיי האבן איר באלד איבערגעגעבן אין די הענד פון די עס.עס.

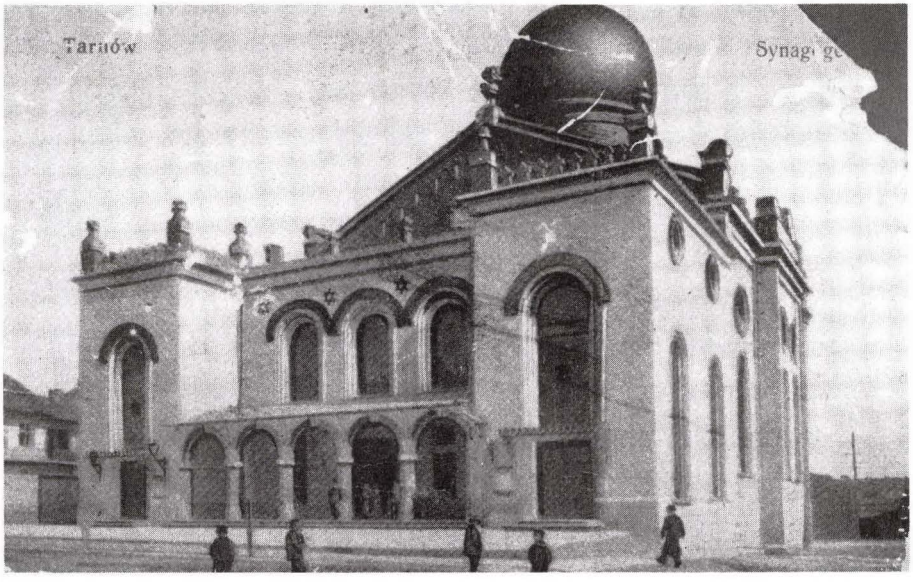
דאס איז נישט געווען דער איינציגע וועג ווי גויים האבן געכאפט וועי איז א יוד. אויב איינער האט אראפגענומן ברעקעלך פון טיש און דאס נישט געווארפן אויף דער ערד. האבן זיי אויך געוויסט אז דאס איז א יוד. אין בריסל האב איך געהערט, אז זיי האבן קאנטראלירט צו מען שלאפט מיט א בעטגעוואַנט (א פעהדער בעט) אדער מיט א קאָלדערע. די יודן האבן נישט געוויסט, אבער זיי האבן יא געוויסט אז נאר א יוד האט א בעטגעוואנט.

אין טארנער געטא

זייענדיג אין טארנער געטא, בין איך אמאל אריינגעקומען אין א קליינער פערד־שטאל, ווי עס האט געוואוינט א יודישער פורמאן, וועלכער האט געהאט א קליין, אויסגעדארט פערדל מיט א וועגעלע. דער דאזיגער יודישער פורמאן האט געדארפט שטיין צו פארפיגונג מיט זיין פערדל און וועגעלע פאר די "עס. עס." רוצחים, ארויסצופירן די מתים און קרבנות וואס די רוצחים האבן כסדר געשאסן אין געטא.

פלוצים איז מיר שלעכט געווארן, וועז איך דערזעהן ליגן אין דער שטאל, אין א ווינקל אויף דער ערד, א יונגל פון מיין שטאט צאנז, מענדל טארעם, א זוהן פון פישל טורעם. ער איז געווען קראנק אויף טיפוס ל"ע, און ער איז געלעגן אין א צושטאנד, וואס עס איז פשוט שווער געווען איהם צו דערקענען.

איך האב איהם ליידער נישט געקענט העלפן. קוקנדיג אויף איהם האב איך זיך דערמאנט די גמרא אין מסכת גיטין דף נ"ו, ביי דער דערציילונג וועגן חורבן בית המקדש, ברענגט די גמרא די געשיכטע מיט מרתא בת בייתוס, וועלכע איז געווען פון די רייכסטע פרויען אין ירושלים. נישט האבנדיג וואס צו עסן, בעת'ן חורבן, האט זי געפונען אויף די גאס די גרוגרות פון ר' צדוק, וואס ער האט דאס א יעדער נאכט נאכן פאסטן אויסענוגט, (דען ר' צדוק האט געפאסט פערציק יאהר און ביי נאכט אויסענוגט נאר גרוגרות, בעטנדיק אז דער בית המקדש זאל נישט חרוב ווערן) און דאס האט זי אויפגעגעסן. דאס האט איהר געשאדט, און זי איז דערפון געשטארבן.

די גרויסע טארנער שוהל פארן קריג

רעשטלעך פון די גרויסע טארנער שוהל היינט

דער דערמאנטער בחור, מענדל טארעם, האט געשטאמט פון א זעהר איידעלע און בעל בתישע שטוב, האבנדיג אין דער היים פון כל טוב. ער האט די צרות אין טארנער געטא נישט געקענט מיטמאכן, און ער איז ליידער דארט געשטארבן, הי״ד.

איינער פון די הויפט געסטאפא מערדער אין טארנער געטא איז געווען דער אויבן דערמאנטער גרונאף ימ״ש. מען האט איהם נאך דער מלחמה ליידער נישט געכאפט.

איינמאהל, שבת אינדערפרי, וועז מיר האבן געהאט געמאכט א מנין ביי די משפחה לעזער, זענען פלוצלינג אריינגעקומען די געסטאפא מיט גרונאף בראש. פאר שרעק זענען מענטשן אראפגעשפרינגען פון ערשטן שטאק אין הויף אריין, און א טייל האבן צובראכן די הענט מיט די פיס. איינעם האט גרונאף געשאסן ארויסלויפנדיג פון טויער. מיך האבן זיי נישט באמערקט, ווייל איך האב זיך באהאלטן אונטער א מיסט קאסטן.

אין טארנע זענען געווען צוויי געטאס: געטא ״A״ און געטא ״B״. ״B״ איז געווען דער געטא פון די יודען וואס זענען נישט געגאנגען צו דער ארבעט, און ביי יעדע ״אקציע״ אין שטאט זענען די קרבנות געכאפט געווארן פון יענעם געטא. אין געטא ״A״ זענען געווען די מענטשן וועלכע האבן געארבעט אויף פארשידענע ארבייטס פלעצער. איין פירמע האט געהייסן ״מאַדריטש״, דארט האט מען גענייט פעלצלעך און אוניפארמען פאר דער דייטשער ארמיי. זייענדיג אין געטא ״B״ האב איך נישט געהאט פון וואס צו לעבן, פלעג איך זיך אריבערשמוגלען אין געטא ״A״ ביינאכט מיט

מיינעם א צאנזער חבר, צבי פריעדמאן (וועלכער וואוינט היינט אין בני ברק) און געזוכט עפעס צו פארדינען. מיר האבן געקויפט א זעג מיט א האק און געגאנגען האקן האלץ. דאס האלץ אין געטא איז נאר געווען פון בויפעליגע הייזער וואס מען האט צולייגט, ווייל קיין האלץ פון אויסערן געטא האט די "עס. עס." נישט געלאזט אריינברענגען. דערפאר האבן מיר ביידע באקומען א גוטע קארטאפל זופ מיט ברויט. די זופ איז געווען פון די כשר'ע פאלקס קיך, וועלכע די ארבעטער פלעגן יעדן אוונט באקומען וועו זיי זענען אהיימגעקומען פון דער ארבעט, איין פארציע פאר יעדן ארבעטער פער טאג. דאס אריבערשמוגלען זיך פון איין געטא אין צווייטן איז, זעלבסטפארשטענדליך, געווען פארבונדן מיט סכנות נפשות — טויט שטראף.

א געוויסע פרוי, שטיינהויער, פון קראקא, וואס פלעגט אונז געבן צו פארדינען מיט האלץ האקן, האט אונז געזאגט אז מיר זעהען נישט אויס קיין האלץ העקער פונדערהיים. "אָן האלץ האקן וועט איהר אויך באקומען עסן", האט זי געזאגט, און זי פלעגט אונז טאקע געבן עסן בחינם. די פרוי האט מיר אויך געגעבן 20 דאלאר, כדי איך זאל האבן אין אן עת צרה אויב מען וועט מיך אוועקשיקן אין א לאגער, אפשר וועל איך מיר דערמיט קענען עפעס העלפן.

זייענדיג אין טארנער געטא, פאר פסח 1943, בין איך קראנק געווארן אויף טיפוס. אין שכנות, ממש די צווייטע טיהר נעבן די דירה פון הער פענניג, האט געוואוינט דר. חיים וואכטעל, וועלכער איז געווען טעטיג אין שפיטאל פון טארנער געטא (נאכן קריג האט ער געוואוינט אין בת־ים). דר. וואכטעל און זיין פרוי האבן זיך שטארק אפגעגעבן מיט

מיר. זיי האבן מיר אריינגעברענגט עסן, וויסנדיג אז ביי פאמיליע פענניג עס איך נישט, צוליב כשרות. דר. וואכטעל׳ס פרוי האט געפירט א שטרענג כשר׳ע קיך, און זי האט מיר געזאגט, אז איהר פאמיליע נאמען פון דער היים איז ווינד, און אז איך קען זיך נאכפרעגן אויף איהר משפחה (איהר פאטער איז געווען איינער פון די חשוב׳ע בעלזער חסידים אין טארנא).

דער דאקטאר האט מיך געשיקט אין דעם יודישן שפיטאל אויסערן געטא, פאר אנשטעקיגע קראנקע. מיטן אהינשיקן מיך אין יודישן שפיטאל האט דר. וואכטעל מיר א גרויסע טובה געטוהן. איך בין דארט געבליבן א פאר וואכן, ביז נאך פסח, און דארט געפירט דעם סדר פאר אלע קראנקע, און זיך גוט ערהאָלט. אדאנק מיין פארבלייבן אין שפיטאל ביז נאך פסח, בין איך ניצול געווארן נישט געכאפט צו ווערן ביי צוויי כאפונגס "אקציעס", וואס זענען פארגעקומען פסח אין טארנער געטא.

אין שפיטאל האב איך באקומען פרישע כוחות, און נאך דעם ווי איך האב מער נישט געפיבערט, וואלט איך תיכף צוריקגעשיקט געווארן אין געטא, נאר די יודישע קראנקן־שוועסטערס האבן מיך געהאלטן לענגער אין שפיטאל, צוליב רחמנות. איידער זיי האבן ביי מיר אפגעמאסטן די היץ, האב זיי מיר געגעבן א גלעזל טיי, און דאן דעם טערמאָמעטער צו מעסטן די היץ, זאגנדיק: "דו ווייסט אוודאי וואס דו דארפסט טוהן". איך האב פארשטאנען אז איך מוז האבן פיבער כדי צו קענען פארבלייבן דא אין שפיטאל, און האב גלייך צוגעלייגט דעם טערמאמעטער צו די טיי, און נישט צו זיך... זעלבסטפארשטענדלעך, אז דער טערמאמעטער האט

באלד ארויפגעצויגן צו 40 גראד פיבער. וועז די קראנקן שוועסטער איז צוגעקומען צוריקנעמען דעם טערמאמעטער, איז זי געווען צופרידן אז כ׳האב פארשטאנען וואס צו טוהן מיט די טיי, ווייל זי האט געמוזט פארשרייבן אויפן טאוול וואס האט געהאנגען פארן בעט, וויפיל היץ דער קראנקער האט. דערמיט האט זי אויך ריזיקירט איהר אייגן לעבן.

איך בין נאך פארבליבן אין שפיטאל ביז צוויי וואכן נאך פסח. דאן בין איך צוריקגעשיקט געווארן אין טארנער געטא.

נאך א קורצע צייט בין איך ווידעראמאל געכאפט געווארן דורך די יודישע פאליציי, אבער דאס מאהל האט מען מעהר גארנישט געקענט טוהן און איך בין אוועק געשיקט געווארן. שפעטער האט זיך ארויסגעוויזן אז דאס אוועקשיקן פון געטא אין לאגער אריין איז געווען לטובה. אין לאגער זענען דאך געווען מעהר שאנסן צו בלייבן לעבן, ווייל אלע יודן וואס זענען נאך געבליבן אין טארנער געטא זענען אומגעברענגט געווארן.

אין רימאנובער לאגער

מ׳האט מיך, מיט א גרופע פון 150 מענטשן, אוועקגעשיקט קיין רימאנאוו, ווי מיר זענען אריינגעקומען אונטער די בלוטיקע הענט פון דעם ״עס. עס.״ מערדער, הויפט־שטורמבאנד פיהרער שייד ימ״ש.

אונזערע צרות און ליידן אין רימאנובער לאגער זענען געווען ערגער ווי אין אוישוויץ. די אוקראינישע ״עס. עס.״ זענען געווען ערגער פון די דייטשע. קיין ארבעטס שטונדן

זענען דארט נישט געווען, נאר ווען עס איז טאג געווארן האבן די אוקראיניש ״עס. עס.״ געהאקט מיט די קאלבעס פון די ביקסן איבער די קעפ, און אזוי ארום געווען די יודישע צוואנגס ארבעטער און ארויסגעטריבן צו דער ארבעט. אונזער ארבעט איז געווען צו צולייגן די בראקן וואס זענען דארט געשטאנען, און זיי אויפצולאדענען אויף וואגאנען וואס זענען געשיקט געווארן צום געטא פלאַשאָוו, נעבן קראקא.

דער באזוך פון געט ימ״ש אין רימאנובער לאגער

דער קאמענדאנט פון לאגער אין פלאשאוו איז געווען דער ״עס. עס.״ שטורמפיהרער אמאן געט ימ״ש (נאכ׳ן קריג איז ער פאראורטיילט געווארן צום טויט אין קראקא). איינמאהל איז געט ימ״ש געקומען קיין רימאנאוו צו דעם ״עס. עס.״ קאָמאַנדאַנט שייד. האב איך אליין געהערט ווי ער האט זיך בארימט פאר שייד, ״היער, אין דיזן לאגער האב איך 25,000 קריגס געפאנגענע אומגעלייגט (אויסגעשאסן), רוסן, פאלאקן און יודן״. מיר האבן טאקע געזעהן אויף די וועגט פון די בראקן יודישע נעמען, ווי יצחק בן ישראל מוויטעפסק, וכדומה.

דער פלאץ ווי דער לאגער איז געווען האט געהערט צו א פריץ וואס איז געווען א פאָלקס־דייטש. דעריבער זענען די דייטשן געווען אינטערעסירט פריי צו מאכן דעם פלאץ און צוריקגעבן עס צו דעם באלעבאס.

בעת געט ימ״ש איז געווען אין אונזער לאגער, האט ער געגעבן א ״לעקציע״ פאר אונזער קאמענדאנט, שייד ימ״ש, וואס מען דארף טוהן מיט די יודן. ער האט צו איהם געזאגט

אזוי האבן די עס.עס. רוצחים טרענירט די הינט צו הארגענען מענטשן

ווי פאלגענד: "דו ווייסט נישט ווי אזוי אומצוגיין מיט די הונדע. איך וועל דיר געבן א לעקציע ווי אזוי מיט זיי אומצוגיין".

געט האט אויסגעשטעלט דריי מאהל צו צוויי מענטשן. יעדע צוויי מענטשן אין דער רייע האבן געטראגן א פלאַטע מיט ציגל איינער אונטער דעם צווייטן. דאן האט ער א געשריי געגעבן צו די מענטשן: "לויף שריט". דאס הייסט, שנעל לויפן מיט די ציגל. דערנאך האט ער אנגערייצט זיין הונט, וועלכער האט געהייסן "לאָרי", אויף די ערשטע צוויי יודן וועלכער האבן די ציגל געטראגן, און געשריגן צו זיין הונט, "לאָרי פאַס זיי אַהן!". און באלד איז דער הונט צוגעשפרונגען צווישן די פיס פון די מענטשן און אפגעביסן אלעס וואס געפינט זיך צווישן די פיס, געריסן שטיקער פון זיי, אזוי אז זיי זענען מעהר נישט אויפגעשטאנען. וועז דער "עס. עס." רשע געט ימ"ש האט געזעהן אז די צוביסענע מענטשן האבן זיך שוין געראנגלט מיט'ן טויט, האט ער א געשריי געגעבן צו זיין הונט "לאָרי פאָי!". דאס הייסט, ער זאל אויפהערן צו בייסן.

בשעת מיר האבן אויפגעלאָדנט די ציגל צום טראגן, האב איך באמערקט ביי דער פריערדיגער פאָר, אז דער הונט האט געהערט דאס ווארט "פאָי" פון זיין צוויי פוסיגן האַר האט ער באלד אויפגעהערט צו בייסן. דאס ווארט "פאָי" איז מיר אריין אין קאפ, און ווען ס'איז געקומען די רייע אויף מיר, צוזאמען מיט מיין חבר הלל לאנדוי פון צאנז, איז אזוי ווי מיר האבן אנגעהויבן לויפן מיט די אויפגעלאדענע ציגל, און דער קאמענדאנט האט געגעבן א געשריי צום הונט "לאָרי פאַס איהם אַן", האב איך אזוי לויפנדיג מיט די ציגל געשריגן

צום הונט "לארי פאָי לארי פאָי", האט זיך דער הונט גלייך אפגערוקט פון אונז, און האט אונז אפילו נישט אנגעירט. עס איז בכלל נישט געווען קיין חכמה פון מיר, נאר דעם וואס מען האט איהם פון הימל געשענקט יאהרן האט מען איהם אויך דערצו געגעבן חכמה, ווי אזוי זיך ארויסצודרייען פון די רוצחישע הענט און זיך פאַרטיידיגן.

איינמאהל ביי דער ארבעט אין רימאנוב, איז פונדערווייטנס געשטאנען דער "עס. עס." מערדער שייד, און געקוקט מיט א שפאָקטיוו (משקפת) און באמערקט ווי איך בין געשטאנען ליידיג א סעקונדע ביי דער ארבעט. האט ער גלייך געצילט זיין רעוואלער אויף מיר צו שיסן. אבער דער יודישער פאליציאנט האט דאס באמערקט, איז ער שנעל צו מיר צוגעלאפן און מיך אנגעהויבן מערדערליך צו שלאגן, אז איך האב זיבן טעג נישט געקענט זעהן אויף מיין רעכטער אויג. דער "עס. עס." מערדער שייד ימ"ש, צוקומענדיג נענטער צו מיר, און זעהענדיג ווי איך ליג צוזאמענגעפאלן פון די שלעק, האט ער זיך באהויגט און צוריק אריינגעלייגט דעם רעוואלווער אין זיין טאש. דאס מאהל האט דער יודישער פאליציאנט מיך מציל געווען פון טויט מיט זיינע שלעק. א צווייטן צאנזער יוד, מיט׳ן נאמען שאול ציממער, האט דער עס.עס. מערדער שייד דערשאסן וועו ער האט איהם געזען שטיין ליידיק א מינוט ביי דער ארבעט.

דארט, אין רימאנוב, האבן די "עס. עס." לייט אונז כסדר געדראהט, "אזוי ווי איהר וועט האבן פערטיג די ארבעט, קאמט איהר אלע ארויף און גראַבן צו אייער ראַבינער". דערמיט האבן זיי געמיינט דעם קבר פון רבי׳ן ר׳ מענדעלע

פון רימאנוב זי״ע, וועלכער געפינט זיך דארט אויפ׳ן בארג. מיר האבן טאקע דארט איבערגעלאזט אביסל קרבנות.

אין לאגער שעבניא

וועז די ארבעט אין רימאנובער לאגער איז געווען פארטיג, האט מען אונז געשיקט קיין שעבניא — א קליין דערפעל נעבן יאַסלע. דארט איז אויסגעבויט געווארן א קאָנצענטראַציאָנס לאגער. דארט אהין זענען געברענגט געווארן אלע רעשטלעך פון די געטאס: בריגל, באכניע, ריישע, טארנע, קראקא און צאנז, די וואס מ׳האט געהאט איבערגעלאזט נאך די אויסזילדונג און פארניכטונג פון די געטאס. זייער אויפגאבע אין די געטאס איז געווען צוזאמענצונעמען און סארטירן אלע זאכן וואס זענען פארבליבן פון די אומגעברענגטע קרבנות. די מינדערוועדיגע זאכן זענען פארקויפט געווארן אויפ׳ן פלאץ פאר די פאלאקן, און די גוטע זאכן זענען טראנספארטירט געווארן קיין דייטשלאנד. אין צאנזער געטא האבן די דייטשן אויסגעקליבן א ספעציעלן פאכמאן פון ספרים — שמואל גוטוויין הי״ד, צו סארטירן אלע ספרים פון געטא, צענדליקער טויזנטער ספרים מיט כתבי ידות. אויך ער איז שפעטער געשיקט געווארן אין לאגער שעבניא (וואס מיט די ספרים האט פאסירט ווייסט קיינער נישט) און דארט אומגעקומען, הי״ד.

אונזער ארבעט אין שעבניא איז געווען אויפצובויען בארקן. אין אנהייב איז נאך נישט אזוי שלעכט געווען, נאר וועז מען האט אנגעהויבן אהינברענגען אלע רעשטלעך פון די איבערגעבליבענע פון די געטאס (באכניע, בריגל, צאנז און טארנא) האט זיך דער מצב פארערגערט.

סעפטעמבער 1943 האט מען געברענגט א טראנספארט מיט יודן, רעשטלעך פון טארנער געטא. דער "עס. עס." קאמענדאנט קעלערמאן ימ"ש האט ארויסגעגעבן א באפעל, אז אזוי ווי ער האט נישט גענוג פלאץ פאר אויפצונעמן דעם גאנצן טראנספארט פון טארנא אין די בראקן פון שעבניא, זאל מען אויסשיסן 1,800 יודן אין א פעלד נעבן דעם לאגער. די רשעים האבן אזוי געטוהן ערשט געצווינגן די קרבנות אויסצוגראבן א גרויס מאסן קבר. דאן האבן זיי זיך געמוזט אויסטוהן נאקעט, און נאכדעם האט מען זיי אלע אויסגעשאסן און די קרבנות האט מען פארברענט אויפן פלאץ. שפעטער האבן זיי אומגעברענגט די מענטשן וואס זענען געווען באשעפטיקט מיט די קרבנות, כדי אפצווישן די שפורן פון דעם אקט.

מיט צוויי וואכן שפעטער איז פארגעקומען א צווייטער פאל: א יודישער שטאל מייסטער פון דעם הויפט שטורמפיהרער קאמאנדאנט פון לאגער שעבניא, קעללערמאן, איז אנטלאפן פון לאגער שעבניא. דער "עס. עס." רוצח קעללערמאן האט דעם שטאל מייסטער געשיקט מיט א שליחות, אין דער באגלייטונג פון צוויי אוקראיניש "עס. עס." לייט.

אויפן וועג האט דער שטאל־מייסטער איינגעלאדן די צוויי "עס. עס." חברה אריינצוגיין אין א שענק, צו טרינקען אויף זיין חשבון. בשעת זיי האבן געטרונקען, האט ער ביי זיי ענומען ערלויבעניש ארויסצוגיין אין בית הכסא און דורך דער אנדערער זייט פון הויף האט דער שטאל מייסטער געמאכט א "ויברח".

דערהערנדיג אז דער יודישער שטאל מייסטער איז אנטלאפן,

האט דער "עס. עס." רוצח קעלערמאן באפוילן צו דערשיסן יודן אלס שטראף. אהיימקומענדיג פון דער ארבעט זענען מיר אלע, שטייענדיג אויפ'ן "אפעל פלאץ", געווארן ארומגענומען פון דרויסן דורך די אוקראיניש "עס. עס." לייט, און אינעווייניג דורך די דייטש "עס. עס.". יעדער וואס איז געווארן אויסגעקליבן דורך די "עס. עס." צום שיסן איז געשטויסן געווארן אינמיטן פון אפעל פלאץ און געמוזט זיך אנידער לייגן מיטן פנים צו דער ערד. וועו זיי האבן שוין געהאלטן ביים אויסקלויבן דעם צענטן קרבן, זענען געשטאנען א פאטער מיט א זוהן פון באכניער געטא, און די "עס. עס." רוצחים האבן געזומען דעם פאטער אלס דעם צענטן. האט דער זוהן געוואלט גיין אויפ'ן פאטער'ס פלאץ. דער פאטער האט אבער בשום אופן נישט געוואלט לאזן זיין זוהן גיין אויף זיין פלאץ. אלזא, האבן די "עס. עס." ביידע געזומען, דעם פאטער מיט'ן זוהן, און אנשטאט צעהן זענען עלף מענטשן דערשאסן געווארן, הי"ד.

צום גוטן מזל דערמאנט ווערן דער יודישער לאגער עלטסטער פון דעם לאגער שעבניא, עלזנער. ער איז געווען זעהר אן איידעלער און פיינער מענטש. וועמען ער האט נאר געקענט א טובה טוהן, האט ער געטוהן. דאס איז געווען א זעלטענע זאך, ווייל די נאציס האבן בדרך כלל נישט געוואלט האלטן גוטהארציקע מענטשן אויף אזעלכע פאסטנס. זיי האבן געזוכט נאר ברוטאלע מענטשן, וועלכע זאלן זיי העלפן ליקווידירן אלע יודן וואס שנעלער.

עלזנער האט אונז ערלויבט יעדן טאג מיט צו נעמען צו דער ארבייט, א נייי טעפל פאר דעם ביסל זופ וואס מיר האבן באקומען צו מיטאג. ביי אונז איז די זופ נישט געווען

אזוי וויכטיג ווי דאס "טעפל", ווייל אין פעלד ווי מיר האבן געארבעט האבן מיר אויסגעטוישט דאס ליידיגע טעפל אויף ברויט און מיר האבן צוריקגענומען ביי די גוים א צובראכן טעפל, ווייל מיר האבן געמוזט צוריק קומען אין לאגער אריין מיט א טעפל. דאן האבן מיר יעדן טאג אויסגעטוישט אונזערע צובראכענע טעפלעך אויף גאנצע. עלזנער האט געוואוסט דערפון, אבער קיין שלעכט ווארט נישט געזאגט. יעדנ׳ס פראבלעמען האט ער אויסגעהערט. מען האט איהם טאקע געפרעגט "דער טאטע פון לאגער", צוליב דעם וואס ער האט מיט אזא זארג און איידלקייט זיך באצויגן צו די לאגער־ארבעטער.

איך וויל דא דערמאנען א קראקעווער יונגערמאן, מיטן נאמען ישראל פאַסערינע הי״ד. ער איז געווען א בעלזער חסיד, וועלכער האט אין קראקא געהאט א מילכיגן רעסטאָראַנט. אין לאגער שעבניא האט ער געארבעט ביי די "ענטלויזונגס קאמאנדא". וועז מיר זענען אנגעקומען קיין שעבניא און מען האט אונז אנטלויזט, האט ער מיך ארויסגערופן פון דער רייע איך זאל איהם זאגן מיין נאמען. איך האב מורא געהאט צו זאגן מיין נאמען, נישט וויסנדיג וואס פאר א פרישע צרה דאס איז. ער האט מיך אבער א פרעג געגעבן צו איך האב נישט געהאט א ברודער משה און א ברודער הערש? האב איך געענטפערט אז יא. ער האט אין מיר געזען אן ענליכקייט צו מיינע ברידער משה און הערש, וועלכע פלעגן אין קראקא אריינקומען עסן אין זיין רעסטאָראַנט.

"אלזא, פון היינט אן" — האט ישראל פאסערינע געזאגט — "באקומסטו יעדן טאג א שטיק ברויט פון מיר", און ער האט טאקע אויך געהאלטן זיין וואָרט. יעדן טאג פלעגט ער

מיר געבן א שטיק ברויט, אויך פאר מיין צאנזער חבר מתתי׳ פריזעל נ״י, וועלכער געפינט זיך היינט אין אמעריקע, ווי ער איז אויך דער בירגערמייסטער אין דעם חסידישן שטעטעל ניי סקווער. וועז מען האט אונז אוועקגעשיקט פון לאגער שעבניע קיין אוישוויץ, זענען א טייל פון די יודן אויסגעשאסן געווארן אויפן פלאץ, צווישן זיי אויך דער דערמאנטער בעלזער חסיד ישראל פאסערינע, הי״ד.

אכטער קאפיטל

אוישוויץ

ה׳ מרחשון תש״ד, דעם דריטן נאוועמבער 1943, זענען מיר געווארן אוועקגעשיקט פון שעבניא קיין אוישוויץ. איידער מען האט אונז געשיקט פון שעבניא קיין אוישוויץ, האט דער ״עס. עס.״ מאן גשזימעק געהאלטן פאר אונז א רעדע, זאגנדיג: ״איהר יודן מוזט אייך אלע אויסלערנען גוט ארבעטן, ווייל אז דער פיהרער (היטלער ימ״ש) וועט איינעמען פאלעסטינע, וועט איהר אלע דארט אהין אוועקגעשיקט ווערן״. זיי האבן אבער, ברוך השם דאס נישט דערלעבט איינצונעמען ארץ ישראל.

ביי די שיין פון רעפלעקטארן פון די ״עס. עס.״ אויטאס וועלכער האבן באלאכטן דעם טונקעלען וועג, וואס האט געפירט פון דעם לאגער שעבניא ביז צו דער באהנסטאַציע פון יאסלע זענען מיר געטריבן געווארן צום צוג קיין יאסלע, און פון דארט איינוואַגאנירט געווארן און געשיקט קיין אוישוויץ. די אקציע האט אנגעפירט א הויכע ״עס.עס.״ מאן, דער הויפט שטורמפיהרער פאָן האַזע, וועלכער איז ספעציעל געקומען כדי אנצופירן מיט דער אקציע צו ליקווידירן דאס רעשטל איבערגעבליבענע יודן פון די געטאס. איידער מען האט אונז אריינגעיאגט אין די אקסן וואגאנען, האבן מיר

די ערשטע סעלעקציע באלד ביים אנקומען פון די טראנספארטן קיין אוישוויץ-בירקנאו

די ערשטע סעלעקציע באלד ביים אנקומען פון די טראנספארטן קיין אוישוויץ-בירקנאו

די מענטשן ווארטן אויף זייער לעצטן וועג אין די גאז קאמערן אריין
וועלכער זענען יעצט איבערפילט

געמוזט אויסטוהן און איבערלאזן די שיך מיט די רעקלעך, כדי מיר זאלן נישט קענען אנטלויפן.

אנקומענדיג קיין אוישוויץ־בירקענאו ביינאכט, צוליב דעם וואס פיל פון אונזערע מענטשן האבן געמיינט אז מען געפינט זיך אויף א געוועהנליכע באהן סטאציע, האבן זיי פראבירט צו אנטלויפן. גאנץ בירקענאו איז אבער געווען ארומגענומען מיט עלעקטריזירטע שטעכל דראטן, און די אנטלויפער זענען צוקומענדיג צו די שטעכל דראטן אויפ׳ן פלאץ עלעקטריזירט אדער דערשאסן געווארן דורך די ס״ס פון די וואכטורעמס.

דאן האט זיך אנגעהויבן די ערשטע סעלעקציע: ״לינקס״ — ״רעכטס״. עס איז געווען אזא מהומה, אז די יודן האבן נישט געוואוסט ווי עס איז בעסער זיך צו שטופן. דאן האבן די מערדערס פארבלענדעט אונזערע אויגן מיטן יעצט באקאנטן ליגן, אז אלע שוואכע קענען גלייך ארויפגיין אויף די לאסט אויטאס. דערווייל האט זיך באלד ארויסגעוויזן, אז אלע מענטשן אויף די לאסט אויטאס ווערן דירעקט אריינגעפירט צום קרעמאטאריום, און די וועלכע זענען געגאנגען צופוס האט מען געפירט אין בירקענאוו.

הרב נפתלי עהרענבערג ז״ל, וועלכער איז אויך אנגעקומען דעמאלט אין אוישוויץ, איז אראפגעשפרונגען פון אויטא און זיך שנעל אריינגעמישט צווישן אונז. די ״עס. עס.״ לייט האבן דאס באמערקט, האבן זיי גלייך געגעבן א באפעל אז מיר מוזן אלע אנידערקניען, כדי ווען איינער וועט זיך וועלן אריינמישן צווישן אונז זאל מען איהם באמערקן. איהם איז אבער גראַדע געלונגען, און זיי האבן איהם נישט דערקענט. ער האט טאקע איבערגעלעבט די מלחמה, און איז נפטר

געווארן אין אמעריקע מיט ארום צוואנציג יאהר צוריק. אלע אנדערע יודן וועלכע האבן פראבירט זיך אריינמישן צווישן אונז, האט מען צוריק ארויפגעטריבן אויף די לאסט אויטאס.

בשעת א צווייטע סעלעקציע אין אוישוויץ־בירקענאו, בין איך מיט מיין צאנזער חבר, הלל לאנדא, ווידער געווארן אוועקגעשיקט אויף "לינקס". זעהענדיג אז מיר גענפינען זיך צווישן קאליקעס, הויקערס, לומע און קרומע, האב איך פארשטאנען וואס דאס מיינט, איז מיר איינגעפאלן צו פראבירן נאכאמאהל דאס מזל. האב איך א צי געגעבן מיין חבר הלל און צו איהם געזאגט: "הלל, זאלסטו וויסן אז דא ווי מיר שטייען יעצט איז ביטער. מיר מוזן זוכן אן אויסוועג זיך ארויסצודרייען פון דער זייט, ווייל מיר האבן נישט וואס צו פארליזן".

אלזא, מיר האבן זיך ביידע אריינגעמישט צווישן די רייע וועלכע איז נאך נישט אדורכגעגאנגען די סעלעקציע. מיר זענען געשטאנען אין דער רייע מיט טויט שרעק אז מען זאל אונז נישט דערקענען. ענדליך זענען מיר נאך אמאל געקומען אין דער רייע. מיר האבן זיך ביידע אנגעשטרענגט צו שטיין אויף די שפיץ נעגל, כדי אויסצוזען אביסל העכער ווייל איך האב געזעהן אז אלע קליינע ווערן געשטעלט אויף דער לינקער זייט. מיר זענען טאקע געשטעלט געווארן אויף רעכטס, דאס הייסט בין החיים, צווישן די לעבעדיגע.

שטייענדיג אזוי נאקעט האב איך באמערקט ווי אן "עס. עס." מאן ענדיקט רייכערן א ציגארעט און ער האט אראפגעווארפן אויף דער ערד דאס לעצטע שטיקל פונעם ציגארעט. א יוד וואס איז געשטאנען נעבן מיר, האט א כאפ

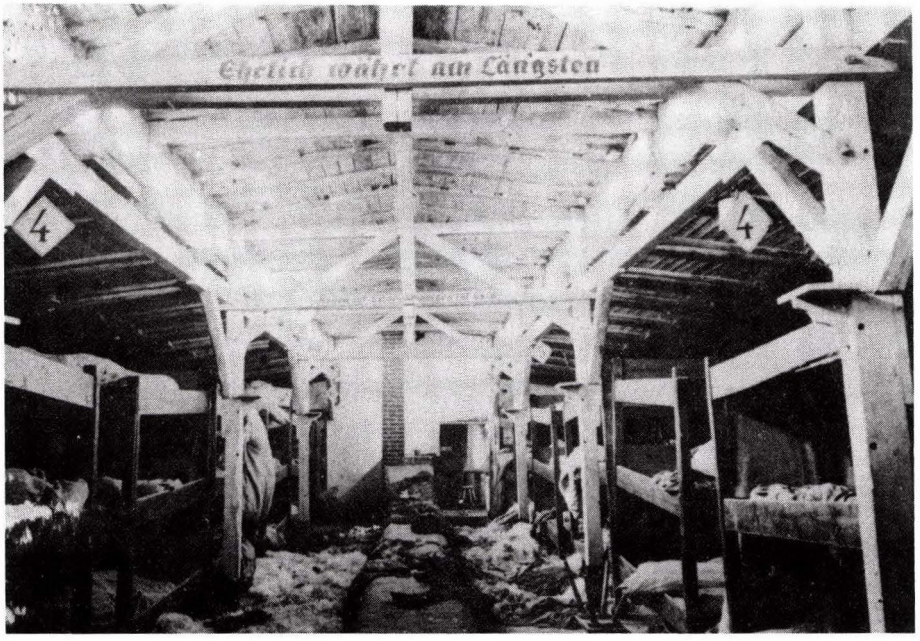
געגעבן פון דער ערד דאס פיצעלע וואס דער "עס. עס." מאן האט אוועקגעווארפן און שנעל ארויסגעציגן אביסל רויך.

דער "עס. עס." מאן האט באלד א געשריי געגעבן צו מיר: "ווער האט אויפגעהויבן דאס שטיקל וואס איך האב אוועקגעווארפן?".

אזוי ווי איך האב נישט געענטפערט ווער עס האט אויפגעהויבן דאס רעשט פונעם ציגארעט, האב איך גלייך באקומען איבער מיין קאפ מיט א לאנגן דראָנג (מיט די דרענגער פלעגט מען טראגן פעסער קאפע אין אוישוויץ) דריי קלעפ. איך בין באלד אנידערגעפאלן אויף דער ערד באוואוסטלאז. דארט האב איך געזעהן ווי וויכטיג עס איז נישט צו רייכערן. די וואס זענען געווען רייכערעס, האבן זיך נעבעך געווארפן אויף דער ערד כדי צו ציען א ביסל רויך פון אן אויסגערייכערטן ציגארעט וואס די "עס. עס." לייט האבן אוועקגעווארפן, טראצדעם וואס זיי האבן באקומען שלעק איבער די קעפ ביים וועלן אויפהייבן אזא רעשטל פון א ציגארעט.

ביים טאטואירן די נומערן אויף אונזערע הענט, האט מען אונז פארשריבן אין גרויסע ביכער, און אונז גענוי אויסגעפרעגט וואס פאר א פאך דער טאטע האט געהאט, און וואס פאר א פאך מיר האבן. עס האט אויסגעזעהן ווי מיר וואלטן נאך די פראגן באקומען אן עפידעוויד מיט א וויזע צו פארן קיין אמעריקע. נאך דעם ווי איך האב באקומען דעם נומער אויף די האנט, 161,421 האט מען אונז אריינגעפירט אין בירקענאו, צו בלאק נומער 14.

די בלאקען דארט זענען געווען געבויט אלס פערד

א בלאק אין בירקענוי באלד נאכן קריג

בלאק 14 אין בירקענוי, לופט איז נאר אריין דורך די לעכער נעבן דאך ווינטער איז מען געפרוירן געווארן און זומער דערשטיקט געווארן

בלאק 14 פון דרויסן מיט מיין איידים ר׳ יהודה אליעזר שטראסמאן,
מיין זוהן ר׳ הערשל, און מיין אייניקל ר׳ לייבלע שטראסמאן

שטאלען. יעדער בלאק איז געווען פלאץ פאר 52 פערד, און זיי האבן אריינגעשטאָפט אין יעדן בלאק מער ווי 900 מענטשן. די געלעגערס זענען געווען דריי שטאק, וואס איז געווען צוויי מעטער די לענגט זיבען מענטשן זענען געלעגן אויף יעדן געלעגער. די געלעגערס האבן אויסגעזעהן אזוי ווי פאַכן פון א געשעפט. צווישן די בעטן איז געווען פלאץ 30 סענטימעטער, דארט האט מען געמעגט שטיין אבער נישט אין גאנג פון בלאק. טאמער מען האט געטראפן איינעם שטיין אין גאנג אינמיטן בלאק, האט ער באקומען 25 שמיץ. דער גאנג איז געווען אזוי לאנג ווי די גאנצע לענג פון דעם פון ביידע זייטן גאנג זענען געווען אויסגעשטעלט די בעטן און אינמיטן זענען געווען צוויי אויוונס, אזוי אז עס איז געווען זעהר ווייניג פלאץ.

ווען די 1.000 — 900 מענטשן האבן זיך געלייגט שלאפן אדער זענען אויפגעשטאנען, זענען זיי געשטאנען איינער אויף דעם צווייטן. קיין פענצטערס זענען נישט געווען, נאר לעכער אויבן, נעבן דעם דאך, אזוי אז אין ווינטער האט דער אויוון נישט צופיל געהאלפן און אין זומער האט די זון געברענט אויף דעם האלצערנעם בלאק, אז מען איז דערשטיקט געווארן.

אונזער בלאק האט געהייסן א "בעסערער" בלאק. דער בלאק עלטסטער, יודל פ., און די שטובען דינסט, זענען באטראכט געווארן אלס נישט אזוי ברוטאל ווי די אנדערע. טראצדעם איז דער ערשטער "ברוך הבא" געווען: "גאליציאנער ממזרים, דא זאלט איהר ליגן איינגעלייגט" (צופעליג זענען זיי — די אנפירונג פון בלאק — געווען פון סאסנאווצע).

פארנאכט האט מען באקומען אן אכטל פון א קליין ברויט, און דערצו האט א יעדער געדארפט באקומען א לעפל מארמעלאדע, אבער דער טיילער, וועלכער האט געהייסן ענאך, האט אויסגעטיילט איין לעפל מארמעלאדע פאר אלע זיבן מענטשן (מיר זענען געלעגן צו זיבן מענטשן אין איין פאך). האט איינער פון אונז אויסגערופן: "איך האב דאך נישט באקומען קיין מארמעלאדע!"

וועז הער ענאך האט דערהערט די רעקלאמאציע, האט ער א געשריי געגעבן: "דער וואס האט געהאט צו ווייניג מארמעלאדע זאל זיך זאפארט מעלדן ביי מיר".

קיינער פון אונז האט אבער נישט געוואלט מסר'ן וועד ס'האט דאס געזאגט, וויסנדיג וואס עס וואלט אויף דעם וואס האט רעקלאמירט. האט מר. ענאך אונז באפוילן אז אלע זיבן פון דער פאך מוזן זאפארט אראפקומען. ער האט אונז אלע באשטראפט מיט קניען און ריטשען זיך אויפ'ן בויך. דאן האט ער צו אונז געזאגט, "איך גלויב אז איהר וועט דא מעהר נישט רעקלאַמירן אז איהר האט צו ווייניג באקומען".

איינמאהל האב איך באשלאסן אז די 20 דאלאר — וואס איך האב ביי מיר געהאט אפגעהיטן נאך פון טארנא — וועל איך מער נישט קענען באהאלטן. בין איך צוגעגאנגען צו א יודישן קאפא, וועלכער האט אויסגעזעהן איידל, און איהם געפרעגט, אז אזוי ווי איך האב ביי מיר 20 דאלאר, אפשר קען ער מיר געבען אביסל זוף דערפאר?

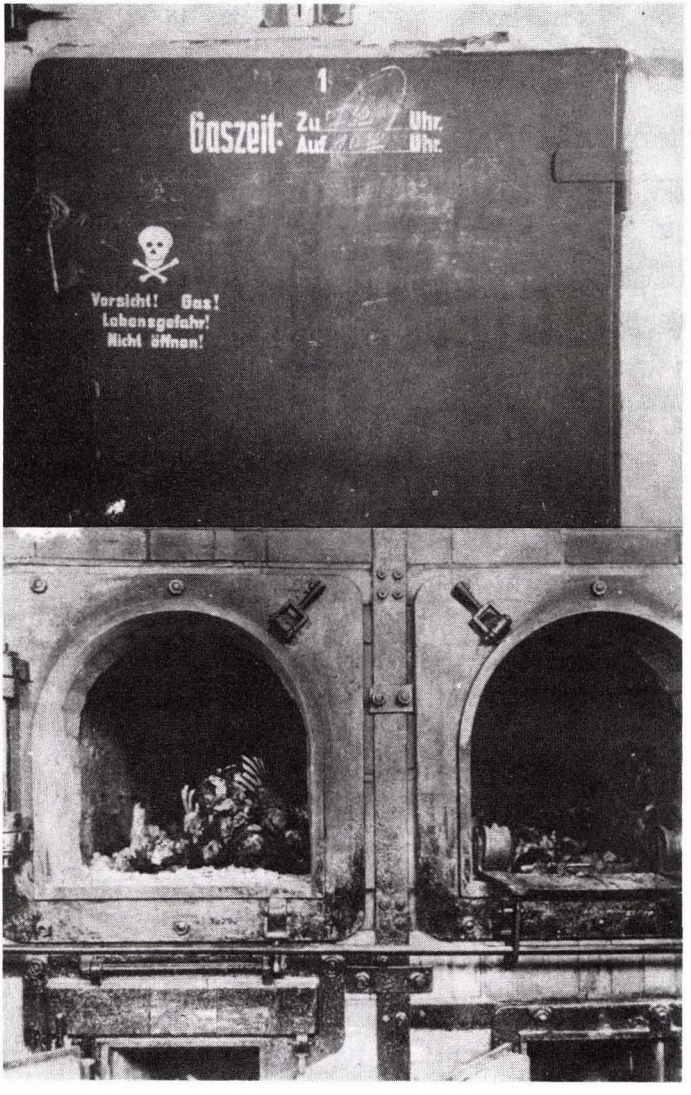
זיין אנטווארט איז געווען קורץ און שארף: "זעהסט דארט דעם קוימען פון קרעמאטאריום? דו קענסט דאס געלד

דארט אהין מיטנעמען". עס איז נאך גענוג שיין געווען פון איהם אז ער האט מיך נישט גלייך אויפ'ן פלאץ פארטיג געמאכט. אזוי האט אויסגעזעהן אין לאגער א איידלער קאפא..

טראצדעם וואס מיר האבן געזעהן פונדערווייטנס דעם קוימען פון קרעמאטאריום, האבן מיר זיך נישט געקענט פארשטעלן אז די אלע מענטשן וועלכע זענען ערשט נעכטן סארטירט געווארן אויף לינקס ביי די ערשטע סעלעקציע, איז פון זיי שוין קיין זכר נישט דא. אזוי זענען אונזערע אויגן פארבלענדעט געווארן דורך די "עס. עס.". דער מענטש וויל נישט גלייבן און זיך פארשטעלן דאס ערגסטע, ביז ער זעהט דאס נישט מיט זיינע אייגענע אויגן.

נעבן אונז איז געשטאנען א גרופע פון 50 העטפלינגען, וועלכע זענען געקומען פון לאגער מאַגדעבורג. מען האט זיי איינגערעדט, אז מען שיקט זיי דא אהער קיין אוישוויץ "צו ערהאלן זיך". זיי זענען שוין געווען איינגעדארט און אויסגעטרוקנט (מוזלמענער), זיי האבן אלע באקומען א שטיקל ברויט איידער מען האט זיי אוועקגעפירט צום גאז קאמער. דאקעגן מיר האבן איבערהויפט נישט באקומען קיין עסן.

עס האט מיר פארציילט א יוד מיטן נאמען בלוינער פון גריבאוו. וועלכער האט געארבייט אין די "קאַנאַדע קאָמאַנדאָ" דאס הייסט זיי האבן געארבייט ביי די טראנספארטן פון די מענטשן וואס מען האט סאָרטירט צום פארגאזן. געווענלך די אלע וואס האבן געארבעט אין די קאנאדא קאמאנדא האבן די עס.עס. נאך א פאר וואכן געהארגעט כדי אז עס זאל נישט בלייבן קיין לעבענדיגער עדות. אבער בלוינער האט געהאט מזל, אז די עס.עס. האבן איהם נייטיג געהאט. וויל

דער קרעמאטאריום

ער איז געווען א גרויסער מבין אויף פערד. האבן זיי איהם געמאכט פאר שטאל מייסטער.

איינמאהל ווען עס איז אן געקומען א טראנספארט פון אונגארן און מען האט סארטירט רעכטס, לינקס. פרויען וועלכער האבן זיך געהאלטן צוזאמן מיט די קינדער זענען גלייך געשטעלט געווארן אויף לינקס צום פארגאזן. האט ער באמערקט אין דער זייט א פרוי מיט צוויי קינדער. האט ער ארויסגעריסן די קינדער פון איהר און זי אריבער געשטופט אויף רעכטס, און געזאגט צום עס.עס. מאן, "זי איז שטארק און ארבייטס פעהיג". דער עס.עס. מאן איז געווען מיט דעם איינפערשטאנדן. בלוינער האט מיר ווייטער פארציילט. "אז די פרוי האט בשעת מעשה נישט געווייסט וואס פאר א טובה איך האב איהר געטוהן. האט זי מיך באשיט מיט קללות און מיר צעקראטץ מיינע הענד. נאך די באפרייאונג האט די פרוי מיך אויפגעזוכט און זיך בעדאנקט פאר די טובה וואס איך האב איהר געטוהן אז אדאנק דעם איז זי לעבן געבליבן און זיך ענטשולדיגט פאר דעם וואס זי האט מיינע הענד צעקראצט און אויך פאר די קללות וואס זי האט מיך דאמאלץ באשיט נישט וויסענדיג דעם גורל וואס עס ווארט אויף די אלע פרויען און קינדער וועלכער זענען געווען סארטירט אויף לינקס. ווייל א שטונדע שפעטער איז שוין פון די אלע קיין זכר נישט געווען הי"ד.

געהייסן האט עס אז מיר זענען דא אין בירקענאו, אין קאַראַנטען, ביז מען וועט אונז אוועקשיקן אויף ארבעט. דערווייל האט מען אונז יעדן טאג געגומען צו טראגן שטיינער פון אוישוויץ קיין בירקענאו. מיר זענען געגאנגען אין באגלייטונג פון "עס. עס." רוצחים מיט גרויסע הונט. יעדער

איינער פון אונזער גרופע האט געמוזט נעמען א שטיין און טראגן אויף די פלייצע, און אזוי האבן מיר מארשירט מיט די שטיינער ביז בירקענאו, עטליכע מאהל אהין און צוריק, פארמיטאג און נאכמיטאג. ווי איז נעבעך געווען צו דעם וואס האט גענומען א קליינעם שטיין. די "עס. עס." האבן איהם ארויסגענומען פון דער רייע און זיי האבן איהם אויפגעלאדנט א שווערן שטיין. זעלבסטפארשטענדליך איז דער שטיין געווען צו שווער צו טראגן, איז דער מענטש געפאלן און געבליבן הינטערשטעליג, האבן זייערע הינט געריסן שטיקער פון איהם. דאס שטיינער טראגן אליין האט גורם געווען דעם טויט פון פיל מענטשן.

ווען איך בין געווען אין בירקענאו כסלו תש"ד, ענדע 1943, אין בלאק 14, איז דער בלאק עלטסטער דארט געווען א פראנצויזישער יוד, אן אפשטאמיקער פון פוילן, מיט׳ן נאמען אומגליק. ער איז נישט געווען דער ערגסטער, עס זענען ליידער געווען פיל ערגערע פון איהם.

דער נעמליכער אומגליק האט געהאט חושד געווען צוויי העפטלינגען, יונה לינקער און יהושע האלענדער פון טארנא, אז זיי האבן מיט זיך מיטגעברענגט ברויליאנטן, און האט זיי באפוילן ארויסצוגעבן די ברויליאנטן. אבער אזוי ווי זיי האבן גארנישט געהאט, האט מען זיי זעהר לאנג מערדערליך געשלאגן, אריינשטעלנדיג זייער קאפ אין דער זייטן־עפענונג פון א קאלטן אויוון, כדי זיי זאלן זיך נישט קענען באוועגן בעת מ׳שלאגט זיי. די שלעק האבן אבער נישט געהאלפן, ווייל זיי האבן נישט געהאט וואס צו געבן.

מר. אומגליק איז שפעטער דערשאסן געווארן דורך די

"עס. עס.", און איז טויטערהייט אוועקגעלייגט געוואָרן ביים אריינגאנג צום לאגער. געהייסן האט עס, אז ער האט אנגעבאטן אן "עס. עס." מאן 500 דאלאר כדי ער זאל איהם ארויסשמוגלען פון לאגער. אבער דער "עס. עס." מאן האט איהם געמסר׳ט. האבן זיי איהם, ווי געזאגט, אוועקגעלייגט נאכן טויט ביים אריינגאנג פון לאגער, "למען ישמעו ויראו".

דער פאקט איז, אז ביידע אויבנדערמאנטע העפטלינגען, יונה לינקער און יהושע האלענדער, האבן איבערגעלעבט די מלחמה און האבן אויפגעשטעלט משפחות, אבער די שלעגערס האבן על פי רוב נישט איבערגעלעבט. די פראטעקציעס מיט זייער שלאגן יודן האבן זיי נישט געהאלפן איבערצולעבן די מלחמה, נאר פארקערט, זייער רשעות איז גאר געווען פאר זיי א רעה.

ווי איך האב שוין דערמאנט, דער וואס ס׳איז איהם באשערט געווען צו בלייבן לעבן, האט מען איהם פון הימל געגעבן חכמה ווי אזוי זיך ארויסצודרייען פון די רשעים׳ס הענט. עס זענען געווען צדיקים וואס זענען ליידער אומגעקומען מיט מיתות משונות, און עס זענען געווען רשעים וואס זענען אומגעקומען מיט מיתות משונות. עס זענען געווען צדיקים וואס האבן זיך געראטעוועט, און עס זענען געווען רשעים וואס זענען געבליבן לעבן.

אגב, איך וויל באטאנען, אז די אלע וואס ווילן זאגן טעמים פארוואס דער איז געבליבן לעבן און דער נישט, זענען מענטשן וואס האבן נישט מיטגעמאכט די ביטערע צייטן און זענען נישט געווען אין קיין קאנצענטראציע לאגערן. עס זענען דא מענטשן וואס זאגן, אז די אדער יענער שוהל

איז געבליבן גאנץ ווייל מען האט אין דער שוהל נישט געדארפט ביים דאוונען, אדער צוליב אן אנדערע סיבה. איך קען אבער עדות זאגן, אז איך האב געזעהן שוהלן ווי מען האט ליידער געדארפט ביים דאוונען, אבער זיי זענען נישט חרוב געווארן, און איך האב געזעהן שוהלן ווי מען האט נישט געדארפט ביים דאוונען, וואס זענען יא חרוב געווארן. מען קען נאר זאגן דאס וואס כ״ק אדמו״ר ר׳ אהרן מבעלזא זי״ע האט געזאגט, אז עס איז געווען א גזירה פון הימל, און דער וועמען עס איז געווען באשערט צו בלייבן לעבן, האבן צוויי מלאכים איהם געהיטן אויף יעדן שריט און טריט.

אין בירקענאו האב איך אין א געוויסן נאכמיטאג באשלאסן נישט צו גיין טראגן די שטיינער, ווייל מיינער א חבר האט מיר געזאגט, אז ער האט זיך א פאהר מאהל ארויסגעדרייט פון טראגן שטיינער. ער האט זיך באהאלטן אין א טואלעט אונטער א טויער, און ווען די קאמאנדא איז צוריקגעקומען, האט ער זיך אויסגעמישט צום אפפעל צוזאמען מיט זיי.

האב איך אויך אזוי געטוהן. נאכמיטאג, ווען מען האט געדארפט צוריק גיין טראגן שטיינער, האב איך זיך באהאלטן אונטער א טויער פון די לאטארינען טואלעטן. אבער גראַדע יענעם נאכמיטאג האט מען נישט געטראגן קיין שטיינער, נאר עס איז געווען אן ״אפפעל״. דער גאנצער לאגער איז געשטאנען אויפ׳ן אפפעל פלאץ, און מען האט געדארפט אויסקלויבן מענטשן אוועקצושיקן אין אן אנדער לאגער. יעצט ביים ציילן האט איין מענטש געפעלט צוליב דעם וואס איך האב זיך באהאלטן.

ערשט נאך א האלבע שטונדע האב איך ארויסגעשטעקט

מיין קאפ פון אונטער דעם טויער, צו הערן וואס עס קומט פאר אין לאגער. האב איך געהערט א געשריי: "איין מאן פעלט!". זעהענדיק אז עס איז ביטער, האב איך אנגעהויבן קלערן ווי אזוי דרייט מען זיך אריין צווישן די אנדערע יודן?

גלייכצייטיג האט מיך באמערקט דער "עס. עס." מאן וואס האט געהיטן דעם לאגער אויפ'ן טורם. האט ער צו מיר א געשריי געגעבן: "פארפלוכטער הונד, דער גאנצער לאגער שטייט וועגן דיר, עס פעלט איין מאן!".

געוועהנליך אין אזא פאל וואלט מען מיך אויפ'ן פלאץ דער'הרג'עט, אבער איך האב געהאט מזל. צוקומענדיג צום אפפעל פלאץ האט דער לאגער עלטסטער מיך געפרעגט: "ווי ביסטו געווען?" האב איך געענטפערט, אז כ'האב געהאט בויך־שמערצן. "אלזא, פארשווינדע אין די רייע", האט ער געשריגן, און ער האט מיך אפילו נישט אנגעירט (ער איז בטבע געווען א ווילדער רוצח).

די דייטשן האבן אויסגעקליבן 70 מענטשן — מיך צווישן זיי — אוועקצושיקן אין דעם לאגער שוויענטאָכלאוויץ — נעבן קאטאוויץ — אן אפטיילונג פון אוישוויץ.

וועז מען האט אונז געפיהרט פון בירקענאו קיין אוישוויץ, צו ווערן ווייטער אוועקגעשיקט אין א צווייטן לאגער, זענען מיר נאך אמאהל סעלעקציאנירט געווארן נאקעטערהייט, דורך דר. יאזעף מענגעלע ימ"ש. דר. מענגעלע האט פון אונז ארויסגענומען צום פארגאזן אלע מענטשן וועלכע האבן געהאט א פעלער. אפילו א קליינע וואונד אויף א האנט אדער אויף א פוס אדער אפילו א באנדאזש, א צייכן פון שלעק, איז גענוג געווען געשיקט צו ווערן אין גאז קאמער.

צווישן די יודן וועמען ער האט דעמאלט אויסגעקליבן צום פארגאזן איז געווען מיין חבר, ר׳ אלתר באָגוכוואַל, א תלמיד חכם און א ראדאמסקער חסיד. ער האט נעבעך געהאט צייכנס אויף זיין קערפער צוליב דעם וואס מען האט איהם חושד געווען אז ער האט געגנב׳עט א פארציע מארגארין, און ער האט דערפאר באקומען 50 שמיץ. ער איז געווען אן איידים פון ר׳ יאסעלע ראטה, איינער פון די חסידים פון הרה״צ ר׳ חנה הערש זצ״ל, וועמען איך האב באשריבן צווישן די גוטע יודן אין צאנז פאר דער מלחמה.

ניינטער קאפיטל

שוויענטאָכלאָוויץ

וועז מיר זענען אנגעקומען אין שוויענטאכלאוויץ, האט אונז "מקבל פנים" געווען דער קאפא מארטין שמיץ. מארטין שמיץ איז געווען ממש א רוצח, און פיינט געהאט א יוד בתכלית השנאה.

באלד האט ער אונז געזאגט, אז מיר זעהען איהם אויס צו שוואך פאר זיין ארבעטס קאמאנדא, און אז מער ווי צוויי וואכן וועלן מיר אין זיין קאמאנדא נישט אויסהאלטן. ער האט ליידער טאקע נישט געזאגט קיין ליגן. אזוי איז געווען, מיר האבן ביי איהם שווער און ביטער געארבעט, און דערצו געכאפט פון איהם טויטע־שלעק. אויף דעם זעלבן לאסט אויטא וואס מען האט אונז געברענגט זענען אויפגעלאדנט געווארן אנדערע 70 מענטשן פון זיין קאמאנדא, וואס זענען שוין געווען דערשעפט (מוזלמענער). מען האט זיי געשיקט צום "ערהאלן" אין אוישוויץ, דאס הייסט צום פארגאזן אין קרעמאטאריום.

איך האב געפילט אז מיינע כוחות לאזן זיך אויס ביי די שווערע ארבעט, ווייל מיר האבן געמוזט אויפלאדענען און אפלאדענען לאסט אויטאס מיט ערד. איך האב אבער

ער זשיפעט נאך

געהאט בטחון אז אזוי ווי מען האט מיר פון הימל געגעבן כח אויסצוהאלטן די צרות ביז דארט, וועט מען מיר פון הימל ווייטער העלפן אויסצוהאלטן די שלעק פון דעם קאפא מארטין שמיץ ימ״ש.

אין לאגער שוויענטאכלאוויץ, אין בלאק 3, איז אין דעם זעלבן באראק ווי איך האב זיך געפונען, אויך געווען א טשעך, וועלכער איז געשיקט געווארן קיין אוישוויץ אלס יוד, דערפאר ווייל ער האט געשטאמט פון יודן. ער פלעגט מיך באמערקן דאוועגען מעריב נאך די ארבעט ביינאכט. איז ער צוגעקומען צו מיר און זיך פארגעשטעלט: ״מיין נאמען איז דר. באַכנער, אינזשינער פון אייזנבוי (בריקן), הייזער, קאַנאַנען און אזוי ווייטער. מען האט מיך געשיקט אהער אין לאגער אלס יוד, כאטש איך האב קיינמאהל קיין אהנונג נישט געהאט פון יודישקייט. מיינע אור־עלטערן זענען שוין געווען אסימילירט אין טשעכאסלאוואקיי. איך וואלט אבער געוואלט עפעס וויסן פון די ביבל און פון תלמוד!״

האב איך איהם געענטפערט, אז אהיימקומענדיג פון אזא שווערע ארבעט ביים קאפא מארטין, און דערצו אָן עסן, האב איך נישט קיין קאפ צום ביבל אדער צו תלמוד.

דעם זעלבן אוונט האט מען מיר אריינגעווארפן א שטיקל ברויט אין בעט, נאכדעם ווי מען האט אויסגעלאשן די ליכט. האב איך באלד פארשטאנען אז דאס איז געקומען פון איהם. מיר ביידע, איך און מיין חבר הלל לאנדוי, האבן זיך מחי׳ געווען מיט דער מתנה אין דער טונקל. צומארגנס האב איך איהם געדאנקט, אבער ער האט מיר געזאגט אז ער ווייסט פון גארנישט...

צומארגנס האב איך געזאגט דר. באכנער׳ן אז ביינאכט, אויב כ׳וועל נישט זיין צו מיד פון דער ארבעט, וועל איך איהם אביסל ערקלערן פון דער תורה און פון תלמוד. אזוי איז געווען. ביינאכט פלעג איך איהם דערציילן וועגן משה רבינו, די צעהן געבאטן וואס זענען געגעבן געווארן ביים בארג סיני, וועגן די ניסים פון יציאת מצרים און אויך א פאהר מעשיות פון דער גמרא. ער פלעגט פון צייט צו צייט אריינווארפן אין מיין בעט א שטיקל ברויט.

דר. באַכנער האט אויך אין דעם לאגער געהאט באקאנטע חברים, טשעכישע דאקטוירים, וואס זענען געווען טעטיג אין לאגער שפיטאל, דר. שפערבער, א מאגן ספעציאליסט, און דר. עטטינגער. זיי פלעגן אריינקומען צו איהם יעדן אוונט, זיך צו אונטערהאלטן מיט איהם. זעהענדיג אז דר. באכנער רעדט מיט מיר, האבן זיי איהם דעם דר. באכנער געפרעגט אויף מיר "ווער איז דער יונגע?". האט ער זיי געענטפערט, "א פוילישער יודע, אבער צופעליג אן אנשטענדיגער".

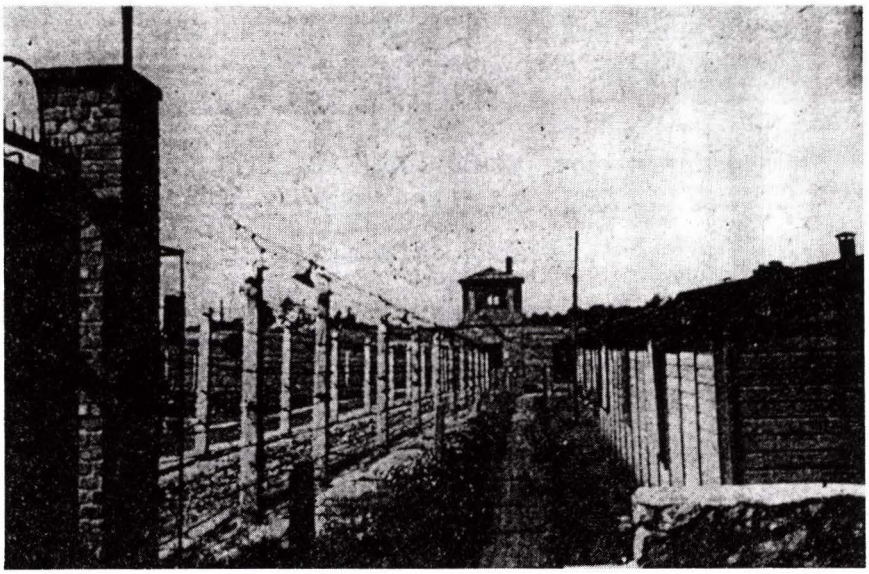
דר. באכנער האט זיי געבעטן מיר צו העלפן מיט עסן (די דאקטוירים האבן געהאט די מעגליכקייט צו שאפן אביסל זופ, ווייל פאר יעדן קראנקן איז געווארן צוגעטיילט א טעלער זופ, אבער נישט אלע קראנקע האבן געגעסן די זופ. אמאל איז איינער געשטארבן, אמאל איז איינער אפערירט געווארן און נישט געקענט עסן). אלענפאלס, די דאקטוירים דר. עטטינגער (אלגעמיינער דאקטאר) און דר. שפערבער (אינערליכער דאקטאר און מאגן ספעציאליסט) זענען אויך געווארן מיינע "חסידים", וועלנדיק וויסן וועגן יודישקייט, זייענדיג אין לאגער אלס יודן טראצדעם וואס פון דער היים זענען זיי געווען אסימילירט.

יעצט האב איך שוין געהאט דריי תלמידים: דר. עטטינגער, דר. שפערבער און דר. באַכנער. איז אויסער וואס איך האב אזוי שווער און ביטער געארבעט ביי דעם קאפא מארטין, האב איך מיר געמוזט צוגרייטן ביי די ארבעט א מעשה פון דער גמרא, אדער א רבישע דערציילונג. זיי, די דאקטוירים, האט אלעס פון דער יודישער רעליגיע שטארק אינטערעסירט, פון חסידות האבן זיי איבערהויפט נישט געהערט און אויך נישט וועגן רביים. מיין "שיעור" איז זיי געפעלן געווארן, אזוי ווייט אז זיי האבן מיר צוגעזאגט צו שאפן פאר מיר יעדן טאג אביסל זופ. די רבי'שע מעשיות איבער גמילות חסדים און אפילו מופתים האבן די דאקטוירים שטארק פאראינטערעסירט.

די שלעק און די גרויסע קעלטן, אהנע וואַרעמע קליידער, זענען געווען פיהל ערגער ווי די ליידן פון הונגער. שטייענדיג ביי דער ארבעט אין די גרויסע פרעסט אין יאהר תש"ד, אנהייב 1944, וועז מיר האבן געמוזט גראבן גריבער פאר די קאַנאַליזאַציע, און גראָבנדיג מיט מיין קרייצהאַק אויף דעם געפרוירענעם באדן, האט פייער געשפריצט פון די ערד. דאס האט מיך דערמאנט אין דער קללה פון דער תוכחה "והי' ארצכם כנחושה". דער באדן וועט זיין הארט ווי קופפער, פייער וועט שפריצן פון דער ערד.

זייענדיג איינגעדארט און אויסגעטריקנט פון דער שווערער און ביטערער ארבעט אן עסן און אן וויינטער קליידונג, בין איך שוין געווען א געהאלפענער בלויז מיט דעם וואס די דאקטוירים האבן מיר צוגעזאגט יעדן אוונט אביסל זופ, און כ'האב געזעהן אז מען פארלאזט מיך נישט פון הימל. די זופ וואס איך האב אנגעהויבן באקומען יעדן אוונט פון זיי

אין קראנקענבוי שפיטאל, האט מיך מחי׳ געווען. איך האב ממש געזען ביי מיר ״תחיית המתים״. די זופ איז געווען באשטימט פאר מאגן קראנקע, און צוזאמענגעשטעלט פון מעהל, וואסער און אביסל מילך. איך האב עס געמוזט אויפעסן אין דער טואלעט פון שפיטאל, כדי קיינער זאל חלילה נישט זעהן אז איך האב פון זיי עפעס באקומען. מיין מצב האט זיך פיהל פארבעסערט צוליב דעם וואס מען ביסעל עסן. דאס האט מיר געהאלפן צו קענען אויסהאלטן די שווערע ארבעט און די שלעק וואס איך פלעג באקומען בחינם פון קאפא מארטין.

לאגער שוויענטאכלאוויץ

כ׳האב אהנגעהויבן טראכטן, ווי אזוי איך קען פטור ווערן פון די שווערסטע ארבעטס קאמאנדא פון דעם לאגער, ווייל די וועלכע האבן געארבעט אין דער קאנאנען פאבריק האבן געהאט פיהל לייכטער, צוליב אייניגע סיבות. ערשטנס, זיי האבן געארבעט אונטער א דאך, און ס׳איז זיי געווען וואַרעם אין דער פאבריק. דאן איז אויך דער קאפא פון דער פאבריק געווען אן אנטשטענדיגער פאלאק. אונזער קאפא איז אבער געווען א רשע מרושע, און מיך ספעציעל האט ער נאר די שווערסטע ארבעט צוגעטיילט און מיט נאך שלעק דערצו. ער האט מיר א נאמען געגעבן דער ״תלמוד יודע״. זייענדיג שוין אזוי היימיש מיט די דאקטוירים, האב איך זיי געבעטן א טובה, ארויסבאקומען מיך פון דער ארבעטס קאמאנדע פון קאפא מארטין, פילנדיג אז ער זוכט א געלעגנהייט מיך צו הרג׳ענען ח״ו. ליידער האבן די דאקטוירים גארנישט געקענט אויפטוהן ביי איהם, ווייל זיי אליין האבן אויך מורא געהאט פאר דעם ״מסור״ קאפא מארטין.

דער באזוך פון רויטן קרייץ

היות ווי די נאציס ימ״ש האבן זיך געווואלט שיין ווייזן פאר דער וועלט, האבן זיי מסכים געווען עס זאל קומען א קאמיסיע פון אינטערנאציאנאלן רויטן קרייץ, פעסטצושטעלן ווי ״איידל״ און ״פיין״ די דייטשן באהאנדלען די העפטלינגען אין די קאנצענטראציע לאגערן.

אין דעם טאג ווען די קאמיסיע האט געזאלט קומען קיין שוויענטאכלאוויץ האט זיך דער ״עס. עס.״ קאמענדאנט פון לאגער גוט צוגעגרייט צום באזוך. ערשטנס, האט ער

געגעבן א באפעהל אז די קאפאס זאלן אויסקלויבן די העפטלינגען וועלכע זעהען נאך גוט אויס, און נאר זיי מעגן זיך אוועקשטעלן אין דער רייע ביי די קיך, צו נעמען מיטאג, כדי די קאמיסיע פון רויטן קריץ זאל זעהן אז די לאגער־מענטשן זעהען גוט אויס. די איבעריגע העפטלינגען האבן נישט געטארט ארויסגיין פון דעם בעראק ביז די קאמיסיע איז אוועקגעפארן. נאטירליך האט מען זיי נישט געלאזט זעהן די מוזולעמענער, די צושלאגענע קאליקעס און די אויסגעטריקנטע ביינער פון די לעבעדיגע מתים, וואס האבן זיך ארומגעדרייט אין לאגער.

מיר האבן אבער פראפיטירט פון זייער באזוך, ווייל אדאנק דעם באזוך פון רויטן קריץ האבן מיר כאטש יענעם טאג באקומען א געדיכטע קארטאפל זופ, פון וועלכע זיי, די מיטגלידער פון דער קאמיסיע, האבן אויך געגעסן, און צוגעשאקלט מיט׳ן קאף וואס פארא גוט געדיכט עסן מען באקומט אין די קאנצענטראציע לאגערן. אזוי האבן די נאציס ימ״ש אפגענארט די וועלט.

זונטאג נאכמיטאג פריי

יעדן זונטאג נאכמיטאג פלעגט מען געבן פריי פאר די העפטלינגען, כדי זיך צו קענען אביסל פארזארגן, וואשן וועש, אדער עפעס צוצונייען. די רוסישע העפטלינגען האבן אויסגעניצט די פרייע צייט אויסצוגראבן אן אונטערערדישן טונעל ביז אויסער די לאגער מויערן, וועלכע זענען געווען ארומגעצוימט מיט עלעקטריזירטע שטעכל דראטן. אינמיטן לאגער האט זיך געפונען א בעראק, אין וועלכן עס זענען געלעגן מאטעריאלן פאר בוי ארבעט, שויפלען, קרייצהאקן

און טוטשקעס. פלעגן די רוסן יעדן זונטאג נאכמיטאג זיך אריינזעצן אין דעם בארק, און פון דארט האבן זיי אויסגעגראבן דעם טונעל. א טייל פון זיי האבן געגראבן און א טייל האבן געזונגען, כדי מען זאל נישט ארויסהערן דאס קאפען און דאס אויסגראבן דעם טונעל. די קונסט דערפון איז געווען וואס מען האט נישט געקענט פארשטיין ווי זיי האבן פארשטעקט די ערד וואס זיי האבן אויסגעגראבן, און ווי דאס איז געווען בסוד ביז דער לעצטער מינוט.

ווינטער 1944 האבן די רוסישע העפטלינגען אדורכגעבראכן דעם טונעל ביז אויסער דעם לאגער. אינמיטן דער נאכט, פון א זונטאג אויף מאנטאג, זענען אנטלאפן 9 העפטלינגען — זיבן רוסן, איין פאלאק און איין יוד. דער "עס. עס." מאן וואס איז געווען אויפ'ן טורעם פון עק לאגער האט עפעס באמערקט, און אנגעהויבן צו שיסן אויף זיי, אבער ער האט קיינעם נישט געטראפן. פון די זיבן רוסן האבן די דייטשן קיין איינעם נישט געכאפט, אבער דעם פאלאק מיט דעם יוד האבן זיי יא געכאפט. וועו איך בין געווארן אוועקגעשיקט אין לאגער בונא האב איך געטראפן דעם יוד. ער איז געווען פול מיט שרעק, וויסנדיג וואס עס דערווארט איהם אלס שטראף פאר וועלן אנטלויפן, טראגענדיג דעם צייכן פון IIמיט א רויטן פונקט.

צווישן די זיבן רוסן איז געווען איינער מיטן נאמען לוקא, א גוטער יונג. ער האט געארבעט אין לאגער אלס קעכער, און ער האט ארויסגענב'עט פון דער קיך א היבש ביסל ברויט, כדי זיי זאלן האבן צידה לדרך. נאך מער וואונדער איז געווען ווי אזוי דער קעכער לוקא האט געקענט

אדורכקריכן אזא שמאלן לאך, ווייל ער איז געווען זעהר א דיקער.

דאס איז געווען אין אויגוסט 1944: אין שוויענטאכלאוויץ האט זיך געפונען א דייטשער קאפא, פון בערלין, וועלכער איז געווען זעהר אן אייידעלער מענטש (אן אויסנאם). זיין נאמען איז געווען וואלדעמאר היינס. זיין שטראף, צוליב וואס מען האט איהם געשיקט אין לאגער, איז געווען פאליטיש. ער איז געווען א מיטגליד פון דער קאמוניסטישער פארטיי אין בערלין. ער איז געווען דער "קאפא אויפפאסער" אויף די ארבעטער וואס ארבעטן אין דעם קעלער פון דער קיך, קארטאפל שיילערס און אזוי ווייטער. איינמאהל האט מען מיך געגומען צו דער ארבעט פון קארטאפל שיילן, האבן די חברה וואס האבן געארבעט אין קעלער מיר געזאגט, אז דא מעג מען גנב׳ענען אביסל רויע קארטאפל, און דער קאפא מאכט זיך נישט זעהענדיג. האב איך מיך באלד געגומען צו דער ארבעט בשותפות מיט נאך א העפטלינג, און מיר האבן אונטן, ביי די פיס צוגעבונדן די הויזן, און ארונטערגעלאזט דורכ׳ן העמד צו די הויזן בשותפות בערך 40 קארטאפל.

אבער צו אלעם מוז מען דאך האבן מזל. ארויסגייענדיג פונעם "קארטאפל קעלער" האט אן "עס. עס." מאן אונז געכאפט און אונז קאנטראלירט, געפינענדיג דעם גאנצן "אוצר" וואס מיר האבן ג׳לקח׳נט. מיר האבן אלעס געמוזט ארויסלייגן און דער "עס. עס." מאן האט אפגעציילט 40 שטיק קארטאפעל. ער האט פארשריבן די צאהל און אונז, די "באנדיטן", מכבד געווען מיט שטארקע שלעק. "ביינאכט" — האט ער געזאגט — "וועט דער לאגער קאמאנדאנט אליין קומען קאנטראלירן און צונעמען אייער גניבה". אבער דעם דייטשן קאפא האט

ער מעהר באשולדיגט פון אונז, זאגנדיג אז מיר גנב׳ענען מיט זיין הסכמה, ווייל ער קאנטראלירט אונז נישט וועז מיר גייען ארויס פון קעלער.

יעצט איז מיר איינגעפאלן אן עצה צו פארקלענערן אונזער שטראף פאר די גניבה. כ׳האב געמאלדן ביי די לאגער חברה קארטאפל שיילערס, אז וועו פון זיי ס׳האט אביסל קליינע רויע קארטאפעל, קען זיי אויסטוישן ביי מיר אויף גרויסע. מען האט מיר צו דעם געשעפט נאך צוגעצאהלט א שטיקל ברויט, און פון די 40 גרויסע קארטאפל איז געווארן 40 קליינע. ביינאכט, וועז דער לאגער קאמענדאנט איז געקומען קאנטראלירן אונזער גניבה, האט ער געהאט פארשריבן 40 שטיק. דער חשבון האט טאקע געשטימט, אבער אזוי ווי ס׳זענען געווען גאנץ קליינע, האט ער צו אונז געזאגט: ״די קליינע שייס קארטאפל איז נאר איין פרעסן פיר די שווייגען״. מיר האבן אבער קיין שלעק פון איהם נישט באקומען. אלס שטראף האבן מיר נאר געמוזט ביינאכט רייניקן אלע טואלעטן נאך די ארבעט (אלץ בעסער ווי שלעק). דער אויבנדערמאנטער דייטשער קאפא איז ווירקליך געווען אן אויסנאם צווישן אלע קאפאס אין די לאגערן.

איינמאהל האט מיט מיר פאסירט דאס פאלגענדע: וועז מען האט ביי מיטאג אויסגעטיילט דאס ביסל וואסערדיגע זופ, האב איך פאר א מינוט געלאזט שטיין מיין עסן, האבנדיג בויך ווייטאג. האב איך געבעטן א דאקטאר, כלומרשט א ״בעסערער מענטש״, אכטונג צו געבן א מינוט אויף מיין זופ, ווייל איך מוז ארויסגיין ביז איך בין צוריקגעקומען האט דער ״שומר״, דער דאקטאר דערווייל אויפגעגסן מיין זופ... וואס האב איך געקענט טוהן? וועז איך וואלט דאס געגאנגען

מעלדן, וואלט מען איהם געהרג׳עט און איך וואלט גארנישט געהאט דערפון. האב איך ״געמאכט א שווייג״.

מיין מאגן איז אבער נישט געווען צופרידן. דאס ביסל וואראמע עסן האט מיר אויסגעפעלט. האב איך צוליב הונגער געווויינט נאכמיטאג ביי די ארבעט. וועז דער קאפא, דער דערמאנטער וואלדעמאר היינס, האט מיך געפרעגט פארוואס איך וויין, האב איך איהם דערציילט די גאנצע מעשה, אז דער דאקטאר האט אויפגעגעסן מיין זופ, האט ער מיר געזאגט, אז נאך דער ארבעט וועט ער מיר געבן זיין זופ, ווייל איהם פעלט עס נישט אויס.

וואלדעמאר האט געהאלטן וואראט. ער האט מיר דערלאנגט זיין זופ, צוגעבנדיק: ״אבער געדענק, יונגע, וואס איך וועל דיר יעצט זאגן: אזוי וויי דו ביסט דאך יונג, וועסטו פילייכט איבערלעבן דעם קריג, וועסטו זעהן אז איממער (שטענדיק) וויינט דער אומשולדיקער און נישט דער שולדיקער, דען אין דער וועלט איז דער באנדיט וועלכער האט אויפגעגעסן דיין זופ, געדארפט וויינען, ער האט דאך געמאכט אן אומרעכט. צום ענדע וויינסטו, דער אומשולדיקער״.

דער קאפא האט באקומען שלעק פון די נאציס פאר זיין גוטסקייט צו די העפטלינגען, אבער ער האט זיך אויסגעלאכט פון די ״עס. עס.״ רוצחים.

איינמאהל, שטייענדיג אויפ׳ן אַפפעל פלאץ, קומען אהן דריי ״עס. עס.״ לייט. איינער פון זיי, פרענזעל — דער שעף פון דער קאַנאָנען פאבריק פון שוויענטאכלאוויץ — איז געווען ציוויל געקליידעט. ער האט אויסגערופן הויך אויפן

קול, אז אלע פאַכלייט, מאשינען דרייער און בערופס שלאָססער, זאלן זיך גלייך מעלדן ביי זיי.

איז מיר באלד איינגעפאלן זיך צו מעלדן אלס מאשינען דרייער. כאטש איך האב נישט געהאט קיין אַהנונג אין מאשינען דרייען, האב איך אבער פארשטאַנען אז ס׳וועלן זיך מסתמא מעלדן אויך אנדערע מענטשן וואס זענען באמת פאכלייט, וועט מיר געלונגען זיך אריינצודרייען צווישן זיי, און אזוי ארום וועל איך קענען פטור ווערן פון קאפא מארטין. איך בין צוגעגאנגען צו די דריי ״עס. עס.״ לייט, און געמאלדן, אז איך בין א מאשינען דרייער.

ליידער האט זיך אויסער מיר קיינער נישט געמאלדן. די דריי ״עס. עס.״ לייט האבן מיך אפגעמאסטן מיט זייערע אויגן פון קאפ ביז די פיס, אנקוקנדיג דעם ״גרויסן פאכמאן״, וואס האט זיך דא געמאלדן. פרעגט מיך איינער פון די דריי: ״ביסטו מאשינען דרייער?״, האב איך געענטפערט ״יאַוואָהל״.

״וויפיל יאַהרע האסטו געארבעט אלס מאשינען דרייער? האב איך זיי געענפערט, דריי יאַהרע. האט ער מיך ווייטער געפרעגט. אויף וועלכן סארט מאשין האסט דו געארבייט? גראסע דריי באנק אדער קליינע דריי באנק?״ זייענדיג קליין און איינגעדארט האב איך געענטפערט אז איך האב געארבעט גאנצע דריי יאהר אויף א קליינע דריי באנק. האט איינער פון די דריי ״עס. עס.״ געדריידט מיט זיין האנד און צו מיר געזאגט, ״דו ביסט בעשטימט אזא ״דרייער״ און שווינדלער ווי אלע יודן״.

איך בין אבער געשטאנען גלייך, מיט אן ערנסטן פנים, טראַץ דעם וואס איך האב געוויסט אז ער איז געוועכט ווייל

איך האב אין מיין לעבן אפילו נישט געזעהן ווי א דריי באנק זעהט אויס. כ׳האב נאר געקענט די ״באנק״ פון בית המדרש.

זייענדיג דער איינציגער ״פאכמאן״ וואס האט זיך געמאלדן, האט מען מיך געשיקט אין דער קאנאנען פאבריק און איבערגעגעבן אין די הענט פון דעם שעף פון דער אפטיילונג פון די ״דריי מאשינען״. דעם מייסטער׳ס נאמען איז געווען קליין, א מאן אין די מיטעלע יאהרן. ער האט מיך אריינגעפירט אין דער ווערקהאללע און צוגעפירט צו אזא גרויסע מאשין, וואס איך האב אפילו נישט געווואוסט ווי אזוי צו קוקן דערויף, און ער האט אנגעהויבן מיר צו ערקלערן וואס איך דארף טוהן מיט די דריי באנק. ער האט געזאגט צו מיר די פאלגענדע ווערטער: ״דער העבעל נאך אויבן איז K.V.5000 (קעי. ווי. קראפט וואלט). דער העבעל נאך אונטן איז 2500 קעי. ווי.״, און אזוי ווייטער, און געהאלטן און איין ערקלערן וואס איך דארף טוהן מיט דער מאשין.

אבער נאך 10 מינוט רעדן, אויף וואס איך האב גארנישט רעאגירט, האט ער געזעהן מיט וואס פארא ״דריי באנק פאכמאן״ ער האט דא צו טוהן, איז ער איין אין א שרעקליכן כעס, און אנגעהויבן שרייען: ״דו פארפלוכטער הונד! דו ווערסט גלייך צוריקגעשיקט אין לאגער און פאראורטיילט צום טויט! דו ביזט קיין פאכמאן נאר ליגנער און שווינדלער אזוי ווי אלע יודן״.

איך האב נישט געענטפערט, נאר געווארט ביז דער מייסטער קליין ווען ענדיקן זיין כעס רעדע קעגן מיר. זעהענדיג אז מיין לעבן הענגט דא אויף איין האר, האב איך

איהם אנגעהויבן געבעטן, "הערר מייסטער קליין, ביטע מיך נאר א פאהר ווערטער אויסצוהערן".

וועז ער איז ענדליך שטיל געבליבן, האב איך זיך געזומען בעטן ביי איהם: "זי האבן רעכט" — האב איך אנגעהויבן — "איך האב טאקע געזאגט ליגן, אבער די אורזאך איז דאס פאלגענדע: מיין פאטער און מוטער, שוועסטער און ברידער זענען אלע אומגעקומען אין די גאז קאמערן פון אוישוויץ און בעלזשעץ, און איך בין דער איינציגער וועלכער איז נאך איבערגעבליבן פון אונזער פאמיליע, און וועלנדיג בלייבן לעבן האב איך קיין אנדערן אויסוועג נישט געהאט, נאר זיך צו מעלדן אלס פאכמאן, כדי צו קענען ארויס א לעבעדיגער פון די הענט פון דעם מערדער קאפא מארטין".

איך האב געווויינט און זיך ביי איהם געבעהטן: "וואס וועדן זי, הער מייסטער, פראָפיטירן אויב מען וועט מיך שוין ערשיסן, איך מעכטע גערן בלייבן לעבן".

ענדליך האב איך איהם עטוואס ווייך געמאכט מיט מיין געווויין און געבעט, פשוט דערפאר ווייל דער גורל פון הימל איז געווען, אז איך זאל קענען איבערלעבן דעם חורבן.

"אלזא, יונגע, דו האסט גליק. איך שיק דיך נישט צוריק אין לאגער", האט קליין אויסגערופן.

איך האב איהם פארשפראכן צו טוהן די שווערסטע ארבעט, אבי ער זאל מיך נישט צוריקשיקן אין לאגער, און איך וועל איהם די טובה קיינמאהל נישט פארגעסן.

דער מייסטער קליין האט מיך צוגעטיילט צו א טראנספארט ארבעט. איך האב באקומען א וועגעלע מיט פיר רעדער, און

געמוזט אריבערפירן טיילן פון די קאנאנען פון איין מאשין צו די צווייטע, און פון איין ארבעטס טיש צום צווייטן. אין יענעם טאג האב איך צוויי מאהל גומל געבענטשט, איין מאהל צוליב דעם וואס איך בין ארויס פון די הענט פון קאפא מארטין ימ״ש, און צווייטנס וואס מען האט מיך נישט גע׳הרג׳ט צוליב מיין ליגן זאגן.

דער בלאט גמרא

די פאבריק אין שוויענטאָכלאָוויץ האט פאַבריצירט קאַנאָנען, וועלכער האבן געדינט פאר אראפ צו שיסן פליגערס. די טיילן און שטיקער קאַנאָנען פלעגן געפאקט ווערן מיט פארשידענע סארטן פאפיר, דערונטער אויך בלעטער פון ווילנער ש״ס גמרות. דארט אין לאגער, אין דער קאַנאָנען פאבריק, האט זיך געפונען א בחור פון באכניע, א באבווער חסיד. אזוי ווי עס איז איהם אונטערגעקומען א בלעטל פון מסכת יומא דף ל״ח, האט ער דאס בלעטל גמרא באהאלטן אין זיין טאש, און שפעטער דאס מיר געגעבן, וויסנדיג אז איך וועל הנאה האבן דערפון. איך האב באהאלטן דאס בלעטל גמרא, און אזוי ווי איך האב גראדע נישט געהאט קיין ארבעט וואס אריבערצופירן מיט מיין טראַנספאָרט וועגעלע, האב איך זיך אוועקגעשטעלט מיט מיין וועגעלע אונטער א גרויסער ״דריי באנק״, און ארויסגענומען דאס בלעטל גמרא, כדי צו זעהן וואס דארט שטייט, מיינענדיק אז קיינער באמערקט מיך נישט.

דערווייל איז אונטערגעקומען אן ״עס. עס.״ מאן, מיטן נאמען ״לייטמייער אבערשארפירער״, און ווען איך האב זיך אויסגעדרייט און איהם דערזעהן, האב איך מיך זעהר

דערשראקן, ווייל ווי באקאנט, איז דער "תלמוד" געווען טריפה ביי די דייטשן. דער "שטירמער" — די היטלעריסטישע צייטונג — איז שטענדיק געווען פול מיט גיפט קעגן יודן, אויסזוכנדיק פון דער גמרא ווי עס ווערט עפעס דערמאנט א ווארט קעגן די גוים.

יעצט, שטייענדיק פארן "עס. עס." מאן, האב איך שנעל אראפגעווארפן דאס בלעטל גמרא, מיטן געדאנק אז ער וועט נישט מאכן קיין עסק דערפון. אבער ער האט צו מיר אויסגערופן מיט א געשריי: "שנעל אויפהייבן וואס דו האסט אראפגעווארפן!". האב איך שנעל צוריק אויפגעהויבן דאס בלעטל גמרא.

יעצט האט דער "עס. עס." מאן פארלאנגט פון מיר פארצולייענען וואס עס איז געדרוקט אויפן בלעטל. איך האב איהם געענטפערט, אז איך קען נישט לייענען די שפראַכע איך האב נאר בלויז געקוקט אויף דעם בלעטל.

האט דער "עס. עס." מאן צוגערופן די אינטעלעקטועלן, פראַנצויזן, האָלענדער, גריכן, אבער נישט בלויז וואס זיי האבן עס נישט געקענט לייענען, נאר זיי האבן עס אפילו געהאלטן פארקערט... צווישן די וועמען ער האט צוגערופן פרעגן וועגן דעם באדייט פון בלעטל איז אויך געווען א פאלאק, א גוי, וועלכער האט געזאגט דעם "עס. עס." מאן אז לייענען קען ער דאס אויך נישט, אבער ער ווייסט אויף זיכער אז דאס איז א בלעטל פון יודישן תלמוד.

דערהערנדיק דאס ווארט "תלמוד", איז דער "עס. עס." מאן אריין אין א כעס און מיר דערלאנגט צוויי פעטש,

אויסרופנדיק צו מיר: "דו שוויינען הונד, ביי דער ארבעט לעזסטו תלמוד?".

פלוצלונג איז צוגעקומען א פראנצויזישער יוד, און געזאגט אז ער קען איינעם וואס קען לייענען דעם תלמוד, און האט אנגעוויזן אויף דעם באכניער בחור, וועלכער האט מיר געהאט געגעבן דאס בלעטל גמרא. אלזא, מ'האט דעם בחור געפרופן ער זאל זאגן צו ער קען לייענען די שפראך. ווי ער האט מיך דערזעהן שטיין נעבן דעם "עס. עס." מאן, האט ער נעבעך געמיינט אז איך האב איהם פאר'מסר'ט. איך האב דעם בחור בארואיגט, אז דער "עס. עס." מאן איז נישט אזא גרויסער רשע, זעהענדיק אז ער האט מיך נישט אויפ'ן פלאץ ג'מיתי'ט, נאר זיך באגנוגנט מיט געבן מיר צוויי פעטש. דעם "עס. עס." מאן איז נאר געגאנגען אין לעבן צו וועלן וויסן וואס אין דעם "געפערליכן תלמוד" שטייט.

דער באכניער בחור האט קיין דייטש רעדן נישט געקענט, נאר יודיש, האט דער "עס. עס." מאן מיר באפוילן אז איך זאל איהם הייסן איבערלייענען און איבערזעצן דאס בלעטל גמרא אין יודיש, און צוגערופן א בעלגישן יוד וועלכער האט געקענט דייטש און יודיש ער זאל עס איבערזעצן פון יודיש אויף דייטש.

דער באכניער בחור האט אנגעהויבן צו ערקלערן אין יודיש דאס בלעטל גמרא (יומא דף ל"ח) דארט ווערט דערמאנט די מעשה פון נקנור, וועלכער איז געגאנגען קיין מצרים כדי צו ברענגען טויערן פארן בית המקדש. די גמרא דערציילט דארט דאס פאלגענדע:

"מתני': נקנור נעשה ניסים לדלתותיו: ת"ר מה ניסים

נעשו לדלתותיו? אמרו, כשהלך ניקנור להביא דלתות מאלכסנדריא של מצרים, בחזירתו עמד עליו נחשול שבים לטבעו, נטלו אחת מהן והטילוה לים ועדיין לא נח הים מזעפו, בקשו להטיל את חברתה, עמד הוא וכרכה, אמר להם, הטילוני עמה, מיד נח הים מזעפו, והיה מצטער על חברתה, כיון שהגיע לנמלה של עכו היתה מבצבצת ויוצאה מתחת דופני הספינה, ויש אומרים ברי׳ שבים בלעתה והקיאתה ליבשה״.

דער באכניער בחור האט איבערגעזעצט די מעשה פון נקנור אין יודיש, און דער בעלגיש־פוילישער יוד האט עס איבערגעזעצט אין דייטש. ער האט ערקלערט דעם ״עס. עס.״ מאן אז די יודן האבן געהאט א טעמפל אין ירושלים, און נקנור איז געפארן קיין אַלעקסאַנדריע, עגיפטן, צו ברענגען די טויערן פארן טעמפל. צוריקפארנדיג אויף די זעע צו דעם האפן פון עכו אין ארץ ישראל מיט די טויערן, האט א שטארקער שטורם ווינט געוואלט זינקען די שיף, און כדי צו פארלייכטערן די לאסט פון דער שיף האט דער שיפס קאפיטאן באפוילן אראפצואווארפן אלע שווערע זאכן פון דער שיף. האט מען אויך אריינגעווארפן איינע פון די טירן אין דער זעע. זעהענדיק אז די זעע בארואיגט זיך נישט, האבן די מענטשן געוואלט אריינווארפן אין ים אויך די צווייטע טיר, אבער נקנור האט ארומגענומען די טיר און געזאגט: ״אויב איהר ווילט אריינווארפן אין ים די צווייטע טיר, מוזט איהר מיך מיטווארפן דערמיט״, און נאך די דאזיקע ווערטער האט זיך דער ווינט בארואיגט. אנקומענדיק אין האפן פון עכו איז די ערשטע טיר — וועלכע מ׳האט אריינגעווארפן אין ים — אפיר געשווימען פון אונטער דער

שיף. וועז מען האט אריינגעשטעלט די טירן אין טעמפל, זענען די טירן געופן געווארן אויף נקנור׳ס נאמען, "שער נקנור", צוליב דעם וואונדער וואס איז געשען מיט זיינע טירן.

הערנדיג די מעשה, האט זיך דער "עס. עס." מאן אביסל בארואיגט פון זיין כעס אויף דעם "תלמוד", זעהענדיג אז אין תלמוד שטייט נישט נאר ווי אזוי צו באשווינדלען די גויים. דער "עס. עס." מאן האט נאר געהייסן פארשרייבן דעם נומער אויף מיין האנט, העפטלינג נומער 161421. איך בין אבער אפגעקומען בלויז מיט 25 שמיץ פאר שטיין ליידיג, און דערצו פאר לייענען אינמיטן דער ארבעט.

אַנגעקלאַגט פאר סאַבאָטאַזש

ענדע זומער, אלול תש"ד, אין יאהר 1944, וועז מ׳איז שוין געווען צוגעוואוינט צו די צרות און שווערע ארבעט אין לאגער שוויענטאכלאוויץ, איז געקומען א נייע צרה (זע רש"י פרשת וישב, וישב יעקב, ביקש יעקב לישב בשלוה קפץ עליו רגזו של יוסף). אין לאגער האט תמיד געהערשט א קנאה־שנאה צווישן די העפטלינגען, ווייל מ׳האט נישט פארגינען די יעניגע וואס עס גייט זיי "בעסער" פון א צווייטן. באזונדערס איז די קנאה געווען געווענדעט קעגן די יודישע דאקטוירים, דר. שפערבער און דר. עטטינגער, און נאך אייניגע מענטשן, וועלכע האבן אביסל בעסער אויסגעטויגט צו פארשאפן פאר זיך אביסל עסן.

דארט האט זיך געפונען א דייטשער העפטלינג, דער לאגער עלטסטער פון שוויענטאָכלאוויץ. ער איז געווען דער

דער גדר ארום אוישוויץ

נומער איינס פון אוישוויץ וועלכער איז פאראורטיילט געווארן אויף אייביגע תפיסה דורך א דייטשן געריכט, דערפאר וואס ער איז אין דער היים געווען א מערדער. אזעלכע דייטשן זענען געווארן די לאגער עלטסטע און בלאק עלטסטע, ווייל זיי זענען געווען פאכלייט אין "הלכות רציחה". דער לאגער עלטסטער, וועלכער איז געווען נומער איינס פון אוישוויץ, ברונאו בראַדניעוויטש, איז אלט געווען 50 יאהר. מען האט איהם ארויסגענומען פון תפיסה ווי ער איז געזעסן אלס מערדער, און איהם געשיקט אין לאגער ער זאל נוצן זיינע פעאיגקייטן אלס רוצח צוזאמען מיט'ן קאפא מארטין שמיץ ימ"ש (דרך אגב, נאכ'ן קריג איז דער קאפא מארטין שמיץ פאראורטיילט געווארן דורך א דייטשן געריכט נאר צו 8 יאהר תפיסה, טראץ דעם וואס ער איז געווען א מאסן רוצח, ווייל עס זענען ליידער נישט געבליבן לעבן גענוג מענטשן וואס זאלן קענען עדות וועגן זיינע רציחות).

אט די דאזיגע לאגער עלטסטע האבן אויסגעארבעט א פלאן ווי אזוי אומצוברענגען די מענטשן אויף וועמען זיי האבן געווארפן אן אויג (די אינטעליגענץ). אויף זייער שווארצע ליסטע האבן זיך אויך געפונען א פאטער מיט א זוהן, שווארץ פון בערלין, וועלכע זענען געווען פון פוילישן אַפשטאַם. זיי האבן געארבעט אין לאגער אלס עלעקטריקער. אויך האבן זיי געווארפן אן אויג אויף א דייטשן העפטלינג מיטן נאמען היינס, וועלכער איז אויך געווען דער בלאק עלטסטער פון בלאק 2. דער נעמלעכער, היינס איז אויך געווען א פריינט פון די דאקטוירים עטטינגער און שפערבער.

די צוויי רוצחים האבן צוזאמענגעשטעלט א באשולדיגונגס אקט קעגן די דערמאנטע בלאק עלטסטע און דאקטוירים, און

זיי האבן מיך צוגערופן נאך די שפערשטונדע — נאך 8 אזייגער אוונט — צו דער שרייב שטוב, און פון מיר פארלאנגט אונטערצושרייבן דעם באשולדיגונגס אקט קעגן די "באשולדיגטע". דער "באשולדיגונגס אקט" האט זיך גענייענט ווי פאלגענד:

"אין 10.8.1944 האבן דר. עטטינגער, דר. שפערבער, און אנדערע מענטשן באשלאסן צו מאכן שפרענגען אין דער לופטן די "עס. עס." בראקע, וועלכער איז געשטאנען ביים אריינגאנג פון לאגער שוויענטאָכלאוויצע, מיט די צוגעגרייטע 4 דאזן שפרענג שטאף. דער אויפרייס דארף אויסגעפירט ווערן דורך דעם פאטער און זוהן שווארץ, די עלעקטריקער פון לאגער — וועמענס אויפגאבע ס'איז געווען יעדן אוונט צו קאנטראלירן די דאפלטע עלעקטריזירטע שטעכל דראטן ארום דעם לאגער, צו זעהן אויב דער שטראם איז אין

אוישוויץ העפטלינג נאמער 1

ארדענונג — דארפן זיי גלייכצייטיג אנשליסן די שפרענג שטאף דאזן צו די דראטן, זיי זאלן עקספלאדירן און אויפרייסן דעם "עס. עס." בראק. ביזן אויפרייס דארפן די דאזן זיין פארשטעקט אין טויטן קעלער" (יעדער געשטארבענער אדער געהאנגענער אין לאגער, איז געווארן אפגעליפערט קיין אוישוויץ צום פארברענען אדער צו מאכן פון איהם זייף. ביזן אווקשיקן איז ער געלעגן אין טויטן קעלער).

דער קאפא מארטין האט מיר געזאגט קלאר און דייטליך, אז זיי פארלאנגען מיין אונטערשריפט, צוליב מיינע גוטע באציאונגען מיט די דאקטוירים.

איך בין געבליבן שטיין א מינוט אינגאנצן צעחוש׳ט: ווי מען קען אויסקלערן אזא "ממזר בלבול"? איך האב איהם געענטפערט. "ווי אזוי קענט איהר פון מיר פארלאנגען אונטערצושרייבן א זאך וועגן וועלכן איך האב קיין אהנונג נישט?"

דער קאפא מארטין ימ"ש האט זיך אויסגעדרייט צו זיינע פריינט, און מיט א ביטול אויסגערופן: "דאס איז א ראפינירטער ׳תלמוד יודע׳ וועלכער פארשטייט זעהר גוט אין וואס עס האנדלט זיך היער, אבער ער מאכט זיך נאר בלויז אונפארשטענדליך".

זעהענדיג אז איך האלט נישט ביי אונטערשרייבן דעם בלבול קעגן די אומשולדיגע מענטשן, האט ער צו מיר א געשריי געגעבן — "פארשווינדע פון דא צוריק אין דיין בלאק! דיין ענדע קומט צוזאמען מיט די ערצטע!".

איך בין צוריק אריין אין מיין בראק, און זיך געלייגט

שלאפן. כ׳האב אבער נישט צוגעמאכט קיין אויג, און מיינע הענט און פיס האבן זיך געווארפן פאר שרעק, פילנדיג אז עס ווארט אויף מיר א שוועריקייט.

איך האב נישט געדארפט לאנג ווארטן. 12 אזייגער ביינאכט איז אריינגעקומען דער קאפא מארטין מיט׳ן ״עס. עס.״ קאמענדאנט פון לאגער, און האט מיר באפוילן זאפארט זיך אנצוטוהן און מיטקומען מיט זיי. זיי האבן מיך אריינגעפירט אין דעם צימער פון די דאקטוירים און באפוילן מיטצונעמען אלע זייערע זאכן צו דעם עס.עס. בלאק וועלכער האט זיך געפינען ביים איינגאנג פון לאגער. וועז איך בין אריינגעקומען, האב איך געזעהן די דאקטוירים, צוזאמען מיט די אנדערע ״באשולדיקטע״.

מיר זענען געווען ״פארדעכטיגט״ אין סאַבאָטאַזש, און מ׳האט אונז אלע אוועקגעשטעלט צווישן די צוויי עלעקטריזירטע שטעכל דראטן ארום דעם לאגער. יעדער פון אונז איז געווארן אפגערוקט פון צווייטן מיט דריי מעטער, און נישט געטארט רעדן איינער צום אנדערן. אזוי זענען מיר געשטאנען א גאנצע נאכט, מיט א ספעציעלער וואך, אן ״עס. עס.״ מאן מיט זיין ביקס, אכטונג צו געבן אז מיר זאלן נישט רעדן איינער צום אנדערן.

צווישן אלע פארהאפטעטע בין איך געווען דער יונגסטער, און שטייענדיג אזוי ביינאכט בין איך פון מידקייט געפאלן מיט מיין קאפ אויף די עלעקטרישע שטעכל דראטן עטליכע מאל. דער ״עס. עס.״ מאן וואס האט אונז געהיטן, האט צו מיר געשריגן: ״פאַס אויף, ווייל דו בלייבסט היער טויט ווען דיין קאפף פאלט אויף דעם עלעקטרישן דראט!״. אבער אז

דער אויבערשטער שענקט יאהרן האלט מען אלעס אויס, איך בין אין דער נאכט אזוי א פאהר מאהל געפאלן מיט מיין קאפ אויף די דראטן, אבער עס איז מיר, ברוך השם, גארנישט געשעהן. אזוי זענען מיר געבליבן שטיין א גאנצער נאכט ביז צו מארגענס מיטאג.

צומארגנס, מיטאג צייט, איז אנגעקומען א ספעציעלער געריכט פון צוויי אוישוויצער "עס. עס." ריכטער, און מ׳האט אנגעהויבן אריינרופן די פארהאפטעטע איינציגווייס. אלע זענען ארויסגעקומען פון פארהער מיט אונטערגעהאקטע אויגן און אראפגעלאזטע קעפ פון שלעק. דאן האט מען מיך אריינגערופן צום פארהער, און מען האט פאר מיר פארגעלייענט אז איך בין באשולדיגט מיט די ערצטע צוזאמען, אין האבן צוגעגרייט א קאָפער מיט פיהר דאזן שפרענגשטאף אין טויטן קעלער, כדי אויפצורייסן דעם "עס. עס." בראק. אונטער דעם באשולדיגונגס אקט זענען געווען אונטערגעשריבן צוויי עדות, מאַנפריד און ראטה. איך האב זיך געוואלט פארטיידיגן אז איך ווייס איבערהויפט נישט וועגן דער גאנצער זאך, אבער ס׳האט מיר גארנישט געהאלפן. איינער פון די צוויי ריכטער האט צו מיר א געשריי געגעבן: "האלט די שנאוצע (האלט דעם פיסק)! דו קאָמסט אַן גאַלגען" (דו קומסט אויף די תלייה)

נאך דעם ווי יעדער פון די "באשולדיקטע" איז "פארהערט" געווארן, האבן מיר געמוזט צוריקגיין יעדער אויף זיין פריערדיגן פלאץ צווישן די עלעקטריזירטע דראטן.

דא איז אבער געשעהן ממש א נס. איידער זיי האבן געענדיקט דעם פארהער פון לעצטן באשולדיקטן, איז אנגעקומען

אן "עס. עס." מאן, — דער קאמענדאנט פון אלע "שפיטאל לאגערן" וואס האבן געהערט צו אוישוויץ — וועלכער איז געווען א גוטער פריינד פון די דאקטוירים. זיין קומען אין דעם טאג איז געווען א ריינער נס, ווייל יענער טאג איז געווען באשטימט פאר איהם צו באזוכן אן אנדער לאגער.

אזוי ווי דער "עס. עס." קאמענדאנט איז צוגעקומען צום אריינגאנג פון לאגער, האט ער דערזעהן די דאקטוירים שטיין צווישן די עלעקטריזירטע דראטן צוזאמען מיט מיר. ער איז צוגעגאנגען צו די דאקטוירים פרעגן פארוואס זיי שטייען דא?

דער "עס. עס." וועכטער, וואס האט אכטונג געגעבן אויף אונז, האט איהם אויפמערקזאם געמאכט אז ער דארף צו די דאקטוירים נישט רעדן, ווייל זיי זענען באשולדיגט אין סאבאטאזש. האט דער "עס. עס." קאמענדאנט א געשריי געגעבן: "וואס? דאס איז אוממעגליך. עס איז אוממעגליך דאס מיינע ערצטע זאלן היער סאבאטאזש מאכן. דאס איז נאר נייד (קנאה) פון די אנדערע העפטלינגע!", און איז אריין מיט א כעס צו די ריכטער וואס האבן אונז גע׳משפט און געשריגן, אז דאס איז א פאלשע באשולדיגונג קעגן זיינע לאגער ערצטע. "זיי האבן נישט נויטיג עפעס שלעכטס צו טוהן. זיי זעהען אלע גוט אויס, בעסער ווי צו הויזע. איך קען זיי פיר האכשטענדיגע לויטע. זיי האבן נישט נויטיג זייער לעבן צו ריזיקירן. איך נעם אויף מיר די פאראנטוואָרטונג דאס די ערצטע זענען אין אזא זאך איבערהויפט נישט באטייליגט", האט ער געשריגן.

אלזא, דאס געריכט האט געגומען בעטראכט זיינע ווערטער און בטל געמאכט דעם טויט אורטייל אונז צו הענגען. זיי

האבן עס אבער נישט אינגאנצן מבטל געווען. מיר האבן באקומען א שטראף צו טראגן א IL צייכן מיט א רויטן פונקט. דאס הייסט אז יעדער פון אונז האט באקומען ארויפגענייט אויף זיין רעקל, פון פארנט און פון אונטן, א גרויסן רויטן פונקט, דאס הייסט אז מיר זענען "פארדעכטיגט אין סאבאטאזש". פאר די דאקטוירים איז די שטראף געווען מאראליש, מיט דעם וואס זיי האבן מעהר נישט געטארט באהאנדלען די "עס. עס." קראנקע אויסער'ן לאגער, ווייל די שטראף פון IL הייסט IN LAGER "אין לאגער בלייבן".

צוערשט האב איך געבענטשט גומל וואס איך בין ניצול געווארן פון דער תליה, אבער די זאך איז נאך נישט געווען פארטיג. עס איז געקומען א באפעל אז די אלע באשולדיגטע מיט'ן צייכן און רויטן פונקט מוזן אוועקגעשיקט ווערן אלס שטראף אין א צווייטן לאגער. געווענליך זענען די באשטראפטע געשיקט געווארן אלס שטראף צו די קוילן־גרובן אין יאַווישאָוויץ אדער יאַוואָרזשנע. פון דארט זענען פיל מענטשן נישט צוריקגעקומען לעבעדיג.

אבער אזוי ווי ס'איז אונז באשערט געווען צו בלייבן לעבן, האט מען אונז אוועקגעשיקט קיין בונאָ — מאָנאָוויץ.

דער סוף איז געווען פון די צוויי מוסרים מאנפריד און ראטה,וועלכע האבן די מסירה געגען אונז אונטער געשריבן, נאך דעם דורכפאל וואס די מסירה איז נישט געלונגען. זענען זיי ביידע אויפגעהאנגען געווארן. די עס.עס. האבן צוגעזאגט די ווערטער. "מיר האבן נויטיג מוסרים אבער מיר האבן זיי נישט ליב. אזוי לאנג ווי מיר האבן זיי נויטיג אזוי לאנג לאזן מיר זיי לעבן."

צענטער קאפיטל

אין לאגער בונאָ

גלייך נאכן אנקומען אין בונאער לאגער האבן די דאקטוירים זיך געמאלדן אלס דאקטוירים. דער "עס. עס." מאן וואס האט אונז אויפגענומען ביים אנקומען, האט געהייסן הויפטשטורמפירער דר. קעניג. ער האט דערקענט דר. שפערבער און דר. עטינגער, צוליב דעם וואס זיי האבן צוזאמען געהאט שטודירט אין טשעכישן אוניווערזיטעט. גלייך ווי ער האט זיך מיט זיי באקענט, האט ער דאס ערשטע זיי געפרעגט: "וואס איז די 'שייסע' וואס איהר טראגט — די אויפצייכענונג IL און דער רויטער פונקט אויף אייערע אַנציגער?".

האבן זיי איהם דערציילט די גאנצע געשיכטע. דער "עס. עס." מאן דר. קעניג האט באפוילן זאפארט אראפצונעמען די "שייסע" (דעם דערמאנטן "איי על" צייכן און דעם רויטן פונקט), און די ערצטע האבן באלד באקומען א פאסטן אין לאגער שפיטאל אלס דאקטוירים. יעצט זענען מיר אלע באפרייט געווארן פון דער געפערליכער אפצייכענונג.

איך בין צוגעטיילט געווארן צו קאמאנדא 62 (עלעקטריקער קאמאנדע). איך האב שוין געהאט לערן־געלד אז דאס בעסטע

איז וועז מען מעלדעט זיך אלס פאכמאן. אויב עס איז באשערט צו לעבן, וועט עס געלונגען.

צו וואוינען האט מען מיך צוגעטיילט אין זעהר א שלעכטן בארַאק, בלאק 3, ווי דער בלאק עלטסטער איז געווען אלפרעד וועדעל — א בערלינער מישלונג, ממש א רוצח.

אריינקומענדיג אין בלאק האט מען אויסגערופן, אז ווער עס איז פון פאך א שערער (פריזיער) זאל זיך מעלדן. אזוי ווי דער שערער פלעגט פאראויס באקומען א טעלער זופ, האב איך זיך געמאלדן אלס שערער, און באקומענדיג דעם טעלער זופ האב איך די זופ גלייך אויפגעגעסן. שפעטער האב איך באקומען א האנט מאשינדל צו שניידן האר. נאטירליך, האבן געפעלט א פאהר ציינדלעך פון דעם מאשינדל און קיין פאכמאן בין איך אויך נישט געווען, איז גלייך ווי איך האב אנגעהויבן שערן מיינע קליענטן, האבן זיי באלד אנגעהויבן שרייען, "אוי עס צופט, דו ביסט נישט א פריזיער!".

טראץ דעם וואס איך האב געוואוסט אז זיי זענען גערעכט, האב איך זיי געבעטן נישט צו שרייען, ווייל איך האב שוין געהאט אויפגעגעסן די זופ, און דער רוצח, דער בלאק עלטסטער, איז אימשטאנד מיך צו הרג׳ענען. האב איך מיך איינגעבעטן ביי אלע מיינע "קונים" וועלכע איך האב אפגעשוירן, זיי זאלן דאס מאהל שווייגן, דאס קומענדע מאהל וועל איך מעהר קיין פריזיער נישט זיין... די הויפט־זאך — איך האב אריינגעכאפט א פארציע ווארעמע זופ, מיט וועלכע איך האב זיך מחיה געווען, און עס איז אדורך בשלום.

זויבערע פיס

דער מנהג פון דעם בלאק עלטסטן איז געווען, אז יעדן צווייטן טאג פלעגט ער מאכן "פיס קאָנטראָלע", און ווייַ איז געווען צו דעם וואס זיינע פיס זענען נישט געווען גאנץ זויבער. ער האט דעם יעניגן געשלאגן מכות רצח, אן רחמנות.

דאס גיין זיך וואשן דארט אין לאגער בונא איז געווען פארבונדן מיט שווערריקייטן, ווייל דער וואש בראק איז געווען אינמיטן לאגער, און ס׳איז געווען א היבשער וועג צו לויפן פון דעם בראק ווי מען האט געוואוינט ביזן וואש בראק. איבערהויפט ווען מען איז געקומען אהיים פון דער שווערער ארבעט שטייענדיג אויף די קעלט 12 שטונדן, איז מען נישט געווען בכח צו לויפן זיך וואשן.

האט דער בלאק עלטסטער, אלפרעד וועדעל ימ״ש, אויסגענוצט די געלעגנהייט צו קענען ממית׳ן די יעניגע וועלכע האבן זיך נישט געוואשן אין יענעם טאג.

איינמאהל בין איך אויך געווען צווישן די וועלכע האבן זיך דעם טאג נישט געוואשן, זייענדיג זעהר מיד פון דער שווערער ארבעט פון דעם טאג. נאך די שפער־שטונדע, 8 אזייגער אוונט, האט אלפרעד וועדעל ימ״ש אויסגערופן אין בלאק: "פיס קאנטראלע".

מיר איז געווארן קאלט און ווארעם פון שרעק, וויסנדיג ווי שווארץ מיינע פיס זענען, ווייל איך האב אין יענעם טאג געארבעט ביי "קאַבעל קאָמאַנדע". אבער איך האב דאס מאהל אויך געהאט מזל, ווייל ער האט אנגעהויבן די "פיס קאנטראל" אין אנדערן עק פון בלאק. אזוי האב איך פראפיטירט פון

דער צייט, און מיטן שפייעכץ פון מיין מויל האב איך געריבן און געוואשן מיינע פיס און אפגעווישט אין דער אונטערשטער זייט פון דער דעקע מיט וועלכער מיר האבן זיך צוגעדעקט. צוקומענדיג צו מיר האט ער אויסגעשריגן: "שטעק ארויס דיינע פוס".

מיט זיין טאשן לאמפ האט אלפרעד וועדעל גוט ארומגעקוקט מיינע פיס, צו זיי זענען זויבער. "אלזא, דו ביסט דער זויבערסטער מאן פון גאנצן בלאק" — האט ער צו מיר געזאגט. אין דער ווירקליכקייט בין איך געווען דער שמוציגסטער, אבער מזל האט מען געמוזט האבן. צוליב דעם וואס מיינע פיס זענען געווען די "זויבערסטע" אין בלאק, האט ער מיך געהייסן ווייזן מיינע שיך, און זעהענדיג אז זיי זענען צוריסן האט ער מיר געגעבן א פאהר גאנצע שיך.

מעריב דאוונען

איינמאהל, סוכות תש"ה, 1944, האב איך באשטעלט 9 מענטשן זאלן קומען צו מיין בעט כדי צו מאכן א מנין צו מעריב, נאך דעם ווי מען וועט אויסלעשן די ליכט. דאס דאוונען איז אדורך שטיל און בשלום, אבער דער רשע אלפרעד וועדעל ימ"ש האט דערהערט עפעס א שטיקל געורדער. זיינע שלעק האבן אבער אנגעטראפן אויפן פארקערטן אדרעס און נישט אויף קיין איינעם פון דעם מנין.

מענטשן האבן מיר שפעטער דערציילט, אז ביים "טויטן מארש" פון בוכענוואלד פאר דער באפרייאונג, האבן די העפטלינגען אליין דערמארדעט אלפרעד וועדעל ימ"ש. כן יאבדו כל אויביך ה'.

תפילין לייגען אין לאגער

ענדע יאהר 1944 פלעגען אנקומען צעהנליגער טויזענדער אונגארישע יודן א טאג, און עס איז נישט מעגליך געווען צו האלטען אזוי א שטרענגע קאנטראל ווי ווען אונז זענען אנגעקונען. איז געלונגען איינעם פון די אונגארישער יודן אריין צו שמוגלן אין לאגער א פאר תפילין. אזוי ווי אין אונזער בלאק זענען געווען נאר יודן, האט מען בעהאלטן די פאר תפילין אין אונזער בלאק.

א יעדן טאג א היים קומענדיג פון די ארבייט האט אין משך פון א האלבע שטונדע דער גאנצער עולם וועלכער האבען געוואלט לייגען תפילין. האט זיך געמוזט שטעלן אין די ראיע פאר צו קענען לייגן תפילין. דאס איז געגאנגען בליץ שנעל אנטוען און אויסטוען, און בלויז זאגען קריאת שמע.

צו אונז פוילישע און גאליציאנער האבען זיי קיין צוטרוי געהאט, מורה האבענדיג מען זאל זיי נישט מסר׳ן. נאכדעם ווי זיי האבען זיך איבערצייגט אז אונז זענען נישט קיין מוסרים האבען זיי אונז אויך געלאזט לייגען תפילין. דאס תפילין לייגן האט ליידער נאר אנגעהאלטן א פאר וואכן, ביז מען האט ליקווידירט אוישוויץ.

מיין תפילה פארן דייטש

אין לאגער "בונא" האב איך געארבעט אלס עלעקטריקער, ווייל אויף יעדן פאך וואס מען האט געזוכט פאכלייט, האב איך זיך געמאלדן אלס פאכמאן. ווייל א פאכמאן האט געהאט מעהר שאנסן ביי פאכמענישע ארבעט צו בלייבן לעבן ווי

ביי שווארצע ארבעט, וואס מען האט געמוזט שטיין אויף דער גאס אין קעלט און הונגער, אהנע וואַרמע קליידער.

איך בין געווארן צוגעטיילט צו דער עלעקטריקער קאמאנדע 62, ווי דער מייסטער איז געווען פלוריאן — א דייטש פון אויבערשלעזיען, קאַטאָוויץ, א יונגער מענטש פון א 30־40 יאהר. ער איז אויך נישט געווען פון די ערגסטע. ער האט געהאט שרעק מען זאל איהם נישט נעמען צום מיליטער און שיקן צום "אסטפראנט", ווייל פון רוסישן פראנט זענען צופיל דייטשע זעלנער נישט צוריקגעקומען לעבעדיג.

אין א נאכמיטאג האט פלוריאן מיך געכאפט דאווענען מנחה, און מיך געפרעגט: "דו ווייסט נישט אז אינמיטן דער ארבעט טאר מען נישט שטיין ליידיג?". האב איך איהם געענטפערט, אז איך האב געבעטן ג־ט פארן געזונט פון אלע מענטשן, און אויך פארן געזונט פון מייסטער פלוריאן.

"אויב אזוי", — האט פלוריאן זיך אנגערופן — "פילייכט וועסטו בעטן ביי דיין ג־ט מען זאל מיך נישט נעמען צום מיליטער, ווייל איך האב מורא פארן אסטפראנט". ער האט מיר צוגעזאגט, "אויב דו וועסט פועל'ן ביי דיין ליבן ג־ט מען זאל מיך נישט נעמען צום מיליטער, וועט אייך אלע זיין גוט אין מיין קאמאנדע, קיין איינער פון אייך וועט נישט ארבעטן שווער ביי מיר".

הערנדיג מייסטער פלוריאנ'ס רייד, האב איך געזאגט צו דעם יוד וואס האט מיט מיר צוזאמען געארבעט (ער איז געווען פון סאקמאר, א פיינער און איידעלער יוד, א גרויסער תלמיד חכם; געזאגט האט ער מיר, אז ער איז אויך געווען א דיין אין סאקמאר. ליידער געדענק איך נישט זיין נאמען,

ער איז שפעטער נפטר געווארן ביי מיינע פיס, ווען בונא און אוישוויץ זענען געווארן ליקווידירט און מען האט אונז טראנספארטירט אין די אפענע וואגאנען קיין בוכענוואלד, יאנואר 1945): "מיר מוזן דא זעהן מתפלל צו זיין פאר דעם געזונט פון מייסטער פלוריאן, ווייל מיר וועלן האבן גרויסע טובות פון איהם".

אלזא, מיר האבן ביידע צוזאמען געזאגט עטליכע קאפיטלעך תהלים אויסנווייניג, און איך בין צוגעגאנגען צום מייסטער פלוריאן און איהם געזאגט אז מיר האבן ערלעדיגט ביי אונזער ליבן ג־ט, אז "מייסטער פלוריאן" בלייבט מיט אונז אין בונא ביזן סוף פון דער מלחמה, און גייט נישט צום מיליטער... ער האט זיך אבער נישט באגנוגנט מיט מיינע רייד, נאר ער האט געוואלט פון מיר א גאראנטיע אז וואס איך זאג איז 100 פראצענט וואָהר. דאן וועט ער זארגן אז מיר זאלן נישט צו שווער ארבעטן אין זיין קאמאנדע. האב איך גלייך "באשטעטיגט", צוגעבנדיק, אז איך קען איהם אפילו געבן א שריפטלעכע גאראנטיע דערויף.

דער פריער דערמאנטער סאקמארער דיין, וואס האט מיט מיר צוזאמען געארבעט, האט זיך זעהר געווונדערט אויף מיר: "ווי אזוי קענסטו איהם גאראנטירן אויף גאנצע 100 פראצענט?", איבערהויפט הערענדיג ווי מייסטער פלוריאן האט צו מיר געזאגט, אז אויב עס וועט נישט וואהר זיין וואס איך האב איהם פארשפראכן אין נאמען פון מיין ליבן ג־ט, און ער וועט געשיקט ווערן צום אסטפראנט, וועט ער מיך פריער דערשלאגן אויף טויט — האב איך געענטפערט דעם סאקמארער דיין, אז מיין ריזיקע איז א קליינע. ערשטנס, וועט איהם ביישטיין דער גרויסער זכות וואס ער ארבעט

נישט שווער מיט יודן. צווייטנס, אויב מען וועט איהם שיקן צום אסטפראנט, האט ער וויניג שאנסן צו קענען צוריקקומען א לעבעדיגער און זיך אין מיר נוקם זיין (כל באי׳ לא ישובון).

איינמאהל איז מייסטער פלוריאן אהיימגעפארן פאר׳ן וויקענד (שבת און זונטאג) אין קאטאוויץ, און צוריקגעקומען מיט איין כעס אויף מיר, אז איך האב איהם אויסגענארט מיט מיין צוזאגן, און נעמט ארויס דעם רויטן צעטל — ביז 8 טעג מוז ער זיך צושטעלן צום מיליטער דינסט אין קאטאוויץ. ״וואס זאגסטו יעצט?״, האט ער געדונערט מיט כעס.

איך האב באלד געענטפערט דעם מייסטער, אז דער רויטער צעטל איז ״שייסע״. ״מיין ליבער ג־ט האט מיר באשטעטיגט אז דו בלייבסט מיט אונז ברויכסט דו קיין אנגסט האבן, אבער דו מוזסט עפעס טוהן קעגן דעם. ביי אונז, יודן, זאגט מען, אז ג־ט אליין זאגט צו דעם מענטש: טו עפעס, וועל איך דיר צוהעלפן — ״וברכתיך בכל אשר תעשה״, און אזוי ווי דו האסט מיר אליין דערציילט אז דיין פאטער איז 86 יאהר אלט (און דיין מוטער לעבט נישט מער) און דו האסט צוויי ברידער אין דער ארמיי, מוזסטו אוועקשיקן אן אנפראגע צו דער מיליטער באהערדע, אז דו קענסט נישט איבערלאזן אליין דיין אלטן פאטער״.

מיין עצה איז איהם געפעלן, ער האט מיך געפאלגט, און האט אוועקגעשיקט אזא ביטע ״עקספרעס״ קיין קאטאוויץ. ווען ער איז אהיימגעפארן צו די וויינאכטן חגאות, האט מיין הארץ געקלאפט פון פחד, מורא האבנדיק אז אויב מיין

"מופת" וועט נישט געלונגען, בין איך איינגעשטעלט מיטן לעבן. אבער ברוך השם, דער "מופת" איז געלונגען... נאך די ווינאַכטן איז מייסטער פלוריאן צוריקגעקומען מיט פרייד און מיר געברענגט א קליין ברויט, אלס צייכן פון דאנקבארקייט אז ער איז באפרייט געווארן פון מיליטער דינסט. ער האט טאקע געהאלטן וואָרט, און מיר האבן ביי איהם נישט געארבעט אזוי שוועָר, ביז דער לאגער איז געווארן עוואַקואִירט.

די ארבעט, וואס מייסטער פלוריאן האט אונז צוגעטיילט, איז געווען זעהר לייכט. ער האט אונז געגעבן צו ציען טעלעפאן דראטן אין א טונעל פון די גרויסע עלעקטריציטעט פאבריקן, וועלכע מען האט געפון "בונא ווערקן". דארט האבן מיר געשלעפט די דראטן אהין און צוריק. ער האט אונז אנגעזאגט אז אויב מיר וועלן הערן א שוועָרן מיליטערישן גאנג, איז א סימן פון א קאנטראל פון אן "עס. עס." מאן, זאלן מיר זיך דעמאלט שטארק נעמען צו דער ארבעט ביז זיי וועלן אדורכגיין, דאן קענען מיר זיך ווייטער אפרוהען.

די לייכטע ארבעט — אויך דאס וואס מיר האבן געארבעט אונטער א דאך אין וואַרעמען טונעל — האט אונז געהאלפן צו קענען אויסהאלטן הונגעריגערהייט און זיך צוגרייטן פרישע כוחות צו די קומענדיגע צרות וואס האבן אויף אונז געווארט ביים טויטן מארש, בעת'ן ליקווידירן דעם לאגער בונא, גייענדיג קיין בוכענוואלד...

בונא ווערט ליקווידירט

דאנערשטאג, ד' שבט תש"ה, דעם 18טן יאנואר 1945, זענען די לאגערן אוישוויץ און בונא געווארן ליקווידירט,

צוליב די דערנענטערונג פון דער רוסישער ארמיי. מען האט אונז שנעל צוזאמענגעטריבן, און אונז געפירט צופוס א גאנצע נאכט ביז גלייוויץ. דארט זענען מיר געלעגן אונטער׳ן פרייען הימל ביז צומארגנס פארנאכט, אן עסן. דאן זענען אנגעקומען אפענע אקסן וואגאנען, האט מען אונז אריינגעפאקט אזוי ווי הערינג, צו 100 מענטשן אין א וואגאן.

די ״עס. עס.״ לייט זענען געזעסן אין די טורעמס ביים עק פון יעדן וואגאן, כדי אויפצופאסן אז מיר זאלן חלילה נישט אראפשפרינגען פון דעם ״גן עדן״ און אנטלויפן. קיין עסן און טרינקען האבן מיר נישט באקומען, נאר די ״עס. עס.״ לייט האבן אריינגעווארפן 2-3 ברויט אין יעדן וואגאן. ס׳האט אויסגעבראכן א געשלעג צווישן די מענטשן, און ווער עס איז געווען שטארקער האט געכאפט א שטיקל ברויט און די שוואכע זענען צוטראטן געווארן. דער סאקמארער דיין, וואס האט צוזאמען געארבעט מיט מיר אין ״בונא״, איז נעבן מיין פוס צוטראטן געווארן, שטופנדיג זיך כדי צו כאפן א שטיקל ברויט. מען האט איהם אראפגעווארפן פון דעם וואגאן, צוזאמען מיט אלע אנדערע טויטע, וואס זענען נעבעך געשטארבן פון הונגער און קעלט אויפן וועג אין וואגאן.

נאטירליך זענען געווען טויטע פון קעלט און הונגער, און מען האט כסדר אראפגעווארפן די טויטע, ווייל עס איז נישט געווען קיין פלאץ פאר די לעבעדיגע. דעם דארשט האבן מיר געשטילט מיט שניי, מיט וועלכן מיר האבן זיך ממש מחי׳ געווען. אזוי ווי דער שניי וואס האט אויף אונז ארויפגעשנייט אין די אפענע וואגאנען איז נישט גענוג געווען צו לעשן דעם דארשט פון אלע מענטשן, האבן מיר צוזאמענגעבונדן עטליכע שטריקלעך וואס מיר האבן אראפ

געגומען פון מענטשן וואס זענען געשטארבן און צעטרויטן געווארן אין די וואגאנען אויפן וועג קיין בוכענוואלד, און ביים עק צוגעבונדן א קליין טעפעלע, און דאס טעפעלע אראפגעלאזט אויף דער ערד, כדי ארויפצוכאפן אביסל שניי. די "עס. עס." לייט וואס זענען געזעסן אין די טארמלעך אויך די עק פון די וואגאנען פאר אונז צו היטן, האבן אונז דאס ביסל שניי אויך נישט פארגינען. זיי האבן פראבירט מיט זייערע ביקסן דורכצושיסן דאס שטריקל, כדי דאס טעפעלע זאל זיך אפרייסן. מיטן אויבערשטנ׳ס הילף איז זיי דאס נישט געלונגען און מיר האבן זיך מיט דעם טעפעלע שניי ממש מחיה געווען.

פארנדיק דורך טשעכאסלאוואקיע, אויפ׳ן וועג קיין בוכענוואלד, זענען מיר פארטאגס דורכגעפאהרן אונטער א בריק. האבן א פאר טשעכישע גויים וואס זענען גראדע געגאנגען צו דער ארבעט באמערקט די טויזנטער מענטשן וואס מען פירט אין די אפענע וואגאנען. אויס רחמנות האבן זיי געווארפן צו אונז דאס ברויט וואס זיי האבן מיטגענומען פאר זיך צו דער ארבעט (אונטער די בריק איז דער באהן געפארן זעהר לאנגזאם). די "עס. עס." רשעים האבן אבער צוגענומען דאס עסן וואס איז אריינגעפאלן צו אונז, און ארויפגעשאסן אין דער לופט, כדי אפצושרעקן די טשעכישע גויים אז זיי זאלן מער נישט ווארפן.

ענדליך, נאך 2 טעג שלעפן זיך אין די אפענע וואגאנען, איז דער צוג אנגעקומען אין בוכענוואלד. דא האבן זיך אנגעהויבן נייע צרות. איך האב מיך קוים דערשלעפט צו די בארַאקן. איך בין אריין אין בלאק 59. דא האבן מיר באקומען נייע נומערן, נישט טאטואירט אויף די הענט אזוי ווי פריער,

נאר אויף די קליידער. דאס הייסט אחוץ דעם נומער 161421 וואס איך האב באקומען אין אוישוויץ, האב איך צובאקומען דעם נומער 122377. איך געדענק נישט צו מיר האבן באקומען עפעס צו עסן אין ערשטן טאג פון אונזער אנקומען. איך געדענק נאר אז די קאפאס און די ענטלויזונגס דינסטן האבן אונז קאנטראלירט פון אויבן ביז אונטן, צו מיר האבן חלילה נישט קיין באהאלטענע אוצרות. ליידער, אויסער כינים האבן זיי גארנישט ביי אונז געטראפן.

צומארגנס אינדערפרי, וועו איך בין אויפגעוועקט געווארן, בין איך געלעגן אויף מיין פריטש צווישן צוויי מתים. איך האב פראבירט זיי צו וועקן, אבער "אין קול ואין עונה". איך בין שוין ליידער געווען צוגעוואוינט נישט צו דערשרעקן זיך פאר א נפטר. באלד האבן די אנדערע העפטלינגען אנטדעקט אז איינער פון די נפטרים האט צוויי גאלדענע ציין, האבן זיי ארויסגעצויגן די גאלדענע ציין. איך האב געהאט מזל וואס איך האב אין דעם עסק קיין אנטייל נישט גענומען, ווייל די בלאק עלטסטע האבן געכאפט די צוויי מענטשן וואס האבן דאס געטוהן, און זיי אזוי צושלאגן אז זיי האבן זיך נישט געקענט מער רירן פון פלאץ. זייער שלאגן איז נישט געווען חלילה צוליב דעם בזיון המת. נאר צוליב דעם וואס אויב עס איז דא וואס צו גנב'ענען, זענען די בלאק עלטסטע מיט די קאפאס געווען פריער.

אין לאגער בוכענוואלד זענען יענעם יאנואר 1945 געלעגן אונטערן פרייען הימל טויזנטער מענטשן וועלכע זענען אנגעקומען פון אלע לאגֶרן פון די אוישוויצער אומגעבונג. אין די בראקן איז ליידער נישט געווען פלאץ זיי אלע אריינצונעמען, און זיי זענען נעבעך געשטארבן מאסנווייז פון

קעלט און הונגער. אין דער ווירקליכקייט איז געווען דער באפעהל פון היטלער און הימלער ימ״ש אלע העפטלינגען אין אלע לאגערן אומצוברענגען, אבער די ״עס. עס.״ לייט, וויסנדיג אז נאכן ליקווידירן די לאגערן ווארטן אויף זיי גרויסע צרות — צו גיין אויפן ״אסטפראנט״, א זאך פאר וועלכן אלע דייטשן האבן געציטערט (ווייל פון דארט האבן זיי געהאט שוואכע שאנסן צוריקצוקומען לעבעדיק), האבן זיי געוואלט אנהאלטן די קאנצענטראציע לאגערן מיט אלע מעגליכקייטן, און דאס איז געווען אונזער ״מזל״, וואס זיי האבן אונז נישט אומגעברענגט, אזוי ווי ס׳איז געווען דער באפעהל.

נאך עטליכע טעג אין בוכענוואלד האט מען אויסגעקליבן פאכלייט, שלאסער, פריזעער און ״מאשינען דרייער״. איך האב מיך, זעלבסטפארשטענדליך, באלד געמאלדן אלס ״פאכמאן״, ווי ס׳איז שוין געווען מיין שטייגער פון פריער, כדי צו קענען ארבעטן אונטער א דאך. איך בין געווען איינער פון 50 פאכלייט.

מיר זענען אוועקגעשיקט געווארן פון בוכענוואלד קיין זאנענבערג. דארט איז געווען א פאבריק פון צאַהן רעדער פאר עראפלאנען (פריער איז דארט געווען א שפילצייג פאבריק). די ערשטע וואך האב איך געארבעט ביי אויפרוימונגס ארבעט נעבן א שפיטאל פון אונגארישע פארוואונדעטע זעלנער. אמאל האב איך געזוכט דארט אין שמוץ קאסטן עפעס צו עסן און ״עס. עס.״ מאן האט אונז באמערקט. צוריק קומענדיג אין לאגער פון דער ארבעט האב איך באקומען א שטראף פון 25 שמיץ. איין ״עס. עס.״ מאן האט פעסט

אזוי האבן זיי געשלאגן מען האט אריין געלייגט די פיס אין א קעסטיל און א צווייטע איז געזעסן אויפן קאפ כדי מען זאל זיך נישט קענען באוועגען און צווי האבן געשלאגן

צוגעהאלטן מיין קאפ, און צוויי "עס. עס." רוצחים האבן מיך געשלאגן פון ביידע זייטן, מיט לעדערנע רייט בייטשן דורכגעפלאכטן מיט אייזערנע דראטן. וועז זיי האבן אויף מיר געענדיקט די 25 שמיץ, האבן זיי צו מיר געשריגן "פארשווינדע פאן היער".

ליידער בין איך געווען אזוי צושלאגן, אז איך האב זיך נישט געקענט רירן פון פלאץ. האבן זיי מיך ווייטער געשלאגן ביז איך האב געחלש'ט. האבן זיי אויף מיר ארויפגעגאסן קאלט וואסער, און גערופן צוויי העפטלינגען מיך ארויסצוטראגן צום בארק. צומארגנס האב איך געמוזט גיין נארמאל צו דער ארבעט, זייענדיג געשוואלן אין גאנצן קערפער. איך בין פון די שלעק געווען געשוואלן צוויי וואכן, אבער דער אויבערשטער האט מיר געגעבן כח אלעס אויסצוהאלטן.

דערנאך האב איך געארבעט אין דער פאבריק, איין וואך טאג־שיכט, און איין וואך נאכט־שיכט. צוועלף אזייגער ביינאכט פלעגט מען באקומען אביסל וואסערדיגע זופ ביי דער נאכט־שיכט. ס'איז גראדע געווען פסח ביינאכט, אפריל 1945, פאר חצות. דער דייטשער אבערמייסטער פון דער פאבריק האט געהייסן אויסרופן, אז "כאטש היינט איז ביי אייך, יודן 'זאנענאבענד' (פסח), אבער קיין זופ וועט איהר נישט באקומען, אלס שטראף ווייל מען האט ביי מיר צוגע'גנב'עט מיין ברויט, וואס איך האב פאר זיך מיטגעברענגט ביינאכט צו עסן".

צו דאס איז געווען אמת אדער נישט, האט קיינער נישט געוואוסט.

א תפילה אויף פסח איז לאנגער

מיר זענען געזעסן ביי אונזערע מאשינען און געזאגט שטילערהייט די הגדה מיט׳ן ניגון פון איכה: ״עבדים אנחנו להיטלער ימ״ש בגרמני׳, ובעזרת השם יתברך וועלן מיר פון זיי דערלעבן אויך אויסגעלייזט צו ווערן...״

דער טויטן־מארש

דעם לעצטן טאג פסח האט זיך אנגעהויבן דער ״טויטן־מארש״. די אורזאך דערפון איז געווען, ווייל די אמעריקאנער און רוסישע ארמייען האבן זיך אנגעהויבן דערנענטערן. האבן די ״עס. עס.״ לייט, אונז אנגעהויבן פירן דורך בערג און טאלן, כדי נישט צו דארפן זיך אונטערגעבן צו די אמעריקאנער אדער רוסישע זעלנער. טראץ דעם וואס דער רשע היטלער ימ״ש האט באפוילן זיינע ״עס. עס.״ באנדעס נישט איבערצולאזן קיין איין לעבעדיקן יוד וואס זאל זיך קענען פרייען מיט דייטשלאנד׳ס מפלה, האבן זיי דעם באפעל נישט אינגאנצן אויסגעפירט, נאר געלאזט לעבן אביסל יודן, כדי זיי זאלן זיין באשעפטיגט מיט אונז, מורא האבנדיג אז זיי וועלן דערנאך האבן א זיכערן טויט ווען מ׳וועט זיי שיקן אויפן פראנט דערפאר וואס זיי האבן שוין געענדיקט זייער ארבעט.

מיר זענען ארויסגעגאנגען אומגעפער 500 מענטשן פון לאגער זאנענבערג טורינגען, און באפרייט זענען געווארן בלויז 240 מענטשן... די איבעריקע זענען דערשאסן געווארן ווען זיי האבן נישט געקענט מער מיטגיין. איין ״עס. עס.״ מאן איז געווען וואס ווען ער האט באמערקט איינעם וואס שלעפט זיך און לעהנט זיך אן אין א צווייטן, פלעגט ער שטויסן

די מענטשן זיי זאלן אנידערפאלן, און גלייך אויפן ארט זיי דערשאסן.

די לעצטע צוויי וואכן פאר דער באפרייאונג זענען צוזאמענגעבראכן געווארן מענטשן וואס האבן זיך גוט געהאלטן די גאנצע צייט אין די לאגערן. מיר האבן געמוזט גיין צופוס א גאנצן טאג אן עסן. מיר האבן אפילו געגעסן גראז. איינער האט געזאגט אז די סארט גראז איז בעסער, א צווייטער האט געזאגט אז אן אנדער סארט גראז איז בעסער. דערצו האבן די לייז (כינים) אונז ממש אויפגעגעסן לעבעדיגערהייט, מיר האבן אפילו נישט געהאט די מעגליכקייט זיך אפצוואושן.

די "עס. עס." רוצחים האבן פאר זיך גוט געזארגט. אונטערוועגס האבן זיי געהרג'עט א פערד און געבראטן דאס פלייש. מיר האבן "יוצא געווען" מיט'ן ריח. וואסער האבן זיי אונז געלאזט נעמען פון טייך, און מיט די הענט טרינקען. זיי האבן אונז דורכגעפיהרט צופוס דורך קארלעסבאד און מארינבאד. אין מארינבאד האבן מיר איין נאכט גענעכטיקט אונטער א דאך.

דער "עס. עס." קאמענדאנט וואס האט אונז געפירט די גאנצע צייט, איז געווען אן עסטרייכער, פון וויען. ער האט פראבירט מאכן דעם אנשטעל פון א גוטן מענטש, זהענדיג אז דאס שטעטל ווי זיי האבן אונז געפירט איז ארומגענומען פון אמעריקאנער מיליטער. ער האט פלוצלונג אנגעהויבן שיין צו רעדן צו אונז, אז מיר זאלן נישט מורא האבן, ער וועט זיך מיט אונז צוזאמען אונטערגעבן פאר די אמעריקאנער טרופן און ער וועט זארגן פאר אונז עס זאל אונז גארנישט פעלן. אבער מיט איינמאהל איז אנגעקומען צו רייטן אויף

א פערד אן "עס. עס." מאן, וועלכער האט געמאלדן דעם קאמאנדאנט, אז איין זייט פון דעם שטעטל איז אפן, און פון דארט קענען מיר ארויסמארשירן. האט דער קאמענדאנט צוריק באקומען מוט, און אנגעהויבן שטרענג צו רעדן צו די יודן, מיטן דער זעלבער מאס רשעות ווי פריער. "זאפארט אלעס אַנטרעטן צום ווייטער מארשירן", האט ער געזאגט באפעלעריש.

אינצווישן צייט האבן דריי העפטלינגען זיך געהאט באהאלטן אין א קאנאל־רער. האט דער "עס. עס." קאמענדאנט באפוילן אריינצושיסן פון ביידע זייטן פון דעם קאנאל־רער, אזוי אז די דריי העפטלינגען זענען געבליבן ליגן טויטערהייט אין דעם קאנאל־רער.

צומארגנס זענען מיר ארומגענומען געווארן פון צוויי קליינע אמעריקאנער טאנקן, וועלכע האבן געשאסן אין דער לופט כדי די "עס. עס." רוצחים זאלן זיך אונטערגעבן. די "עס. עס." לייט האבן גלייך ארויסגעשטעלט א ווייסע פאהן. די "עס. עס." רוצחים האבן זיך אלס קריגס געפאנגענע ענדערש איבערגעגעבן פאר די אמעריקאנער זעלנער, וועלכע האבן זיי גארנישט געטוהן, נאר באהאנדלט אלס קריגס געפאנגענע. דעריבער זענען די "עס. עס." לייט געלאפן צו זיין אין געפאנגענשאפט ביי די אמעריקאנער, און נישט ביי די רוסן, וועלכע האבן זיך באלד אפגערעכנט מיט די "עס. עס." מערדער.

עלפטער קאפיטל

די באפרייאונג

דינסטאג, כ״ה אייר תש״ה, דעם אכטן מאי 1945, זענען מיר, מיטן אויבערשטן׳ס הילף, באפרייט געווארן דורך דער אמעריקאנער ארמיי. מיר זענען געווען אין אזא צושטאנד, אז מיר האבן אויסגעזעהן אין זייערע אויגן ווי משוגעים. מיר זענען געווען ווילד נאך עסן. דאס ערשטע קלעצל צוקער וואס איך האב באקומען פון אן אמעריקאנער סאלדאט, האב איך אראפגעשלינגען מיט׳ן פאפיר אין וועלכן דאס שטיקל צוקער איז געווען איינגעפאקט. מיר זענען שוין געווען אזוי שטארק פארשקלאפט, אז מיר האבן זיך זעהר שווער געקענט צוגעוואוינען צו דער פרייהייט.

צוערשט בין איך אריינגעגאנגען צו א דייטשן פויער, און איהם געבעטן אז ער זאל מיך נאר אפוואשן און אפרייבן מיין קערפער, וואס איז געווען פול מיט כינים. שפעטער בין איך קראנק געווארן און איך בין געלעגן אין א פראָוויזאָריש שפיטאל פון א שולע. מיין קערפער איז געווען אינגאנצן געשוואלן, צוליב דעם וואס ער איז געווען אפגעוואוינט פון עסן און טרינקען, און איך האב מיטאמאל צופיל געטרונקען נאך די באפרייאונג.

ליגנדיק אין שפיטאל, איז צו אונז אריינגעקומען א הויכער רוסישער אפיציר און אונז געפרעגט אין וואס מיר נויטיקן זיך דא אין שפיטאל. איך האב איהם געענטפערט, אז מיר טארן גארנישט עסן, נאר מילך מעגן מיר טרינקען. "אויב אזוי" — האט ער געזאגט — "קום מיט מיר, וועל איך דיך באזארגן מיט מילך".

איך האב זיך קוים געקענט שטעלן אויף מיינע פיס, וועלכע זענען געווען געשוואלן, אבער ער האט מיך געהייסן מיטגיין. איך בין מיט איהם אזוי געגאנגען און זיך מיטגעשלעפט מיינענדיג אז ער גייט מיר געבן מילך. ביז ער איז צוגעקומען צו א שטאל. דער אפיציר האט אויפגעבונדן א קוה פון שטאל און מיר אריינגעגעבן דעם שטריק אין דער האנט, זאגנדיק צו מיר: "איהר דארפט נייטיק מילך, דא האסטו א קוה און א קוה געט מילך".

איך האב פראבירט אויפקלערן דעם אפיציר, אז איך גיי קוים אויף מיינע פיס, טא ווי אזוי קען איך מיך שלעפן מיט א קוה, ווען איך ליג אין שפיטאל? אבער עס האט מיר גארנישט געהאלפן. איך האב געמוזט נעמען די קוה. איך האב זיך געשלעפט קוים עטליכע שריט מיט דער קוה, ביז איך האב דעם רוסישן אפיציר מער נישט געזעהן. האב איך איבערגעלאזט די קוה אינמיטן פעלד און געזאגט "ברוך שפטרני", און צוריקגעגאנגען אין שפיטאל. דער רוסישער אפיציר האט אוודאי געהאט א גוטע כוונה, אבער איך האב צו זיין עצה קיין כח נישט געהאט, ווייל אין שפיטאל איז קוים געווען פלאץ פאר מיר, אבער נישט פאר א קוה...

"געבוירן אין אמסטערדאם..."

נאך 18 טעג, צוריקקומענדיק אביסל צו די כוחות, האב איך מיך צוזאמענגעפארט מיט נאך א יוד וועלכער איז געווען מיט מיר אין שפיטאל, איינער זאל דעם אנדערן העלפן און זעהן אויף ווייטער וואס צו טוהן. זיין נאמען איז ירמי' ווייס, און ער לעבט היינט אין ניו דזשוירזי אין אמעריקע. מיר זענען צוזאמען געפארן קיין פילזנע, טשעכיי, ווי ס'איז געווען א זאמל־לאגער פון לאגער מענטשן פון אלע לענדער, אונטער דער אויפזיכט פון "אונרא" און פון "רויטן קרייץ". פון דארט איז יעדער פון די לאגערן צוריקגעשיקט געווארן אין דעם לאנד פון ווי ער איז געקומען.

186 קייזערגראכט אמסטערדאם

אזוי ווי מיר האבן מורא געהאט אז מ'זאל אונז נישט צוריקשיקן אין דעם פארשאלטענעם פוילן, ווי עס זענען אומגעקומען אונזערע עלטערן, ברידער און שוועסטער, און מיליאנען קדושים, האב איך געזאגט צו מיין חבר ירמי', אז איך האב באשלאסן צו זאגן ביים אַנמעלדונגס אמט, אז מיר ביידע זענען געבוירן געווארן אין האלאנד. אזוי ווי איך געדענק אן אדרעס פון אמסטערדאם, האלאנד, פון א פעקל וואס מיר האבן באקומען צוגעשיקט אין צאנזער געטא. קיין דאקומענטן וואס זאלן אונז קענען פאראטן, האבן מיר דאך פון לאגער נישט געהאט. מיין חבר, ירמי', האט מסכים געווען אז מיר וועלן זאגן אז מיר זענען געבוירן אין אמסטערדאם, קייזערגראכט 186.

צומארגנס זענען מיר אריינגעגאנגען אין דעם אמט פון

"אונרא", און מיר האבן זיך צוגעשטעלט צו דער רייע פון די האלענדישע בירגער, מיינענדיג אז דאס וועט אדורכגיין אזוי גלאטיג. דערווייל, אנקומענדיג אין דעם אמט פון דעם אפיציר פון "אונרא" פרעגט ער אונז אויף דייטש ווי מיר זענען געבוירן. האב איך איהם געענטפערט: "אין אמסטערדאם, אויף קייזערגראכט 186".

דער אפיציר האט אבער אנגעהויבן רעדן האלענדיש צו אונז. מיר האבן נישט פארשטאנען אפילו איין ווארט וואס ער האט געוועדט צו אונז, און צו מיינע צרות, האט נאך מיין חבר אהנגעהויבן מיר אריינצולאכן אין דער פלייצע (ער איז בטבע א לאכעדיגער). אזוי ווי דער אפיציר האט געזעהן אז מיר ענטפערן נישט, האט ער באלד פארשטאנען מיט וועמען ער האט דא צו טוהן, און אז מיר זענען נישט קיין האלענדער. ער האט געהייסן פארשליסן די טיהר פון זיין ביורא כדי מיר זאלן אליין בלייבן מיט איהם.

מיר זענען געבליבן אליין מיט איהם אין אפיס. יעצט האט דער אפיציר מיך געפרעגט אין יודיש: "איהר זענט יודן?". האב איך געענטפערט "יא".

"פארוואס האט איהר געזאגט ליגן, אז איהר זענט האלענדער?" — האט ער געפרעגט.

האב איך געענטפערט:

"אמת, מיר זענען נישט געבוירן אין האלאנד, נאר אין פוילן. דארט האבן מיר פארלוירן אלעס, אונזערע עלטערן, ברידער און שוועסטער, און מיר ווילן אין יענעם פארשאלטענעם

לאנד פאר קיין שום געלד מער נישט צוריקפארן. האבן מיר באשלאסן צו זאגן ליגן, אז מיר זענען געבוירן אין האלאנד".

הערנדיק אונזער ענטפער, זענען איהם געקומען טרערן אין זיינע אויגן. נאך א קורצן שטילשווייגן, האט ער אונז געפרעגט: "אבער פון וואנעט ווייסט איהר דעם אדרעס פון אמסטערדאם, דער אדרעס איז דאך ווירקליך א ריכטיקער?"

האב איך איהם דערציילט, אז מיר האבן באקומען אין צאנזער געטא א פעקל מיט לעבנסמיטלען פון אמסטערדאם. דאס איז געווען ענדע 1941, און אין דעם פעקל האט זיך אויך געפונען א בלעכענע פושקע מיט שמן זית. האט מיין מוטער ע"ה דאס געוואלט נעמען כדי צו פארנוצן צום עסן, אבער מיין פאטער ע"ה האט געזאגט, אז אזוי ווי דאס פעקל איז גראדע אנגעקומען פאר חנוכה, דארף מען דעם שמן זית נוצן פאר די מצוה פון נר חנוכה, ווייל דאס האט מען אונז מן השמים מזכה געווען צו קענען מקיים זיין די מצווה מן המובחר. מיין מוטער ע"ה האט געמוזט מסכים זיין דערויף, טראץ דעם וואס מיר האבן געהונגערט אין געטא.

הערנדיג די מעשה, האט דער יודישער האלענדישער "אונרא" אפיציר זיך אנגערופן: "אלזא, עס בלייבט אזוי ווי איהר האט געזאגט. איך שטעל אויס צוויי דאקומענטן, אז איהר ביידע זענט געבוירן געווארן אין אמסטערדאם, האלאנד, אויף קייזערגראכט 186. איר זאלט וויסן אז מארגן, אום 3 אוהר נאכמיטאג, פליט א מיליטערישער אוויאן (עראפלאן) וואס פירט אהיים די לעבן־געבליבענע האלענדישע יודן פון די קאנצעטראציע לאגערן קיין אמסטערדאם, זאלט איהר נישט

פארגעסן אז איהר ביידע זענט "האלענדער", און איהר דארפט מיטפארן מיט דעם אוויאן קיין האלאנד".

און אזוי איז געווען. צומארגנס, 3 אזייגער נאכמיטאג, איז געקומען אן אויטא פון רויטן קרייץ און האט מיט גענומען אלע האלענדער, אויך אונז, אלס "האלענדער". דערווייל האט דער עראפלאן נישט געקענט לאנדן אין אמסטערדאם, צוליב דעם וואס דער פלוגהאפן איז געווען קאליע. האט ער גע׳לאנדעט אין בריסל, בעלגיע.

צוועלפטער קאפיטל

אין בעלגיע

פאר אונז פערזענליך, איז קיין אונטערשיד נישט געווען, ווייל מיר האבן קיין פאמיליע נישט געהאט, נישט אין האלאנד און נישט אין בעלגיע. די הויפט־זאך איז געווען אז מען האט אונז נישט צוריקגעשיקט קיין פוילן. מיר זענען אנגעקומען אין בריסל כ״ז סיון תש״ה, דעם אכטן יוני 1945, א חודש נאך אונזער באפרייאונג.

אנקומענדיג קיין בריסל, זענען אלע מענטשן שטארק קאנטראלירט געווארן דורך די גרענעץ־פאליציי, צוליב דעם וואס פיל ״עס. עס.״ לייט האבן זיך אריינגעמישט צווישן די אויסלענדישע באפרייטע העפטלינגען, און אנגעגעבן פאלשע נעמען, ווייל קיינער פון אונז האט דאך נישט געהאט קיין דאקומענטן. זיי זענען דערקענט געווארן דורך זייער ״עס. עס.״ צייכן, וואס יעדער ״עס. עס.״ מאן איז געווען טאטואירט אונטער זיין ארם. אויפ׳ן פלאץ זענען ארעסטירט געווארן בערך 6־7 ״עס. עס.״ לייט, וואס זענען מיטגעקומען מיט אונזער עראפלאן.

אונזער פארמעגן איז באשטאנען פון א קליין פארטריקענט ברויטל מיט א קליין טעפעלע פוטער. זייענדיג נאך אונטערן איינפלוס פון קאנצענטראציע לאגער, איז אונז, נאטירליך, א שאָד געווען אויפצוועסן דאס ברויט מיט די פוטער. דאס האבן מיר שוין צוויי וואכן געהאלטן אין רעזערוו.

אריינקומענדיג צו דער קאנטראל פון דער גרענץ פאליציי, האט דער קאמיסאר פון דער פאליציי וואס האט אונז אויסגעפרעגט, צוגעהאלטן זיין נאז צוליב דעם שלעכטן ריח פון דער פארשטונקענער פוטער וואס מיר האבן מיטגעברענגט. אויף דער ערד איז געלעגן א צובראכן בילד פון היטלער ימ״ש, האט דער קאמיסאר אונז געהייסן אוועקווארפן אויף דעם בילד דאס פארטריקענטע ברייטל מיט די פארשטונקענע פוטער, אבער מיר האבן ווייטער פעסט אנגעהאלטן ביידע זאכן וועלכע זענען געווען אונזער ״פארמעגן״.

דער קאמיסאר, זעהענדיג אז ער האט דא צו טוהן מיט צוויי ״לאגער מענטשן״, האט ער צוגערופן א פאליציאנט און געלאזט אריינברענגען פאר אונז ברויט, מילך און שאקאלאד, כדי מיר זאלן צוערשט עסן צו דער זעט. דערנאך האט ער אונז ערקלערט, אז מיר מעגן אוועקווארפן אונזער פארשטונקענעם ״אוצר״, ווייל עס וועט אונז דא, אין בעלגיע נישט פעלן שפייז. מיר האבן איבערגענעכטיקט אין דער זשאנדארמעריע, און צומארגנס האבן אונז באזוכט יודן פון בריסעלער הילפס קאמיטעט, און האבן אונז בארואיגט אז מיר זענען נישט אויף הפקר, עס וועט געזארגט ווערן פאר אונז דורך דעם יודישן קאמיטעט.

מיר האבן באקומען פון זיי צעטלען מיט וועלכע מיר האבן געקענט שלאפן אין האטעל אויף זייער חשבון. ליידער האבן מיר נישט געקענט ליגן אויף א ווייך בעט, דערפאר ווייל מיר זענען געווען געוואוינט צו שלאפן אויף הארטע ברעטער. האבן מיר זיך אלע געלייגט שלאפן אויף דער ערד. ביסלעכווייז האבן מיר זיך אבער צוגעוואוינט צו ליגן אויף א בעט.

מיר האבן באלד באקומען פון הרב לעווי ז״ל שיינע נייע תפילין, און טליתים קטנים האט פאר אונז געלאזט אויפנייען דער הילפס קאמיטעט, לויט׳ן פלאן וואס איך האב פאר זיי אויפגעצייכנט. עס איז געשאפן געווארן א כשר׳ע קיך, און טראץ דעם וואס די לעבנסמיטלען זענען געווען ראציאנירט, האט די בעלגישע רעגירונג באשטעטיגט צו געבן א דאפלטע ראציאן קארטע פאר די צוריקגעקומענע פון די לאגערן, נישט בלויז פאר די בעלגישע בירגער, נאר אויך פאר פרעמדע.

בייטאג האבען מיר נישט געהאט ווי אריינצוגיין, ווייל מיר האבן קיינעם נישט געקענט אין בריסל. אז עס איז געווען א רעגנדיקער טאג, האב איך, צוזאמען מיט דעם סאסנאווצער רב׳ס זוהן, ר׳ יעקב ענגלארד ז״ל, זיך אריינגעזעצט אין דעם טראמוויי 15, וועלכער פארט ארום און ארום בריסל, און געווארט ביז עס וועט אויפהערן צו רעגענען.

איינמאהל איז געווען א שטארקער רעגן, און נאך צוויי מאהל ארומפארן בריסל איז צו אונז צוגעקומען דער קאנדוקטאר פון טראמוויי און זעהענדיג אז מיר שטייגן נישט אויס פון טראמוויי, האט ער אונז געפרעגט מיר זאלן איהם זאגן ווי מיר דארפן גיין, וועט ער אונז זאגן ווי מיר דארפן אויסשטייגן. מיר האבן איהם געענטפערט אז מיר ווייסן אליין נישט ווי אויסצושטייגן ווייל מיר זענען נאר אריין אין דעם טראם כדי זיך צו שיצן פון דעם רעגן. האט ער אונז געזאגט אז מיר קענען בלייבן זיצן אין דעם טראם ביז עס וועט אויפהערן רעגענען, און מיר דארפן נישט באצאלן.

אלול תש״ה אין בריסל (בעלגיען) נאך מיין ארויס קומען פון שפיטאל

אין בריסל איז געווען א יודישער דאקטאר, פ. גאלשטיין, וועלכער האט מיך געהיילט בחנם.

עס האט מיך אריינגענומען צו וואוינען מיינער א צאנזער לאנדסמאן, יצחק געלב ע״ה. זיינע עלטערן זענען געווען אונזערע שכנים אין צאנז, און זענען אומגעקומען אין צאנזער געטא. זיין פאטער, ר׳ ארי׳ לייב הי״ד, איז דערשאסן געווארן אין זיין דירה דורך דעם געסטאפא שעף האמאן ימ״ש, י״ב אייר תש״ב, אפריל 29, 1942, און זיין מוטער איז פון דעם געסטאפא־רוצח יאהאן ימ״ש אראפגעווארפן געווארן דורכ׳ן פענסטער פון צווייטן שטאק, און אויפ׳ן פלאץ אומגעקומען, הי״ד.

נאכדעם ווי איך בין אביסל צוריקגעקומען צו מיינע כוחות, בלייבנדיג א פאהר חדשים אין בריסל, האב איך באשלאסן צו באזוכן אנטווערפען. איך האב געהערט אז דארט ארגאניזירט זיך ווידעראמאהל דאס רעליגעזע לעבן, וואס איז אמאהל געווען אין דער שטאט.

אנקומענדיג קיין אנטווערפען האב איך באגעגנט עטליכע צאנזער לאנדסלייט, און בין געקומען אין קאנטאקט מיט חסידישע יודן. האב איך גלייך באשלאסן קובע צו זיין מיין וואוין פלאץ דא, אין אנטווערפען.

מיין ערשטע פארדינסט אנקומעדיג קיין אנטווערפען איז גיווען אדאנק דעם וואס איך האב מקיים געווען כיבוד אב, זייענדיג א יונגעל האט מיין פאטער הי״ד מיך געבעטען איך זאל צוקוקען און זיך אויסלערנען בינדען א לולב, קיין גרויס חשק האב איך נישט געהאט אבער מיין פאטער האט מיך א פאר מאל געבעטען און געזאגט צו מיר וואס שאד דיר

דאס אויסצולערנען אלעס איז גוט צו קענען האב איך מיין פאטער געהארכט אין זיך אויסגעלערנט, אנקומענדיג קיין אנטווערפען איז מר. קאהאן געשטאנען ביים איינגאנג פון זיין ספרים-געשעפט אין מיך געפרעגט די ביסט דאך א גאליציאנער אפשר קענסטו בינדען א לולב? גראדע איז דארט געשטאנען ר׳ אברהם דרענגער ע״ה האט ער זיך אנגערופען מעגסט דיר הייסען גוט באצאהלען ווייל אהנע צובינדען די לולבים וועט ער זיין סחורה נישט קענען פארקויפען האב איך מיר געהייסען באצאהלען 1000 בעלגישע פראנק (א שיינע סומע אין יענער צייט) און דערצו נאך א ספר מעשה טובי׳ ער האט באלד מסכים געווען און איך האב געהאט די פירות פון כיבוד אב.

איך האב מיך געפרייד זעהענדיג אז די רעשטלעך יודען וואס האבען דעם קריג איבערלעבט האבען זיך געזומען צוריק ארגאניזירען און אויפבויען דאס יודישע חסידישע לעבען וואס די שטאט אנטווערפען האט אמאל געהאט פאר׳ן קריג מיט איהרע 50.000 יודען. עס איז געשאפען געווארען א הילפס קאמיטעט וואס איז באקאנט אינטער׳ן נאמען די צענטראלע מיט א כשר׳ע קעך און פארשידענע מוסדות, עס האט זיך צוריק אנגעהויבען ביסלעכווייז צו באווייזען דאס אנטווערפען פון פאר׳ן קריג מיט איהר גרויסען צדקה וחסד וועלכער האלט זיך און איין פארגרעסערען און פארשענערען ביז׳ן היינטיגען טאג.

איך האב אויך דא געפונען מיין זיווג, און זוכה געווען אויפצובויען צוזאמען מיט מיין פרוי אן עכט יודיש הויז.

לאמיר מתפלל זיין אז אין דעם זכות פון צדקה ומעשים

טובים פון די שטאט אנטוועדפען וועט זיך דער מצב פון פרנסה פארבעסערען און מיר וועלען זוכה זיין צו דערלעבען א נקמה און די אלע שונאים וואס האבען אנטייל גענומען אין דעם פארניכטען דאס אייראפעאישע יודענטום און זוכה זיין לגאולה שלימה בקרוב.

עס איז כדי צוצושרייבען וועגען דעם באזוך אין צאנז בערך 50 יאר שפעטער וואס פאר רושם עס האט אויף מיר געמאכט צוריק צו זיין אין מיין היימשטאט איז איבריג איוסצו׳משל׳ן, הגם אויפ׳ן ערשטען בליק איז אפילו שווער צו דערקענען א זכר פון דעם אמאלדיגע יודישע ישוב חוץ דער גרויסען שוהל וואס שטייט נאך אזוי ווי אמאל (פון אינדרויסען).

מיר זענען דארט געווען א גאנצען טאג (דער שרייבער, מיין איידעם ר׳ יהודה אליעזר, מיין זוהן ר׳ הערשעל, און מיין אייניקעל לייבל) האפענדיג נאך צו קענען זעהן עפעס וואס איז געבליבען, אינדערפרי האב איך באמערקט אז מיר זענען איינגעשטאנען געגן איבער דאס הויז פון רבי חנה הערש רובין זצו״קל (זעה באשרייבונג וועגען איהם אין חלק א׳ פרק י׳) וואס שטייט נאך אויפ׳ן פלאץ אויסער דעם שטייט נאך גאנס דער בנין פון די קהילה אין אויך א קליין בית המדרש וואס מען האט געפופען בית נתן איז איבער געבליבען בדרך נס.

זעלבסטפארשטענדליך זענען מיר אויך געגאנגען צום ציון פון הייליגען דברי חיים זצו״קל ווי עס פלעגען קומען טויזענטער יודען אויפ׳ן יאהרצייט ווי אויבען באשריבען באריכות.

אין באגלייטנג פון פראפעסער יונתן מאיר וועבער
אין די שוהל פון לאנצוט

נאך איין זאך וואס איז געבליבען, איז דאס רשעות ביי די גוים, טייל אפען אין טייל באהאלטען הגם זיי זעהן נישט קיין יוד פאר די אויגען די לעצטע 50 יאהר.

אונזער נסיעה איז געווען זעהר לעהרזאם פאר די וואס זענען מיט געקומען אזוי ווי חז״ל זאגען אינו דומה שמיעה לראי׳.

א׳ן עקסטער דאנק קומט פאר פראפעסאר יונתן מאיר וועבער פון אקספארד וואס האט זיך אפגעגעבען מיט אונז די גאנצע צייט פון אונזער באזוך אין האט אונז ארומגעפירט איבער גאנץ גאליציען.

דרייצענטער קאפיטל

געפונען מיין שוועסטער נאך 42 יאהר

היות ס׳איז דא אן ענין מסיים צו זיין ״בדבר טוב״, וויל איך פארענדיקן די שילדערונג פון די טרויעריקע געשעענישן וואס מיר האבן דורכגעמאכט אין עמק הבכא פון חורבן אייראפע, מיט א ״דבר טוב״ — אן אויסטערלישע און אומגלויבלעך גוטע פאסירונג, וואס איך האב איבערגעלעבט העכער 30 יאהר נאך דער מלחמה.

די געשיכטע, ווי אזוי איך האב געפונען מיין שוועסטער, גאלדע, וועלכע איז אויך מיט ניסים ארויס א לעבעדיקע פון קאנצענטראציע־לאגער אין אוישוויץ, איז אויך אומגלויבליך. איך האב מיין שוועסטער שוין נישט נעהאט געזעהן 42 יאהר, צוליב דעם וואס זי האט חתונה געהאט פאר דער צווייטער וועלט־מלחמה, און זיך אריבערגעצויגן קיין טשעכיי, אין יאהר 1935. און כ׳האב אויך נישט געוואוסט אז זי געפינט זיך צווישן די לעבעדיקע, ווי די משנה זאגט אין מסכת יבמות, פרק ט״ז משנה ג׳: ״אין מעידין אלא על פרצוף פנים עם החוטם, אף על פי שיש סימנין בגופו ובכליו וכו׳״...

בעת איך בין געווען אין בירקענאו, האב איך אמאל געהערט אז עס איז אנגעקומען אין אוישוויץ דער לעצטער טראנספארט מיט פרויען פון דעם לאגער אין טערעזיענשטאדט. וויסנדיג אז מיין שוועסטער, גאלדע, האט זיך געפונען אין טערעזיענשטאדט, האב איך פראבירט מיך נאכצופרעגן, און איך האב ריזיקירט צוצוגיין צו אן עלטערן "עס. עס." מאן, וועמענס פנים האט מיר אויסגעזעהן נישט פאר אזא גרויסן רוצח. איך האב זיך געוואלט דערווייסן ביי איהם צו דער לאגער נעבן אונז, וועלכער איז געווען פול מיט דעם נייעם טראנספארט פרויען, איז אפשר פון טערעזיענשטאדט? האט ער מיך געענטפערט: יא. האב איך געפרעגט דעם "עס. עס." מאן, אבער ווי אזוי קומט עס, אז אונז אלע האט מען ראזירט פון קאפ ביז די פיס, און ביי זיי האט מען אפילו נישט אפגעשוירן די האר פון קאפ?"

האט דער "עס. עס." מאן מיר געענטפערט: "דו מעגסט זיין צופריידן אז דו געפינסט זיך דא, אין דעם מענער־לאגער, האסטו נאך שאנסן צו בלייבן לעבן. אבער דער גאנצער טראנספארט גייט אויף הימל קאמאנדע", דאס הייסט, אלע פרויען פון יענעם טראנספארט וועלן אומגעברענגט ווערן.

ליידער איז אזוי געשעהן, ביז סוף־וואך איז יענער פרויען־לאגער אויסגעליידיקט געווארן. און אזוי ווי מיין שוועסטער איז אויך געווען — לויט מיין מיינונג אין יענעם טראנספארט, בין איך געווען זיכער, אז אויך זי געפינט זיך נישט מער צווישן די לעבעדיקע. דאס וואס איך האב דעמאלט נישט געוואוסט, נאר ערשט פיהל יאהרן שפעטער געוואויר געווארן פון מיין שוועסטער גאלדע. אז איידער דער טראנספארט איז ליקווידירט געווארן, האבן די דייטשן אויסגערופן: "וועו

פון אייך איז קראנקן פלעגערין?". האט מיין שוועסטער און נאך א פרוי זיך געמאלדן. מען האט זיי ארויסגענומען פון דעם טויטן טראנספארט אין דער לעצטער מינוט, און שפעטער האבן זיי באקומען ארבעט אלס קראנקן שוועסטער, און אזוי זענען ביידע דעמאלט געבליבן לעבן. ווי אזוי? זאג איך כסדר — אז דער וועמען ס׳איז באשערט געווען צו בלייבן לעבן, האט מען איהם אדער איהר געגעבן שכל פון הימל וואס און ווי אזוי צו רעדן...

אגב, די דייטשע מארד מאשין האט געארבעט זעהר סיסטעמאטיש. פון איין זייט האט יעדער לאגער און אפצווייג לאגער פון אוישוויץ געהאט א שפיטאל קראנקענבוי (העפטלינגען שפיטאל), מיט דאקטוירים און קראנקן פלעגער, וואס האבן געהיילט די קראנקע. אבער יעדע פאהר וואכן פלעגט קומען א קאמיסיע פון צוויי "עס. עס." דאקטוירים פון אוישוויץ, וועלכע האבן מיטגעברענגט דעם לאגער שרייבער, און אדורכגעגאנגען די גאנצע לענג פון שפיטאל, און אלע קראנקע האבן זיך געמוזט לאזן זעהן פון די צוויי "עס. עס." דאקטוירים, און זיי האבן באפוילן דעם שרייבער אויפצושרייבן די נעמען פון די קראנקע וועלכע זענען זיי נישט געפעלן. די אלע נומערן פון די מענטשן זענען פארשריבן געווארן, און אין 2-3 וואכן ארום איז געקומען א ספעציעלער אויטא אפצונעמען די מענטשן מיט די פארשריבענע נומער׳ן צום קרעמאַטאַריום, טראץ דעם וואס פיהל פון די קראנקע זענען שוין אינצווישנצייט געהיילט געווארן און זענען שוין אפילו געגאנגען נארמאל צו דער ארבעט.

דאס זעלבע האט פאסירט מיט מיינעם א צאנזער לאנדסמאן, וועלכער האט געהייסן קערנקרויט. ער האט געליטן פון א

דורכפאל קראנקהייט, און איז געווען בלויז צוויי טעג אין שפיטאל אין לאגער שוויענטאכלאוויצע. גראדע דעם זעלבן טאג וואס ער האט געזאלט ארויסגיין געזונט פון שפיטאל, זענען אנגעקומען די "עס. עס." דאקטוירים און האבן פארשריבן זיין נומער. מיט צוויי וואכן שפעטער, ווען ער איז שוין געווען געזונט, איז דער "טויטן אויטא" געקומען און איהם מיטגענומען צווישן די פארשריבענע נומערן צום טויט.

אויף מיינע אנדערע ברידער און שוועסטער האב איך נאך גערעכנט, אפשר איז עמיצער פון זיי לעבן געבליבן, אבער וועגן מיין שוועסטער גאלדע האב איך בכלל נישט געהאט קיין הוה אמינא אז זי לעבט נאך, און נאכדעם ווי עס זענען אדורכגעגאנגען אזוי פיל יאהרן נאכ'ן קריג און קיין לעבנס־צייכן האב איך נישט געפונען, בין איך געווען זיכער אז איך בין דער איינציגער פון מיין פאמיליע וואס האט איבערגעלעבט די מלחמה און איך האב מעהר נישט געזוכט קיין פאמיליע מיטגלידער. אויך מיין שוועסטער האט נאך דער מלחמה אנגעגעבן מיין נאמען, און מיך געזוכט דורכ'ן רויטן קריץ און דורך "האַיאַס", אבער זי האט נישט געפונען מיין נאמען צווישן די לעבן־געבליבענע רעגיסטרירטע פון די לאגערן.

די אורזאך איז געווען פאלגענדע: אזוי ווי אונזערע עלטערן אין צאנז האבן נישט חתונה געהאט געזעצלעך, צוליב דעם וואס מען האט געמוזט גיין אין געריכט זאל פאר די געזעצליכע חתונה, און דארט האט מען געמוזט אויסטוהן דעם הוט, און אויך האט אין געריכט זאל געהאנגען א צלם (א שתי וערב), האבן זיי בלויז חתונה געהאט יודיש, כדת משה וישראל, ביים רב דמתא. צוליב דעם האבן די קינדער

זיך געמוזט רופן אויף די מאמע׳ס נאמען. מיין פאטער׳ס פאמיליע נאמען איז געווען בוקסבוים, און מיין מוטער׳ס נאמען איז געווען לעהרער. האב איך זיך געשריבן מיטן משפחה נאמען לעהרער. מיין שוועסטער גאלדע, אבער, זייענדיג אין טשעכאסלאוואקיע, האט דערפון נישט געוואוסט, און דעריבער האט זי מיך געזוכט נאך דער מלחמה לויטן נאמען זלמן בוקסבוים, און אזוי אויך די אנדערע ברידער און שוועסטער. פון איבעראל האט זי אבער באקומען אנטווארט, אז דער נאמען בוקסבוים איז נישטא צווישן די לעבן געבליבענע יודן פון די לאגערן.

אינצווישנצייט איז ביי מיר געבוירן געווארן דאס זיבעטע קינד, א מיידעלע. בין איך אריינגעגאנגען צום פשעווארסקער רבי׳ן, הרה״ק רבי איציקל געווירצמאן זצ״ל, איהם זאגן אז איך האב באשלאסן א נאמען צו געבן גאלדע, נאך מיין שוועסטער גאלדע, וועלכע איז אומגעקומען אין אוישוויץ. דער רבי זי״ע האט מיר געהייסן צוגעבן נאך א נאמען, גאלדע בת־שבע, ווייל מיר ווייסן דאך נישט אויף 100 פראצענט צו די קרובים לעבן נישט מעהר, און א נאמען געבן מיר נאר נאך א נפטר, און נישט נאך א לעבעדיגן מענטש.

מיר, די צאנזער לאנדסלייט אין בעלגיע (בעיקר ר׳ שמואל גוטוויין פון צאנז), האבן געהאט אייניגעפירט אן אזכרה יעדעס יאהר נאך די 18.000 קדושים פון צאנז און פון דער אומגעגנט, וועלכע זענען ברוטאל אויסגעמארדעט געווארן דורך די נאצים ימ״ש, ובראשם דורך דעם געסטאפא שעף היינריך האמאן ימ״ש, וועלכער האט זיך באריימט פאר דעם יודענראט ווען ער איז אנגעקומען אין צאנז, מיט פאלגענדע ווערטער: ״מיין

נאמען איז הייניריך המן, איהר יודן ווייסט באשייד וואס דער נאמען "המן" באדייטעט, אבער דיזעס מאהל וועט איהר נישט האבן קיין אסתר וואס וועט אייך העלפן". ליידער האט ער זיין פלאן אויסגעפיהרט הונדערט פראצענט, און אומגעברענגט די צאנזער יודן ביסעלכווייז, מיט אלע מיתות משונות. זיינע קרבנות וואס ער פלעגט ארויספירן צו דערשיסן אויפ'ן בית החיים, האבן נעבעך אליין געמוזט אויסגראבן זייערע קברים, און זענען פריער געצוואונגען געווארן אויסצוטוהן זייערע קליידער.

אויך אין ארץ ישראל מאכען די צאנזער לאנדסלייט אַ יעדעס יאהר אן אזכרה אין אנדענק פון די קדושים פון צאנז. אין תל אביב אין די יאהרצייט פון די יודן פון צאנזער געטא, וועלכע פאלט אויס ט"ז און י"ז אלול תש"ב (סעפטעמבער 1942), דער טאג איז ווירקליך געווארן א "יום כינוס של אנשי צאנז".

נאך די באפרייאונג פון די לאגערן האט מיין שוועסטער חתונה געהאט מיט א טשעכישן יונגערמאן, יוסף שטרולעוויץ, עולה געווען קיין ארץ ישראל, און זיך באזעצט אין באר שבע. דארט וואוינט זי מיט איהר מאן ביז היינט. זי האט נישט געוואוסט וועגן די יערליכע צאנזער אזכרה אין תל אביב. מיט דער צייט האט זיך אבער דער עולם פארגרעסערט, און דעריבער פלעגן די אנפירער פון דער אזכרה מעלדן מיט צוויי וואכן פריער דעם געניעם דאטום און ארט ווי די אזכרה וועט פארקומען אין תל אביב.

זומער פון יאהר תשל"ז (1977) איז מיין לאנדסמאן משה לאור געקומען קיין אנטווערפען, אנטיילצונעמען אין דער

שמחת הבר מצוה פון אונזער יונגסטן זוהן, צבי יעקב (הערשעלע). א קורצע צייט נאך מיין חבר׳ס צוריקקומען קיין תל אביב, איז פארגעקומען די יערליכע צאנזער אזכרה, אויף וועלכע מיין שוועסטער גאלדע, הערנדיג די מעלדונג אויף דער ראדיא, האט באשלאסן אויך אמאהל צו פארן צו דער אזכרה, וועלנדיק וויסן וועלכע צאנזער לאנדלייט האבן איבערגעלעבט דעם חורבן. מיין חבר פון צאנז, משה לאור, איז געווען איינער פון די הויפט ארגאניזאטארן פון דער צאנזער אזכרה אין ארץ ישראל, און ער פלעגט שטיין מיט מיר כסדר אין פארבינדונג. מערערע מאהל האט ער מיך שוין אויך באזוכט דא, אין בעלגיע, און ביי מיין יעדע רייזע קיין ארץ ישראל פלעג איך בעזוכען מיין בן עיר משה לאור.

ביי דער אזכרה פיהרן זיך די אנפירער צו פארשרייבן יעדן איינעם וואס קומט אריין. אזוי ווי מיין שוועסטער איז אריינגעקומען צום ערשטן מאהל צו דער אזכרה אין יאהר תשל״ז, האבן די פארוואלטער איהר פארשריבן לויטן היינטיקן נאמען, גולדה סהר, אבער זיי האבן איהר אויסגעפרעגט ווער זי איז פון צאנז, און וואס איז איהר מיידלשער נאמען פון דער היים? ווען גאלדע האט געענטפערט, אז אין דער היים האט זי געהייסן בוקסבוים, האט מיין חבר, משה לאור, און אויך מיין געוועזענער שכן פון צאנז, טובי׳ כ״ץ (וועלכער האט מיך אויך אייניגע מאהל באזוכט דא, אין בעלגיע) געפרעגט מיין שוועסטער צו זי האט א פארבינדונג מיט איהר ברודער, זלמן לעהרער, פון בעלגיע? ״מיין ברודער זלמן?״ האט זי געפרעגט א פארוואונדערטע. ״יא! מיין יונגסטער ברודער האט געהייסן זלמן, אבער ער לעבט נישט מעהר, ווייל איך ווייס אז ער איז אומגעקומען אין צאנזער געטא.

איך האב איהם געזוכט דורך אלע מעגליכע וועגן, און פון איבעראל האב איך באקומען אנטווארט אז דער נאמען זלמן בוקסבוים איז נישט פארשריבן אויף די ליסטעס פון די לעבנגעבליבענע פון די לאגערן".

האבן זיי געהייסן מיין שוועסטער גאלדע זי זאל זיך אנידערזעצן, און איהר בארואיקט מיט די פאלגענדע ווערטער: "זאלסט וויסן, אז דיין ברודער שלמה זלמן, לעבט אין בעלגיע, און מיר וועלן דיך גלייך פארבונדן מיט איהם טעלעפאניש". זיי האבן אזוי געטוהן. מיר אליין האט זיך נישט געקענט לאזן גלייבן אז מיין שוועסטער גאלדע איז ארויס א לעבעדיקע פון אוישוויצער גיהנום, ווי דער גאנצער טראנספארט פון טערעזיענשטאדט איז אומגעברענגט געווארן. ביי יענער אזכרה האט די ידיעה געמאכט א זעהר שטארקן איינדרוק אויף די אנווועזנדע, אז אדאנק די אזכרה האבן א ברודער און א שוועסטער זיך געפונען נאך אזא לאנגע תקופה, 42 יאהר.

באלד ביי די אזכרה האבן מיינע לאנדסלייט משה לאור און טובי' כ"ץ טעלעפאנירט צו מיר, און מיך געהייסן זיך אנידערזעצן, און מיך געפרעגט צו איך האב געהאט א שוועסטער גאלדע. האב איך געענפערט אז יא. האבן זיי מיר געמאלדן אז מיין שוועסטער גאלדע לעבט, און אז מארגן וועט זי צו מיר טעלעפאנירן...

אונזער פרייד דורכ'ן טעלעפאן איז געווען אומבאשרייבליך, ווייל מיר ביידע האבן נישט געחלומ'ט אז עמיצער פון אונזער פאמיליע לעבט.

די ידיעה איז באלד פארשפרייט געווארן דורך אלע צייטונגען און דורך די ראדיא־סטאציעס אין ארץ ישראל, אין

בעלגיע און אין האלאנד. דאס האט געגעבן האפענונג אויך פאר אנדערע מענטשן וואס האבן פארלוירן זייערע פאמיליע מיטגלידער, אפשר וועלן זיי נאך געפינען עמיצן פון זייערע משפחות וועלכע זענען אוועקגעשיקט געווארן אין די לאגערן. איך בין אויך געווען דערשטוינט וען צוויי גוי׳שע האלענדישע משפחות האבן אויפגעזוכט מיין טעלעפאן נומער, און צו מיר טעלעפאנירט צו גראטולירן מיין גרויסע איבעראשונג. ס׳איז אינטערעסאנט צו פארצייכענען אז מיין שוועסטער׳ס ערשטער באזוך בייַ מיר אין בעלגיע איז געווען צו דער חתונה פון אונזער זיבעטן קינד, א טאכטער וועלכע מיר האבן א נאמען געגעבן נאך איהר, — גאלדע. היפלא מה׳ דבר?! (בראשית יח, יד). צי קענען מיר פארשטיין דעם אויבערשטן׳ס וועגן, ווי אזוי דער באשעפער פירט די וועלט? מאת ה׳ היתה זאת, היא נפלאת בעינינו (תהלים קיח, כג).

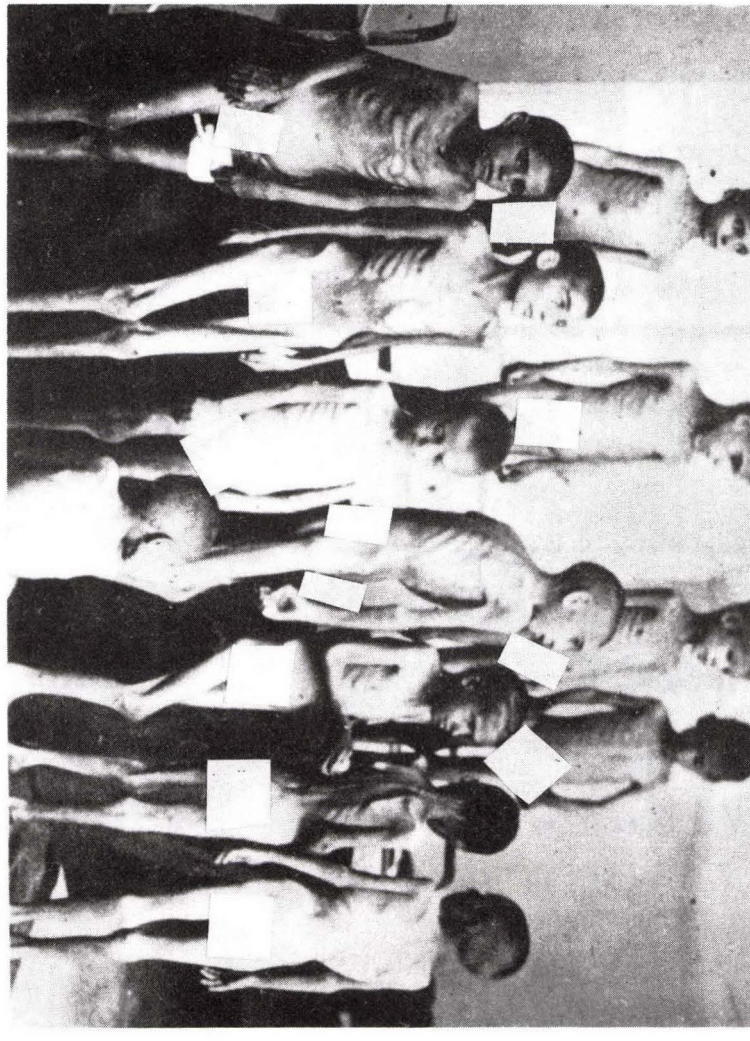
דער גרויסער עס.עס. העלד שיסט אויף א שוצלאזע יודישע פרוי
מיט איהר קינד אויף די הענד

מאיר יחיאל צימעטבוים האט מען אויך אזוי אויפגעהאנגען

קינדער אין די געטאס שטארבן פון הונגער

יודישע קינדער אויף וועלכער די עס.עס. דאקטוירים האבן געמאכט
עקספערימענטן בעפאר מען האט זיי פארגאזט

צום פארברענען נאך די גאז קאמערן

אשר טפחתי ורביתי אויבי כלם (איכה ב׳ כ״כב)

די יערליכע ״צאנזער אזכרה״ ט״ז-י״ז אלול תשנ״ג לזכר קדושי עיר
צאנז אויבן אן זיצט צאנזער-זמיגרידער רבין פון בני-ברק
מיט זיין זוהן זמיגרידער רבי פון אנטווערפען

דער מחבר מיט'ן פשעווארסקער רבי שליט"א

די גבאים פון צדקת רבי מאיר בעל הנס און אנטווערפען

יעמדו על הברכה

הגבאים החשובים מיקירי וחשובי אנטווערפען
הנושאים עמי בעול הגבאות דצדקת רבי מאיר בעל הנס 'חבת ירושלים'

שאול הוטטערער	משה אללעך
דוד וואהל	הרב יוסף באב"ד
משולם א. זילבערשטיין	י. נפתלי געלדצייליער
משה לעהרער	יעקב משה גאלדשטיין
י. אליעזר שטראסמאן	ישורון האכהייזער
שלמה מאיער	חיים האכשטיין
אליעזר רייכער	משה האללעם

יעזור להם השי"ת וזכות מצוה קדושה זו תגן עליהם
להתברך בכל מילי דמיטב

שלמה זלמן לעהרער
ראש הגבאים

מזכרת נצח לעילוי נשמת

אבי מורי הרה"ג
רבי **נתן מרדכי** הלוי **בוקסבוים** הי"ד
דומ"ץ ציעשנוב ור"מ דישיבת 'בני תורה' בצאנז

ואמי מורתי
מרת **יוטא** הי"ד

נהרגו על קידוש השם במחנה השמדה בעלז'יץ
ע"י הנאצים ועוזריהם ימ"ש

ט"ז - י"ז אלול תש"ב

אחותי **איידעל** הי"ד
בעלה הר"ר ברוך פיש הי"ד

אחי **צבי (הערש)** הי"ד

נהרגו על קידוש השם בלמברג בחודש אלול תש"ב

אחי **משה** הי"ד
אשתו ובנו הילד **יוסף** הי"ד
נהרגו על קידוש השם בדאמבראווע בחודש אלול תש"ב

אחותי **חוה** הי"ד
נהרגה על קידוש השם בקראקא בחודש אלול תש"ב

זקני הרה"ג ר' **ירחמיאל**
בן הרה"ג ר' **משה בוקסבוים** זצ"ל המכונה ר' משה גאלדע'ס
דומ"ץ בצאנז
נפטר חודש סיון תרצ"ו

זוגתו זקנתי הצדקנית מרת **רעכיל** ע"ה
נפטרה ב' דראש השנה תרצ"ה

חתנם ר' **שמואל באדנער** הי"ד
זוגתו-בתם שבע ותשעה ילדיהם הי"ד

מזכרת נצח לעילוי נשמת

זקני הרה"ח ר' **יעקב** ב"ר **יחזקאל יונה לעהרער** ז"ל מציעשנוב
מו"ל "קונטרס רבי צבי חריף"
נפטר חודש סיון תרפ"ב בקראקא

זוגתו-זקנתי מרת **מאליא** הי"ד
נהרגה עקה"ש בשנת הפ"ו לחייה בקראקא בחודש אלול תש"ב

בנם הרה"ג ר' **יחזקאל יונה** הי"ד
ראב"ד סטרי
נהרג עקה"ש יחד עם אשתו ובניהם בעיר סטרי

בנם **לייזער** הי"ד
בתם **רחל** הי"ד
נהרגו עקה"ש במחנה השמדה בעלז"ץ אלול תש"ב

בתם **מארגאלי** ע"ה
נפטרה ו' אייר תרצ"ט בצירוך (שווייץ)

חמי ר' **גרשון** ב"ר יצחק **לעהרער** ז"ל
נפטר כ"ג שבט תשל"ה באנטווערפען

חמותי מרת **ליבא** בת ר' יצחק אייזיק הכהן **דארף** ע"ה
נפטרה כ"ה אייר תשל"ז באנטווערפען

הונצח ע"י בניהם
ר' **ישכר דוב** ור' **ישראל** הי"ו
ובתם **חי' מלכה** תחי'

חתני היקר באנשים האברך החשוב
הר"ר **יחיאל אפרים** ב"ר פסח **טיפנברונר** ז"ל
נלב"ע בדמי ימיו ט"ו סיון תש"נ

הוקדש ע"י חותנו המחבר

מזכרת נצח לעילוי נשמת

אבינו ר' **יהושע מרדכי** ב"ר יצחק ז"ל קלך
נפטר ל"ג בעומר תש"נ בתל-אביב
בנו-אחינו ר' **דוד יצחק** ז"ל
נפטר כ"ג טבת תשל"ג

הונצח ע"י
אסתר קלך תחי' ובנה **שמואל שמעון** נ"י
ובני משפחותיהם שיחיו

****

ר' **מרדכי דוד** ז"ל
בן ר' יצחק אייזיק הכהן ז"ל
נפטר כ"ב כסלו תשמ"ח

הונצח ע"י בנו **יצחק אייזיק הכהן דארף** נ"י

****

ר' **ארי'** ב"ר **משה שלמה** ז"ל **אפטערגוט**
נפטר הושענה רבה תשמ"ח

זוגתו מרת **אסתר זיסא** ב"ר **משה** ע"ה
נפטרה כ"ז ניסן תשמ"ב

הונצח ע"י בנם ר' **נתן נטע אפטערגוט** נ"י ומשפחתו שיחיו

****

הרה"ח מוה"ר **ראובן הרהן שפיצער** ז"ל
ראש קהלת יראים בבאזעל (שווייץ)
נלב"ע עשרה בטבת תשנ"א
הונצח ע"י בנו ר' **אלעזר אליהו** הי"ו

****

אבי מורי ר' **שרגא פייוועל** ב"ר חיים שמחה ז"ל **דאפפעלט**
נפטר י"ט סיון תשמ"ט
אחי הב' **אברהם** ז"ל
נפטר ט"ו אלול תשל"ב

הונצח ע"י **משה בנימין דאפפעלט** נ"י

מזכרת נצח לעילוי נשמת

ר' **משה דוד** ז"ל **לאור**
בן ר' נתנאל הי"ד מעיר צאנז
נפטר י' טבת תשנ"ג
הונצח ע"י אשתו **רחל** תחי'
בתם **ורד** ובנם **נתנאל** נ"י

****

ר' **משה** ב"ר נחום ז"ל **אלטוסקי**
נפטר כ' אדר א' תשל"ו
הונצח ע"י בניו ר' **יעקב דוב** נ"י ור' **גרשון צבי** נ"י

****

ר' **אברהם ברוך** ב"ר יוסף ז"ל **שפיגעל**
נפטר י"ד כסלו תשמ"ט
הונצח ע"י חתנו ובתו ר' **שלמה חננאל** ומרת **חוה דאום** הי"ו

****

ר' **ארי' לייב** ב"ר יחיאל מיכל **פולק** ע"ה
נלב"ע י"ב תמוז תשנ"ד
הונצח ע"י אשתו **דבורה** תחי'
ובניהם **יחיאל מיכל** נ"י, **זאב** נ"י **ואפרים פישל** נ"י

****

זקני ר' **ארי' לייב** הי"ד **געלב**
זקנתי **שיינדל** הי"ד
נרצחו בגעטא צאנז ע"י הרוצחים הנאצים האמאן ויאהאן ימ"ש
בחודש אייר תש"ב

אבי ר' **יצחק** ב"ר ארי' לייב ז"ל
נפטר כ"ח אדר א' תשמ"א

הונצח ע"י **ארי' לייב געלב** נ"י

מזכרת נצח לעילוי נשמת

ר' **ישעי'** ב"ר אברהם ז"ל **גוט**
נפטר תענית אסתר תרצ"ט
זוגתו **חאטשע** ע"ה
בתם-אמי מרת **גולדה** הי"ד
נרצחה במחנה השמדה בלויץ ט"ז-י"ז אלול תש"ב

הונצח ע"י נכדם-בנה
ר' **אברהם האללענדער** נ"י

****

משפחות בית **ענגלענדער** הי"ד
שנרצחו בשנות השואה הי"ד

****

אבי ר' **שמעון** ב"ר מאיר **נעמעטי** הי"ד
אמי מרת **רחל** בת ר' יהודה ארי' הלוי הי"ד
אשתי **חי' שרה** בת ר' אהרן ז"ל נפטרה י"ט כסלו

הונצח ע"י ר' **אברהם יעקב נעמעטי** נ"י

****

אמי מרת **חנה לאנדוי** הי"ד
וכל קרובי משפחתי
שנהרגו ונרצחו על קידוש השם
בבעלזיץ בחודש אלול תש"ב

הונצח ע"י **הלל לאנדוי** (מצאנז) ס.פאולו - ברזיל

****

ר' **יוחנן וואלף לאנדמאן** (מצאנז) ז"ל
נפטר ה' סיון תשנ"ב

זוגתו **לאה** בת ר' הלל ע"ה
נפטרה י"ט חשון תשמ"ז

בנם **שרגא פייביש** ז"ל
נפטר ח' אלול תשמ"ח

הונצח ע"י בנם ואחיו **הארי לאנדמאן** ורעיתו נ"י מבריסל

געבליבן איז נאר דער נאמען....
עס כאפט א ציטער.....
די שטאט וואס יעדער יוד האט א מאל געקענט, אדער געוואלט קענען, איז נישט געבליבן מער ווי צו זוכן א זכר. כאטש א קליינער צו קענען פיהלן אדער צום וויניקסטענס וויסען דעם לעבן פון אמאליגען "צאנז".
דער מחבר, א געבוירענער אין צאנז, וואס האט נאך פונקט געהאט צייט צו קענען לערנען די שטאט איידער די קריג האט אויסגעבראכען. קען אויף אזוי פיהל העלפען איר זאלט וויסען אז צאנז איז נישט א נאמען ווי נעמען פון אלע אנדערע שטעט, נאר א שטאט ווי די רבי'סטוויע פון אזא גדול וקדוש ווי דער דברי חיים זי"ע האט איבערגעלאזט זיין השפעה ביז צום לעצטען טאג.
אין דעם ערשטען חלק האבן מיר זיך באמיהט צו געבען דאס קלארסטע בילד איבער די שטאט פון איר גרינדונג, איר ענטוויקלונג, די צייט פון הייליגן דברי חיים זי"ע, זיינע קינדער ביז צום קריג.

אין צווייטען חלק פארציילען מיר דעם טרויעריגען סוף ווי עס איז אויסגעפייניקט געווארען צום טויט די גאנצע קהילה, אין מיט דעם איז אפגעמעקט געווארען דאס יודישע צאנז, געבליבען איז נאר דער נאמען ....
פון אייגענע זכרונות אין אויך פון אנדערע עדות .
זיינע אייגענע איבערלעבענישען אונטער די הענט פון די רוצחים ימ"ש, אין ווי ער איז בחסדי ה' גערעטעוועט געווארען, און זוכה געווען אויפצושטעלן יודישע דורות.

